

47821

BUCKLE

Anglia művelődés,
története

OZK

7-8.

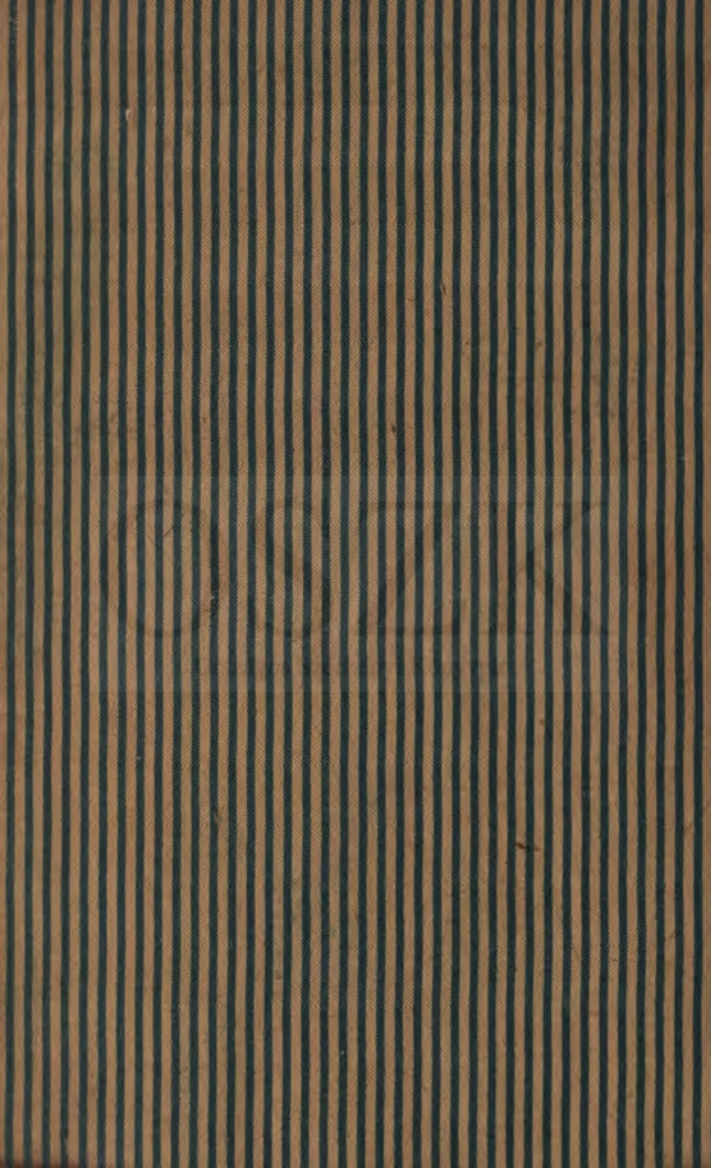
MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

07478

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ANGLIA
MŰVELŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

IRTA

BUCKLE H. TAMÁS.

Magyarul kiadják:

TÖBBEN.

HETEDIK KÖTET.

BUDAPEST,
AIGNER LAJOS.
1881.

Schönherst Anna

ND

47821

LÉGRÁDY TESTVÉREK.

47821

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A spanyol szellem történetének vázlata az V. századtól a XIX. század közepéig.

Az előbbi kötetekben igyekeztem a négy vezérelvet megállapítani, melyek, nézetem szerint, a művelődés történelmének alapjául kell hogy elismeressenek. Ezek: 1. Hogy az emberi nem előhaladása azon sikertől függ, a melylyel a tünemények törvényei kipuhatoltatnak, s másrészt azon határoktól, a melyekig ezen törvények ismerete terjed. — 2. Hogy mielőtt ily kutatás kezdetét vehetné, a scepticismus szellemének kell fölébrednie, mely kezdetben elősegíti a kutatást, majd általa elősegítik. — 3. Hogy az ily módon tett fölfedezések erősbitik az értelmi igazságoknak befolyását és gyöngítik — viszonylag, nem föltétlenül — az erkölcsi igazságok befolyását; az erkölcsi igazságok maradandóbbak lévén s kevésbé szaporodván az értelmi igazságoknál. — 4. Hogy e mozgalomnak s következésképen a művelődésnek főellensége a gyámóságkodó szellem, mi alatt azon nézetet értem, mely szerint a társadalom csak úgy boldogulhat, ha életbevágó ügyeit az állam és az egyház léptenyomon ellenőrzi és gyámolítja; az állam tanítván meg az embereket arra, hogy mit cselekedjenek, s az egyház, hogy mit higynének. Ezek azon feltéte-

lek, melyeket a történelem helyes megértésére lényegileg szükségesnek tartok s a melyeket a bizonyításra egyedül kínálkozó két uton, névszerint inductiv és deductiv módon bebizonyítottam. Az inductiv bizonyító mód a történet és tudomány tényeinek egész halmazát tárja elénk, mely következtetésekre unszol és jogosít, míg a deductiv módszer ezen következtetések igazolásában áll, a mennyiben kimutatjuk, mint magyarázzák meg azok a különböző népek történetét, s egymásétól elütő sorsukat. Az elsőt, t. i. az inductiv bizonyító módot egyelőre nincs mivel megtoldanom; a deductiv módszert azonban a következő kötetekben, remélem, jelentékenyen megerősbítem és annak segélyével szilárdabb alapra fektetem, nemcsak a már fent megállapított négy sarkalatos elvet, de némely alárendelt nézetet is, melyek szorosán véve amazokból folynak ugyan, de mégis külön igazolásra szorulnak. Munkánk bevezetésének hátralevő részében már most, hiven a korábban vázolt tervhez, Spanyolország, Skóczia, Németország és az Északamerikai Egyesült Államok történetét vesszük vizsgálat alá, hogy megvilágítsunk néhány oly elvet, melyeknek jellemzésére Anglia története nem nyújt elégséges anyagot. S valamint Spanyolország az a föld, melyen a nemzeti tökélyesedésnek általam vallott alapföltételei a legszembeszökőbben nyomoritvák meg, szintugy látni fogjuk, hogy Spanyolország az a föld is, mely e megnyomorításért a legsúlyosabban bűnhődött s a melynek példája ennél fogva a legtanulságosabb arra nézve, mint vonja maga után bizonyos nézetek ama felszínre kapása a nép hanyatlását, a melynek kebelében azok tulsulyra vergődtek.

Láttuk, hogy a régi tropikus műveltségi állapotokat különös vonások jellemezték, melyeket

természeti felfogásoknak neveztem, s a melyek, a képzelmet lángra lobbantva, a babonát elősegítették s az embereket visszatartották az ily ijesztő természeti tünetemények taglalásától, más szóval, meggátolták a természettudományok megteremtését. Már most érdekes tény, hogy e tekintetben semmiféle európai ország nem hasonlít annyira a tropikus földhöz, mint épen Spanyolország. Európának semmi más részét sem jelölte ki a természet oly nyilván a babona fészkeül és menedékeül. Visszatérve ahhoz, a mit már egyszer kimutattam¹⁾, ismét emlékeztetni akarok arra, hogy a babonának legfontosabb természeti okai az éhhalál, a ragályos betegségek, földrengések és általában az éghajlat egészségtelen volta, mely az élet átlagos tartamát megrövidíti s az embereket gyakrabban és komolyabban készíti arra, hogy természetfölötti segítséghez folyamodjanak. E sajátságos tünetemények, mind együttvéve, sokkal tulnyomóbbak Spanyolországban, mint bárhol Európában; ennél fogva hasznos lesz azokat összegezünk, hogy lássuk, minő károsan folytak be azok a nemzeti jellem alakulására.

Spanyolországról, északi határszéleit kivéve, elmondhatjuk, hogy éghajlatának két főjellemvonása a hőség és szárazság s mindkettőt növeli még a rendkívüli nehézség, melyet a természet az öntözés utjába gördített. Mert a folyók, melyek az országot átszelik, legtöbbször oly mély ágyakban hömpölyögnek tova, hogy a talaj öntözésére fel nem használhatók; a talaj ennél fogva rendkívül kiaszott, a mint hogy mindig az is volt²⁾. Ez okból, valamint az esőzés ritkaságánál fogva nincs Európában ország, melyet bár különben oly gazdagon van megáldva, a szárazság s ennek folytán az éhhalál oly gyakorta és komolyan sujtana.³⁾ Emellett az idő-

járás változandósága, kivált a közép részekben, Spanyolországot rendszerint egészségtelenné teszi; és ez általános baj a középkorban az éhhalál állandó visszatérése által súlyosbulván, a pestis pusztításait is szörnyü mérvben fokozta.⁴⁾ Ha ráadásul még esziünkbe veszszünk a földrengéseket, melyek a félszigeten, Portugalt is beleértve, oly borzasztó rombolásokat vittek végbe s a babonás rettegést, melyet természetyszerüleg előidéznek, úgy lehet némi fogalmunk az élet bizonytalanságáról s azon könnyüségéről, melylyel egy ravasz és nagyra-vágyó papság e bizonytalanságból saját hatalma emelésére fegyvert kovácsolhatott.⁶⁾

E különös országnak másik jellemvonása a pásztorélet tulnyomó volta, mely főkép azon akadályoknak róható fel, melyek a földmivelés rendszeres megállapításának útját állják. Spanyolország legnagyobb részében az éghajlat a munkást képtelenné teszi arra, hogy naphosszat dolgozzék; ⁷⁾ s e kényszerü megszakítás a népet czéljai tekintetében rendetlenné s állhatatlanná teszi, minélfogva szivesebben adják fejüket a kóbor pásztoréletre, mint az inkább helyhez kötött földművelésre.⁸⁾ S a mohamedán hóditókkal vivott hosszú, kemény harc alatt a spanyolok oly folytonos meglepetéseknek és portyázásoknak voltak az ellenség részéről kitéve, hogy tanácsos volt rájuk nézve oly életfentartási eszközt választani, a melylyel szükség esetén könnyen odább állhassanak; innen van, hogy nyájaik jövedelmét többre becsülték földjeikénél s inkább lettek pásztorokká, mint földművesekké, egyszerüen azon okból, mert ily módon a harc kedvezőtlen kimenetele esetén kevesebb nyomorral és szenvedéssel kell vala megküzdeniök. Még Toledo elfoglalása után is, a tizenegyedik század végén, a ha-

társzéli lakók Estremadura-, La Mancha- és Uj-Castiliában majd mind pásztorok valának, kik nyájikat nem is magán-réteken, de a nyílt mezőn legeltették.⁹⁾ Mindez növelte az élet bizonytalanságát s megerősítette a kalandvágyat s a romantikus szellemet, mely későbbi korban a népies irodalom alaphangját képezi. Ily körülmények között mindenben bizonytalanság, nyugtalanság és ingadozás kapott lábra; a gondolkozás és kutatás lehetetlen, a kételkedés ismeretlen lévén, mindez utját egyengette a babonás szokásoknak és a mélyen gyökerező, konok hitnek, mely a spanyol nép történetének mindenkor egyik főjellemvonását képezte.

Hogy mennyiben döntötték volna el e körülmények egymagukban Spanyolország végleges sorsát, ez oly kérdés, melyre nehéz válaszolni; de az kétségtelen, hogy befolyásuk mindenkor jelentékeny volt, ha képtelenek vagyunk is azt adataink csekély volta következtében, biztosan mérlegelni. Ez azonban a tényleges eredményt tekintve, kevés fontossággal bír, mert más és még hathatósabb események egész láncolata szövődik egybe a már említettekkel, a melyek teljesen ugyanazon irányban működve oly összhatást hoztak létre, melynek semmi sem állhatott ellen, s a melynek alapján nyomról nyomra csalhatlan bizonyossággal kijelölhetjük a nemzet későbbi hanyatlásának utját. Azon okok története, a melyek Spanyolország hanyatlását előidézték, valóban sokkal világosabbá lesz, hogysem félreérthető lenne, ha azokat az általam felállított általános elvek folytonos szemmel tartásával tanulmányozzuk s viszont magukat'ez elveket megerősíti azon világosság, melyet e tanulságos, jóllehet lehangoló tárgyra vetnek.

A római birodalom bukása után Spanyolország történetében a legfontosabb tény: a nyugati góthok telepedése és az ő világnézetöknek e félszigetre való behozatala. A nyugati góthok, mint a suevek, kik őket közvetlen megelőzték, arianusok valának és százötven éven át Spanyolország lőn gyupontja e hirhedt eretnekségnek,¹⁰⁾ melynek akkor csakugyan a legtöbb góth néptörzs hive volt. De az 5. század végén a frankok, a pogányságból való áttérésök alkalmával, az ellenkező és orthodox vallást vették fel és papjaik csakhamar felbujtogatták őket, hogy indítsanak hadat szomszédaik ellen. Chlodvigot, ki az időben a frankok királya volt, az egyház, melynek érdekében a hitetlen nyugoti góthokat megtámadta, mint a hit bajnokát ünnepelte.¹¹⁾ Utódai, hasonló okoktól vezéreltetve, ugyanazon politikát követték¹²⁾ és Francia- és Spanyolország közt majd egy egész századon át dühöngött a vallásháboru, mely a nyugoti góth birodalmat komolyan veszélyeztette s nem egyszer a bukás szélére juttatta. Ekként Spanyolországban a nemzeti függetlenségért vívott harc egyuttal a nemzeti válásért folytatott küzdelem is volt és az arianus királyok és az arianus papság közt benső szövetséget hozott létre. Ez összeköttetés a papságnak az akkori tudatlanság közepette csak hasznára válhatott¹⁴⁾ s a papok jelentékeny anyagi előnyökben részesültek az ellenség legyőzésére mondott imáik, valamint azon csudák fejében, a melyekkel alkalmilag előállottak. Így már korán megvetették alapját a ropant befolyásnak, mely a spanyol papságnak azóta mindig sajátja volt s melyet későbbi események csak megerősítettek. Mert a hatodik század végén a latin papok megtérítvén nyugoti góth uraikat, a spanyol kormány óhitűvé lőn s tanítóit természete-

sen ugyanoly tekintélyvel ruházta fel, minővel az arián hierarchia birt¹⁵⁾ Sőt a spanyol uralkodók, hálából azok iránt, kik őket tévelygésökre figyelmeztették, inkább voltak hajlandók az egyház hatalmát öregbiteni, mintsem kisebbíteni. A papok kiaknázták e hangulatot s következménye az lön, hogy az egyházi rendnek befolyása a hetedik század közepe előtt nagyobb volt Spanyolországban, mint Európa bármely részében.¹⁶⁾ A papi gyülekezetek nemcsak egyházi zsinatok voltak, de a birodalom parlamentje is.¹⁷⁾ Toledóban, Spanyolország akkori fővárosában, a papság hatalma rendkívüli nagy volt s oly hivalkodón lépett fel, hogy a 633. évben megtartott toledo-i zsinaton a király a szó szoros értelmében földre borult a püspökök előtt;¹⁸⁾ és fél századdal később egy másik király ismét vállalkozott e lealázó szerepre, mely, mint egy egyházi író mondja, állandó szokássá vált.¹⁹⁾ S hogy ez nem pusztá szertartás volt, nagyon is kitünik más egyöntetű tényekből. Teljesen ugyanazon irányt látjuk igazságszolgáltatásukban; mert a nyugoti góthok törvénykönyve szerint minden világi ember, akár vádló, akár vádlott volt, követelhetette, hogy ügyét ne a világi bíróság, hanem a kerületi püspök döntse el. Mi több, még ha mindkét fél közmegegyezéssel a polgári törvényszéket választotta volna is, a püspöknek még mindig joga volt feloldani az ítéletet, ha helytelennek tartotta; az ő legsajátabb dolga volt, az igazságszolgáltatás menetére felügyelni s a bírákat kötelességök teljesítésében utba igazítani.²⁰⁾ A papság tulkapásainak másik, még szomorubb bizonyítéka az, hogy az eretnekek ellen hozott törvények Spanyolországban szigorubbak voltak, mint bárhol egyebütt; különösen a zsidókat üldözték a legkiméletlenebb szigorral.²¹⁾ S a hit fentartásának

vágya csakugyan elég erős volt egy oly nyílt kijelentés létrehozatalára, mely szerint semmiféle uralkodó el ne ismertessék, hacsak meg nem igéri, hogy a hitet teljes tisztaságában megóvjá; tisztasága felett természetesen maguk a püspökök ítélték, a kiknek szavazata a királyt trónjára emelte.²²⁾

E viszonyok biztosítottak a spanyol egyház számára a hetedik században s még ez előtt oly befolyást, mely egész Európában páratlan volt²³⁾. Mindjárt a nyolczadik század elején oly esemény jött közbe, mely látszólag megtörte s szétoslatta a hierarchiát, tényleg azonyban csak rendkívül kedvező volt rá nézve. 711-ben a mohamedánok Afrikából fölkerekedvén, Spanyolország déli részén kötöttek ki és három év leforgása alatt, — a szinte megközelíthetlen észak-nyugoti részek kivételével — az egész országot meghódították. A spanyolok, kik szülőföldjük bérceiben meghuzódtak,²⁴⁾ csakhamar visszanyerték bátorságukat és minden erejüket összeszedvén, most már ők kezdték a jövevényeket megtámadni. Kétségbeesett küzdelem kezdődött, mely csaknem nyolcz évszázadig tartott, és melyben, ezuttal Spanyolhon történetében már másodszor, a függetlenségért vivott harc egyszersmind vallásháború volt; a spanyol keresztyének és arabs hitetlenek közötti harc követte a spanyol áriánok és a szentháromság francia hivei által vivott küzdelmet. Lassan, de kimondhatatlan nehézségekkel törték meg útjokat a keresztyének. A kilenczedik század közepe táján a Duero képezte a határt.²⁵⁾ A tizenegyedik század még véget sem ért és foglalásuk már egészen a Tájóig ért, sőt 1085-ben Toledo, a régi főváros is hatalmukba került.²⁶⁾ De még akkor is sok tennivalójuk volt hátra. Délen a küzdelem legválságosabb alakját öltötte magára és

konokul folyt mindegyre, oly konokul, hogy csupán Malagának 1487-ben és Granadának 1492-ben történt elfoglalása után volt a keresztyén uralom megújítva, s a régi spanyol birodalom újra helyreállítva.²⁷⁾

Mindez nevezetes hatással volt a spanyol nemzeti szellemre. Egymásután nyolcz évszázadon át az egész ország vallásháboruba volt keverve és az a szent háború, melyet más nemzetek csak helylyel-közzel harczoltak, Spanyolországban húsz nemzedékre terjedt.²⁸⁾ Az egésznek czélja nemcsak az volt, hogy egy országot visszavivjanak, hanem az is, hogy egy vallást visszaállítsanak, azért természetes, hogy ezen vallás terjesztőinek, a papoknak, kitünő és befolyásos szerep jutott. A táborban és az államtanácsban a papok hangja hallatszott és az talált engedelmességre; mert az egész háború a keresztyénség elterjedését czélozván, rendjén volt, hogy annak hirnökei figyelemre méltó állást foglaljanak el azon ügyben, mely őket első sorban érdekelte.²⁹⁾ Ahhoz járult, hogy a veszély, mely az országot fenyegette, mindig rémitőbb alakot öltött, s ez által a babonás érzelmeket felizgatta, miket a veszedelem oly hamar képes felidézni, és miknek a mint máshol³⁰⁾ kimutattam, fősajátságai a tropikuš műveltségben láthatók. Alig úzték ki a spanyol keresztyéneket otthonokból és alig kényszerültek azok északra menekülni, ez a nagy, elv tüstént működni kezdett. Hegységeikbe visszavonulva, ott őriztek egy ládát, mely telve volt szentjeik ereklyeivel, s ennek birtokában látták biztonságuk főzalogát.³¹⁾ Ez volt nemzeti lobogójuk, a körül csoportosultak és annak segítségével vívtak ki csodálatos győzelmeket hitetlen ellenfeleik ellen. A kereszt harczosainak tekintették magukat és az által szellemök annyira megszokta

a természetfeletti magyarázatokat, a hogy azt jelenleg már el sem képzelhetjük, s a mi által minden más európai nép felett kitüntek.³²⁾ Ifjaik látományokat láttak, véneik pedig bűbajos álmokat álmodtak.³³⁾ Az ég szokatlan tüneményekkel tudatta velök kegyelmét; a csata előestéjén titokteljes jelek mutatkoztak és tisztán látták, hogy valahányszor a muzulmánok valamely keresztyén szentnek sirját megbecstelenítették, mindannyiszor villámlott és dörgött, hogy a hitetleneket rendre utasítsa és ha alkalom adódott rá, azoknak vakmerő berontását megboszulja.³⁴⁾

Ilyen körülmények között nagyon természetes, hogy a papság nem tehetett egyebet, mint hogy befolyását megerősítette vagy mondjuk inkább, az események folyása maga tette azt. A spanyol keresztyének huzamos ideig Asturia hegyei közé ékelve és minden eredeti segélyforrásoktól elzárva, gyorsan elsatnyultak és igen gyorsan elvesztették a civilizációnak még azon csekély fokát is, a melyre emelkedtek. Minden birtokuktól megfosztva, aránylag terméketlen tartományra szorítva, visszaestek a barbárságba és legalább egy századon keresztül tökéletes hijával voltak a tudománynak, művészetnek és kereskedelemnek.³⁵⁾ Tudatlanságuk nőttén nőtt babonájuk is, a mi viszont a papok tekintélyét szilárdította. Ép ezért az események menete a lehető legtermészetesb volt. A mohammedánok hódítása a keresztyéneket elszegényítette, a szegénység tudatlanságot szült, a tudatlanság könnyenhivőséget, és a könnyenhivőség, mely az embert egykép megfosztja a kutatás vágyától is, megtehetségétől is, előmozdította az alázatos szellemet, megerősítette a hódolás szokását, valamint az egyház iránt való vak engedelmességet, mely a spanyol történe-

lem legfőbb és legszerencsétlenebb jellemvonását képezi.

Ebből kitünik, hogy a mohammedán hóditás háromféle módon erősítette meg a spanyol előítéletet. Először az által, hogy hosszú és makacs válásháborút idézett elő; másodsor az által, hogy folytonosan fenyegető veszélyekkel járt; harmadszor pedig a szegénység és ennek fonalán a tudatlanság által, melyet a keresztyének között előidézett.

Mivel ezeket az eseményeket az arriánus háború előzte meg és mert folyton kísérték és folytonosan megerősítették azokat ama természeti tünetnyek, melyeknek hasonló irányú hatásáról már megemlékeztem, mindez oly egyesült és hatványozott erővel működött, hogy a vallásos elem már nem is része volt a nemzeti jellegnek, hanem a jelleg maga. A legjelentékenyebb és legbecsvágyóbb spanyol királyok kénytelenek voltak az árral úszni és jóllehet zsarnokok valának, magok is alá voltak vetve azon elveknek, a melyekről azt képzeltek, hogy felettök állnak. A 15. század végén Granadával folytatott háboru inkább a vallás mint az események kérdése volt és Izabella, ki azt nagy áldozatok árán folytatta, s a ki ugy tehetség, mint őszinteség dolgában messze felülmulja Ferdinándot, nem annyira azt a czélt tartotta szem előtt, hogy országra tegyen szert, mint inkább azt, hogy a keresztyén vallást terjeszsze.³⁶) Sőt, ha valaki még kételkedhetett a küzdelem célja felől, akkor e kétség eloszlott a következő események következtében. Mert alig fejezték be a háborút, Ferdinand és Izabella tüstént rendeletet adtak ki, melynek értelmében minden zsidó, ki vallásáról le nem mond, kiűzetik; nehogy a spanyol föld tovább is hitetlenek

által legyen beszennyezve.³⁷⁾ Ezeket keresztyénekké változtatni, vagy ha az utóbbi nem sikerülne, kiirtani az inquisitió feladata volt, mely ugyanazon királyság alatt alapított és jóval a tizenötödik század vége előtt, javában működött.³⁸⁾ A tizenhatodik században két rendkívül ügyes király ült a trónon, a kik szakasztott ugyanazon az uton haladtak. Ferdinandra 1516-ban V. Károly következett és negyven évig uralkodott Spanyolhonban; kormányzatának szelleme általában véve ugyanaz, a mit elődeinél láttunk. Külpolitikája tekintetében három főháborúját Franciaország, a német fejedelmek és Törökország ellen viselte. Ezek közül az első világi háború volt, ellenben a két utóbbi lényegesen vallásháború. A német háborúban az egyházat az ujtások ellen védelmezte és a mühlbergi csatában annyira megalázta a protestans fejedelmeket, hogy bizonyos időre sikerült neki a reformáció előhaladását megakasztani.³⁹⁾ Másik nagy háborújában ő, mint a keresztyénség hőse, a mohammedanismus ellenében befejezte, a mit nagyatyja Ferdinand, elkezdett. Károly megverte és visszazorította a mohammedánokat keleten, ép úgy, a mint ezt Ferdinand nyugaton megtette; a törököknek Bécsnél való megveretése a 15. században ép oly jelentőséggel birt, mint az arabok veresége Granadánál a 15. században.⁴⁰⁾ Azért Károly pályája végén joggal dicsekedhetett, hogy vallását mindig előbbre helyezte országánál és hogy becsvágya legfőbb céljául mindenkor a keresztyénség érdekeit tekintette.⁴¹⁾ Az a buzgóság melylyel vallásaért küzdött, meglátszik ama harcokon is, melyeket Németalföldön az eretnekség ellen folytatott. Ugyanazon korbéli és illetékes személyek tanúsága szerint az ő uralma alatt 50—100,000 embert végeztek

ki vallásos meggyőződése miatt.⁴²⁾ Későbbi kutató-sok ezen adatok pontosságát⁴³⁾ kétségbe vonták; valószínűleg túlzottak is; de azt tudjuk, hogy 1520 és 1550 között egész sorát adta ki a törvényeknek, miknek a tartalma az, hogy a kiről kívül, hogy eretnek, azt vagy le kell fejezni vagy elevenen elégetni, vagy elevenen eltemetni. A büntetés ily változatos volt, az illető eset körülményeihez képest. Hanem általában halálbüntetés ért mindenkit, a ki valamely eretnek könyvet vett, vagy eladott, de sőt azt is, ki olyat saját használatára lemásolt.⁴⁴⁾ Utolsó tanácsa, melyet fiához intézett, tökéletesen megfelel ezen intézkedéseknek. Néhány nappal halála előtt függelékét irt végrendeletéhez, melyben fiának lelkére köti, hogy soha semmi eretneknek meg ne kegyelmezzen, azt mindenkor égettesse el, és hogy legyen mindig gondja rá, hogy az inquisitio épségben fenntartassék, mert az a legjobb eszköz arra, hogy a kívánt cél eléressék.⁴⁵⁾

Ezt a barbár politikát azonban sem az uralkodó bünös szenvedélyeinek, sem azok kedélyállapotának nem szabad tulajdonítanunk, abban egyszerűen általános okok hatalmas működését kell lát-nunk, melyek az egyénre hatottak és azt utjokban magukkal ragadták. Károly épenséggel nem nevezhető boszúálló embernek; természete a kegyességhez inkább hajlott, mint a szigorhoz; őszintesége kétségtelen; ő azt tette, a mit kötelességének tartott; és oly szeretetteljes jó barát volt, hogy azok szerették legjobban, a kik legjobban ismerték.⁴⁶⁾ De mindez nyilvános viseletének alakulására kevés befolyással lehetett. Engednie kellett ama kor és ország eszméinek és irányának, melyben élt! S ezen iránynak lényege még világosabban mutatkozott halála után, a mikor is 40 évig oly király ült a

trónon, a ki oda ifjnsága tavaszán jutott, s a ki-
nek uralma különösen érdekes, mint azon nép
lelki állapotának következménye és tünete, mely őt
uralta.

II. Fülöp, a ki V. Károlyt 1555-ben követte,
mindenekfölött saját korának teremtése volt és élet-
iróinak legkitünőbbike helyesen nevezi őt a népjel-
lem tökéletes típusának.⁴⁷⁾ Kedvencz jelmondata,
melyből egész politikája megfejtethő, a következő:
„Jobb épen nem uralkodni, mint eretnekek királyá-
nak lenni!“⁴⁸⁾ Korlátlan hatalommal felruházva,
egész tetterejét odairányozta, hogy ezen jelmonda-
tot valósítsa. Mihelyt megtudta, hogy a protestan-
tismusnak Spanyolhonban is akadtak hivei, mindent
elkövetett, hogy az eretnekséget⁴⁹⁾ elfojtsa és a
néphit ebben oly bámulatosan segítette, hogy min-
den küzdelem nélkül sikerült elfojtania egy oly
vallást, mely Európának minden más országát meg-
rázkódtatta. A reformáció Spanyolországban rövid
küzdelem után megszűnt és alig tiz év mulva még
nyoma sem maradt.⁵⁰⁾ A németalföldiek hajlandók
voltak annak befogadására és sokszoros tekintetben
el is fogadták; azért Fülöp kegyetlen háborút is
folytatott ellenök, mely harmincz évig tartott, s me-
lyet csak halála akasztott meg; mert el volt tö-
kélve, hogy az új tant kiirtja.⁵¹⁾ Megparancsolta,
hogy minden eretneket, a ki hitét meg nem tagadja,
el kell égetni. Ha az eretnek hitét megtagadta, ak-
kor kegyelmet kapott, de minthogy magát már be-
szennyezte, meg kellett halnia. Tehát a helyett, hogy
elégették volna, egyszerüen kivégezték.⁵²⁾ Azoknak
számát illetőleg, a kiket Német-Alföldön tényleg ki-
végeztek, pontos értesítésünk nincs,⁵³⁾ de Alba győ-
zelmi mámorában dicsekedett, hogy uralmának őt
egész hat éve alatt több mint tizennyolcz ezeret

küldött hidegvérrel a hóhér kezei alá és sokkal nagyobb azok száma, kiket a csatatéren lemészárolt.⁵⁴⁾ Ez az ő hivataloskodásának rövid ideje alatt is közel negyvenezer áldozatot tesz ki, oly számvetés, mely minden valószínűség szerint közel jár a valósághoz, mert más forrásokból tudjuk, hogy egyetlen évben nyolczezernél több embert fejeztek le és égettek el.⁵⁵⁾ Ezen intézkedések Fülöp világos parancsára történtek és lényeges részét képezték egész rendszerének.⁵⁶⁾ Főkivánsága, melynek minden egyebet feláldozott, az volt, hogy az új vallást elnyomja, s a régit visszaállítsa. S ennek aztán alárendelte még határtalan becsvágyát, sőt minden mértéket meghaladó kényuralmát is. Európa uralmára csak azért vágyott, hogy az egyház tekintélyét hova-tovább megszilárdíthassa.⁵⁷⁾ Teljes politikája, diplomáciai alkudozásai, minden háboruja erre mutat. Alig hogy trónra lépett, máris csúfos szerződést kötött a pápával, nehogy az mondassék, hogy karját felemelte a keresztyén világ feje ellen.⁵⁸⁾ És utolsó nagy vállalata, mely bizonyos tekintetben mindannyi között a legfontosabb, az volt, hogy hallatlan költséggel az „Armadát“ szerelte fel, melylyel — mint reménye sugallta — meg akarta alázni Angolhont, s csirájában elfojtani az európai eretnekséget, ha majd a protestánsokat megfosztja főtámaszuk és egyetlen menhelyüktől, mely törekvéseiknek biztos és tisztességes révül szolgált.⁵⁹⁾

És mialatt Fülöp elődeinek eljárását épségben tartotta, és Spanyolország pénzét és véréát a vallásos nézetek terjesztésére széltiben elfecsérelte,⁶⁰⁾ azalatt népe nem csak hogy fel nem lázadt e szörnyű rendszer ellen, de sőt belenyugodott és szívből jóváhagyta azt. Mi több, nemcsak jóváhagyta,

hanem valósággal imádta az embert, ki e rendszert oly erőszakosan terjesztette. Aligha volt király, a kit alattvalói oly sokáig, és a sorsnak annyi viszontagságai közben annyira tiszteltek, mint épen II. Fülöpöt. Zord időkben és derült napokban egyformán rendithetetlen hűséggel ragaszkodtak hozzá a spanyolok. Ragaszkodásukat nem csökkentette sem a balsors, mely őt sujtotta; sem visszataszító magatartása, sem kegyetlensége, sem nyomasztó zsarolásai. Mindennek daczára mindvégig szerették őt. Esztelen gőgje akkora volt, hogy senkivel, még leghatalmasabb főnemeseivel sem beszélt máskép, mintha azok féltérdre ereszkedtek; viszont ő csak fél mondatokban szólt hozzájuk, rájuk bizván, hogy a többit eltalálják és parancsait legjobb belátásukhoz képest teljesítsék ⁶¹⁾ És mégis tökéletesen hajlandók voltak még legtitkosabb kívánságait is teljesíteni. Fülöpnek egyik kortársa, kinek ez az általános rajongás feltűnt, azt mondja, hogy a spanyol nép „nemcsak szereti, nemcsak tiszteli, hanem határozottan imádja őt, és parancsait oly szentnek tartja, hogy azoknak megszegése egyszersmind istenkáromlás az ő szemökben!“ ⁶²⁾

Egy oly embert mint II. Fülöp, kinek soha barátja nem volt, kinek magatartása rendszeren a legeslegvisszataszítóbb volt, szigorú urat, zsarnok apát, vérszopó és lelkiismeretlen uralkodót — így tisztelve látni oly nép által, a mely között élt s mely cselekedeteit mindig szemmel tarthatta; az mindenestre az újabb történelem legsodálatosabb és első pillanatra legkevésbé megfejthető jelenségeinek egyike. Oly király van előttünk a ki meg volt bélyegezve mindazzal, a mi csak félelmet és irtózatot előidézni képes, s akit mégis inkább szerettek, mint a hogy félték tőle és akit uralkodásá-

nak egész hosszú tartama alatt egy nagy nép bálványozott. Ez nagyon figyelemreméltó és megérdemli legkomolyabb figyelmünket, s hogy ezen nehézséget felvilágosítsuk, keresnünk kell az alázatos szellem okát, mely számos évszázadokon által a spanyolokat minden más európai néptől megkülönböztette.

A főokok egyike kétségtelenül az a mérhetetlen befolyás volt, melylyel a pápság birt. Mert azok az elvek, miket ezen hatalmas rend a népbe olt, arra vezetnek, hogy a nép királyait nagyobb alázattal tiszteli meg, mint ahogy különben tenné. Már pedig hogy babona és loyaltás valóságos és tényleges összeköttetésben állanak egymással, az már abból a történeti tényből is kiviláglik, hogy mindenkor egy időben jutottak virágzásra és egy és ugyanazon időben éltek hanyatlásuk napjait. Mi több, ez előrelátható dolog; mert mindkettő a hódolat szokásából fakad, mely az embert viseletében alázatossá, kedélyében pedig hiszékenynyé teszi.⁶³⁾ Tapasztalás és szellem egyaránt arra utalnak bennünket, hogy ez a lélek általános törvénye, mely működésében alkalmilag kivételt szenved, de azért az események nagy többségére nézve mégis áll. Az egyetlen eset, melyben ez az elv be nem válik, valószínűleg az, ha valamely zsarnok kormány saját érdekeit annyira félreismeri, hogy a pápokat megsérti és azoktól elszakad. Bárhol történjék is ez, mindenütt harcra fog kerülni a loyaltás és a babona között: ezt a papok, amazt a politikusok tábora fogja képviselni. Ilyen küzdelemmel találkozunk Skótországban; de a történelem ennek kevés példáját mutatja, s legkevésbbé történhetett ez Spanyolhonban, a hol ellenkezőleg mindenféle oly körülmény merült fel, mely a ko-

rona és egyház egységét megerősítette és a népet hozzászoktatta ahhoz, hogy mindkettő iránt egyenlő tisztelettel viseltessék.

Mindamellett ezen körülmények legbefolyásosbja mégis a nagy arabs hódoltság volt, mely a keresztyéneket Spanyolország egyik sarkába szorította, és annyira megviselte, hogy csak a legszigorúbb fegyelem és a legpontosabb engedelmesség képesíthette őket arra, hogy helyt álljanak ellenségeiknek. A királyaik iránt való engedelmesség nemcsak czélszerűvé, hanem elkerülhetetlenné lőn; mert ha a spanyolok akkor fejetlenkednek, bizony tekintettel ellenfeleik rettentő túlsúlyára aligha lettek volna képesek nemzeti létüket továbbra is megtartani. A hosszú háború, mely beállott, politikai és vallásháború volt egyuttal, és a politikusok és papok szoros szövetségét eredményezte; mert hisz a királyoknak és egyházi férfiaknak egyiránt érdekökben volt, hogy a mohammedánokat Spanyolországból elűzzék. Csaknem nyolcz teljes évszázad mult el, hogy a spanyolokra helyzetök sajátosságai ezen egyház és állam közötti szoros viszonyt ráerősszakolták; s midőn ezen szükség megszűnt, eléggé természetes dolog az, hogy az öreg eszmétársulás túlélte a veszedelmet, melynek súlya alatt keletkezett; s hogy a nemzeti szellem oly mély benyomást fogadott magába, hogy az később alig volt többé eltörülhető.

Ezen benyomásnak és az általa előidézett páratlan loyaltásnak példái minden lépten-nyomon mutatkoznak. Egy országban sincs több régi ballada és sehol sem szövődtek össze annyira a hazai történelemmel. De azt már nagyon is észrevették, hogy azok főjellemvonása a buzgalom, melylyel a királyok iránt való engedelmességet és alázatot

igyekeznek mindenkibe beleoltani; és hogy legkedvesebb példányképeiket is inkább ezen motivummal szeretik felékesíteni, mint harczias hőstettekkel.⁶⁴⁾ Az irodalomban a spanyol szellem első nagy tüneményét a „Cid“-ről szóló költemény képviseli, mely a 12. század vége felé készült és melyben újabb bizonyítékait találjuk ama rendkívüli alázatosságnak, melyet a körülmények a spanyol népre ráerőszakoltak.⁶⁵⁾ Hasonló irányt vallanak az egyházi zsinatok is; mert kevés kivétellel egyetlen egyház sem fejtett ki oly buzgalmat a királyi jogok épségben tartása mellett, mint a spanyol.⁶⁶⁾ A polgári törvényhozásban ugyanazon szellem működik, és egy nagy tekintély azt állítja, hogy semmiféle rendszerben a loyaltást annyira a végletekig ki nem terjesztették, mint a spanyol törvénykönyvekben.⁶⁷⁾ Még dramatikus költők sem hoztak szívesen a színpadra lázadó jeleneteket, nehogy oly színben tűnjenek fel, mintha pártolnák azt a vétket, mely minden jó spanyol szemében a rútak legrútobbika volt.⁶⁸⁾ Minden, a mivel a király érintkezésbe jött, azáltal bizonyos fokig szentté lőn avatva. Senkinek sem volt szabad arra a lóra ülnie, melyen ő már egyszer nyargalt;⁶⁹⁾ senki sem vehette nőül azt a kéjhölgyet, a kit ő elhagyott.⁷⁰⁾ Ló és kéjhölgy egyforma szentnek tekintetett, és valóságos istentelenség lett volna bármelyik alattvalótól, ha abba ártja magát, a mit az úr felkentje érintése által megtisztelt. S ezen szabályok még csak nem is szoritkoztak a tényleg uralkodó királyra. Ellenkezőleg, túléltek őt, halála után is érvényben maradtak, és minden nőt, kit valamikor birt, megakadályoztak abban, hogy férjhez meheszen. Az a nő a király választottja volt, s ez a választás már magában elegendő volt arra, hogy

kiemelje a többi halandók sorából, s a legkevesebb, a mit tehetett, az volt, hogy valami kolostorba vonult és hátralévő napjait pótolhatatlan vesztesége feletti fájalmában gyászolta végig. S mindez inkább szokás mint törvény által lón szükségé.⁷¹⁾ A nép akarata erőszakolta ki s nem volt egyéb mint a spanyol nemzet túlságos alázatosságának következménye. Ezzel az alázatossággal íróik gyakran és joggal dicsekednek; mert bizonyára páratlan és úgy látszék, hogy azt semmi meg nem renditheti. Jó és rossz királyokkal szemben egyformán gyakorolták. Teljes érvényben volt a 16. században a spanyol dicsőség korában; előtérbe lépett akkor is, mikor a nemzet a 17. században hanyatlani kezdett és túlélte a csapást, melyet a 18. század küszöbén beállott polgárháborúk rámértek.⁷²⁾ Mi több, ez az érzelem annyira összeforrt az ország hagyományaival, hogy nemcsak a nép szenvedélyévé, hanem egyszerűen a népnek valóságos vallási czikkelyévé lón. Clarendon a nagy angol lázadás történetéről írott munkájában, nagyon találó megjegyzést mond ezen tárgyról, pedig tudta, hogy hasonló lázadás Spanyolhonban soha ki nem törhet vala. Azt mondja, hogy a spanyolok a király iránt való tisztelet hiányát „szörnyü véteknek“ tekintik, és hogy „vallásuak lényeges részét képezte a fejedelmeik iránt tanusított alázatos tisztelet.“⁷³⁾

Ez volt tehát a két főelem, melyből a spanyol nemzeti jellem megalakult. Alázatosság és előítélet, tisztelet a királyok és tisztelet a papok iránt ezeket uralja mint vezérelveket a spanyol szellem s ezek határozták meg a spanyol történelem menetét. Azon sajtászerű és egészen szokatlan körülményeket, melyek alatt megszülettek, az imént je-

öltük ki és most, miután forrásukra ráakadtunk, megkísértjük következményeiket is kimutatni. Ezen következményeiket illető kutatás igen fontos lesz; nemcsak azért, mert Európában sehol sem mutatkoztak ezen érzelmek oly erősen, tartósan és tisztán: hanem azért is; mert Spanyolország, mely a szárazföld legvégső részén fekszik és attól a Pyraenék által el van zárva ép úgy anyagi, mint erkölcsi okoknál fogva más népekkel kevésbé érintkezett.⁷⁴⁾ Az események folyama idegen erkölcsök által nem zavartatván könnyebb leendő felfedezni az előítéletnek és loyaltásnak tiszta és természetes következményeit, ama két leghatalmasabb és legönzletlenebb érzelemét, mely valaha az emberi szívet elfoglalta és melyek egyesült működésének kell szemlátomást a spanyol történelem főeseményeit következményül felrónunk.

Ezen egyesülés eredményei meglehetősen hosszú ideig látszólag jótékonyak és kétségtelenül fényesek voltak. Egyház és korona egy ügyért, közös ügyért harczolt, s ebben a nép részéről teljes szívvel adott segélyre találván, egész lélekkel ráadták magukat vállalataikra és oly buzgalmat fejtettek ki, melynek sikere el nem maradhatott. A keresztyének Spanyolhon északi részéből lassankint előnyomulván, lépés lépést után harczczal vásároltak meg és egész a déli csúcsig nyomulván, tökéletesen alávetették a mohammedánokat és az egész országot egy király és egy vallás uralma alá szoríták. Ez a nagy eredmény a tizenötödik század végén jött létre és rendkívüli fényvel övezte a spanyol nevet.⁷⁵⁾ Belső vallásháboruiba merülve, Spanyolország eddigelé az idegen államok részéről kevés figyelemben részesült és maga sem igen ért rá azokra figyelni. Most azonban szilárd, osztatlan

egyeduralmat képviselt és rögtön jelentős helyet foglalt el az európai ügyekkel szemben.⁷⁶⁾ A következő évszázadban hatalmas oly gyorsasággal nőtt a minőnek példáját a világ a római uralom napjai óta még nem látott. 1478-ban Spanyolhon még független és egymás közt gyakorta ellenséges államokra volt darabolva; Granada még a mohamedánok birtokában; Castilia trónján más, Arragónia trónján ismét más fejedelem ült. 1590 előtt pedig ezen töredékek nemcsak hogy egy királysággá voltak egyesítve, hanem kifelé oly rohamos foglalások történtek, hogy Európa függetlensége nem egyszer veszélyben forgott. Spanyolország története ezen korszakban nem egyéb, mint egy hosszú és szakadatlan siker története. Az az ország, melyet csak nemrég bontott meg vallásháború és osztottak fel maguk között ellenséges vallású pártok, képes volt három emberöltő alatt Portugal, Navarra és Roussillon területét saját területéhez csatolni. Diplomáciája vagy fegyveres erő által megszerezte Artois-t és Franche Comté-t Németalfölddel együtt, úgyszinté Milánót, Nápolyt, Siciliát, Sardiniát, a baleari szigeteket s a kanári szigetesoportot. Egyik királya császár volt Németonban, s ennek fia még Anglia államtanácsára is kiterjesztette befolyását, melynek királynőjét nőül vette. A török nagyhatalmat, mely akkor a világ legrettentőbbje volt, megtörték és mindenfelől visszaverték. A francia monarchiát megalázták. A francia hadseregek folytonos vereségben, Páris egyszer igazi veszélyben forgott; és egy francia király, miután már vereséget szenvedett volt, még foglyul is esett és mint ilyet vitték Madridba. Európán kívül ép oly bámulatosak voltak a spanyolok tettei. Amerikában akkora birtokrészt szereztek, hogy 60 szélességi

fokra terjedt és mindkét forró földövet magában foglalta. Mexikón, Közép-Amerikán, Venezuelán, Uj-Granadán, Perun és Chilin kívül elfoglalták Cubát, San Domingót, Jamaikát és más szigeteket. Afrikában kivívták Ceutát, Melillát, Orant, Bougiahot és Tunist és a berberék egész partvidékét fenyegették. Ázsiában voltak telepítvényeik Deccan mindkét oldalán, birták Malacca egy részét és megvetették lábukat a „fűszerszigetek“-en. Utoljára a Philippinek pompás szigetvilágának meghódítása által összekötötték legtávolabb eső birtokaikat és így közlekedést biztosítottak a mérhetetlen birodalom minden részei között, mely az egész földet körülövezte.

Ennek kapcsán hatalmas katonai szellem keletkezett, a minőt ujabb időben egyetlen nemzet sem mutathat fel. Az ország egész tehetsége, mely az egyház szolgálatán kívül maradt, a háború mesterségére adta magát. Mi több: mindkét foglalkozás gyakran egyesült; és az a szokás, hogy a papok a háborúba is menjenek; még sokáig divott Spanyolországban azután is, mikor már Európa többi részeiben letettek róla.⁷⁷⁾ S mindezekben az általános irány szembeszökő. Azon győzelmes csaták és ostromok pusztá lajstroma, melyek a tizenhatodik században és a tizenötödiknek második felében vivattak, képes volna kimutatni a spanyolok e nembeli fölényét kortársaik felett és kimutatná, mennyi szellemet pazaroltak arra, hogy a pusztítás művészetét megérleljék. További felvilágosítást nyújthat — azon esetben, ha arra még szükség lenne — azon sajátságos körülmény, hogy a régi görögök napjai óta egyetlen nép sem termelt annyi kitünő irót, a ki egyszersmind katoná is. Calderon, Cervantes és Lope de Vega

koczkára tették életöket, hazájokért harcolván. De a katonai foglalkozást még más híres írók is gyakorolták, kik közül elég lesz megemliteni Argote de Molinát, Acunát, Bernal Diaz del Castillot, Boscant, Carillot, Cetinát, Ercillát, Espinelt, Francisco de Figueroát, Garcilasso de la Vegát, Guillen de Castrot, Hitat, Hurtado de Mendozát, Marmol Carvajalt, Perez de Guzmant, Pulgart, Rebolledot, Roxast és Viruest; mindezen férfiak öntudatlanul tettek ily módon taruságot amaz általános szellemről, mely Spanyolhonban uralkodott.

Itt tehát oly egyesülés, oly frigy van előttünk, melyről nem egy olvasóm mai napig kedvezően ítél, s mely annak idején felkeltette egész Európa félelmét és bámulatát. Előttünk egy nagy nemzet, melyben harcias, hazafui és vallásos tűz lángolt, melynek buzgalmát a papsága iránt tanusított tiszteletteljes alázatosság és a királya iránti lovias önmegadás inkább növelte, mintsem csökkentette. Spanyolország erélyét ez ép annyira fölszerelte, mint korlátolta, ép oly megfontoltá, mint buzgóvá tette; s ezen ellenlábas tulajdonságok ritka egyesülésének kell tulajdonitnunk ama nagy tetteket, mikről az imént szóltunk. De az ilyenemü haladásnak egészségtelen magva abban rejlik, hogy kelletténél jobban függ egyes emberektől, s ép ezért kitartó nem lehet. Az ilyen mozgalom csakis addig tarthat, a mig tehetséges emberek vezetik. De mihelyest az illetékes emberekre illetéktelenek következnek, az egész rendszer tüstént halomra dől, még pedig egyszerűen azért; mert a nép megszokta, hogy minden vállalatnál csupán a szükséges buzgalommal adózzék; s nem egyuttal ama tehetséggel is, mely ezen buzgalom vezetésére megkívánatik. Ilyen állapotú ország, mihelyt azt örökös

fejedelmek kormányozzák, szükségkép hanyatlásának fog indulni, minthogy a dolgok közönséges menete szerint néha-néha tehetetlen uralkodók is fognak akadni. S mihelyt ez megtörténik, kezdetét veszi a rosszabbulás is; mert a nép mely loyaltásában külömbiséget nem ismer, oda fog menni, a hová vezetik és az örült parancsoknak ép oly készségesen fog engedelmeskedni, mint azelőtt a bölcseknek. Ez megengedi, hogy ama lényeges külömbiséget szemügyre vehessük, mely az angol és a spanyol művelődés között fennáll. Mi angolok bírálgató, elégedetlen, hibán kápo nép vagyunk, folyton panaszkodunk kormányunk ellen, gyanus szemmel nézzük terveit, rendszabályait ellenséges érzellemmel bonczolgatjuk, nagyon kevés erőt engedünk az egyháznak és államnak, saját ügyeinket saját hatáskörünkben intézzük és mindenkor készen vagyunk arra, hogy a legcsekélyebb kihívásra félretegyük mondva csinált alázatosságunkat, mely szívünkben soha nem honolt, sa azért csupán erkölcsünk külső formája, nem pedig szenvedély, mely szívünkben meggyökerezett volna. Az angol polgár loyaltása nem oly fajtáju, mely őt rábirhatná, hogy királya kedvéért bármelyik jogáról is lemondjon, és soha sem vakítja meg őt — egyetlen pillanatra sem — saját jogai öntudatával szemben. Ennek következménye azután, hogy a mi haladásunk soha megszakítást nem szenved, akár jók a királyaink, akár roszak, Mindkét esetben a régi mozgalom megmarad a régi mederben. A mi királyaink is ugyancsak kivették a magok részét a gyámoltalanságból és vétekből. S mégis, még olyan emberek sem voltak arra képesek, hogy nekünk ártsanak, mint III. Henrik és II. Károly. S a tizenyolczadik században, valamint a tizenkilence-

diknek egyik részében, midőn előhaladásunk nagyon szembeötlő volt, nagyon tehetetlen uralkodóink voltak. Anna és a két első György roppant tudatlanok voltak; roppant rossz nevelésben részesültek s természettől gyöngék és makacsok voltak egyuttal. Uralmuk összevissza hatvan esztendeig tartott és mikor azon már túlestünk, ismét más hatvan esztendeig tartó időszakot értünk oly fejedelem alatt, a kit ugyan a betegség sokáig megakasztott az uralkodásban, de akiről becsületünkre kimondhatjuk azt, hogy politikája tekintetében általában véve ott legkevésbé ártalmas, a mihez legkevésbé értett. Ez a hely nem arra való, hogy III. György szörnyű elveit pellengérré tegye; mert az utókor úgyis ki fogja mondani róluk ítéletét, melynek szigorától az egykoru író könnyen visszariadhat; annyi azonban bizonyos, hogy sem korlátozott esze, sem zsarnok kedélyállapota, sem nyomorult előítéletei, sem az utána trónra lépő nemtelen kéjencz hihetetlen alávalósága: semmi sem volt képes az angol művelődést utjában feltartóztatni, vagy az angol jóllét árjának gátot vetni. Jó kedvvel haladtunk előre, s mindezt semmibe sem vetjük. Királyaink örültsége nem forgatott ki eredeti utunkból, mert birtunk annak teljes tudatával, hogy saját sorsunkat saját kezünkben tartjuk és hogy az angol nép önmagában találja a segédforrásokat és ama szellemi termékenységet, mely egyedül képes az embereket nagygyá, gazdaggá és bölcsesé tenni.

Ellenben Spanyolországban a nemzet mindjárt összeroskadt, mihelyt a kormány keze meglazult.⁷⁸⁾ Az eseményeknek imént felsoroltuk kedvező lefolyása alatt a spanyol trón telve volt tehetséges és belátással bíró királyokkal. Ferdinand és Izabella, V. Károly és II. Fülöp oly sorát képezik az uralko-

dóknak, mely hasonló rövid idő alatt semmi más országban párjára nem talál. Ők léptették életbe ama nagy vállalatokat, az ő uralkodásuk alatt élte Spanyolország látszólagos virágzása napjait. A mi azonban akkor történt, miután ők a szinpadról leléptek volt, az legjobban mutatja, mennyire mesterséges volt mindez s hogy mennyire korhadt az olyan kormányforma, melyet úgy kell idegen tőre oltani, mely a nép alázatosságára és tiszteletére van állapítva s mely ép azért eredményét illetőleg nem a nemzet képességétől függ, hanem azok ügyességétől, a kikre a nemzet érdekei bizvák.

II. Fülöp Spanyolhon utolsó nagy királya 1598-ban halt meg és utána a hanyatlás végzetes gyorsasággal köszöntött be.⁷⁹⁾ 1598-tól egészen 1700-ig a trónon III. Fülöp, IV. Fülöp, és II. Károly ültek. Az ellentét, melyet elődeikhez képest bemutattak, valóban meglepő volt.⁸⁰⁾ III. és IV. Fülöp lomha, tudatlan és ingatag két király volt, akik életüket a legalábbvaló és legpiszkosabb mulatságokban töltötték, II. Károly, az egykor oly kitűnő osztrák ház utolsó sarja, csaknem mind ama hibákat magában foglalta, melyek az embert nevetségessé és megvetésre méltóvá teszik. Szellemi tulajdonai és külső alakja olyan volt, hogy bármely más, a spanyoloknál kevésbé alázatos nép menthetlenül az általános gúny tárgyaul választja vala. Bár férfikora delén halt meg, azért külalakja mégis olyan volt, mint valami kiaszott kéjenczé. 35 éves korában nemcsak a haja, de még a szemölte is kihullott, gutaütött, nyavalyatörős és köztudomás szerint a nemzésre tehetetlen volt.⁸¹⁾ Egész megjelenése a legnagyobb mértékben visszataszító volt és olyan mint valami gagyogó hülyéé. Szája rettentő, alsó állkapcsa pedig any-

nyira előrenyúlt, hogy képtelen volt fogait összehozni, s így még ételét sem tudta megrágni.⁸²⁾ Tudatlanságát el sem hinnők, hacsak kétségbevonhatlan bizonyítékok nem szólnának mellette. Birodalmának nagy városait még névről sem ismerte; de sőt saját tartományainak nevét sem tudta; mert egyszer, midőn Franciaországgal harczoltunk, hallották, mint sajnálja Angliát oly tartományok elvesztése miatt, melyek valósággal saját országához tartoztak.⁸³⁾ Végül a legvastagabb babonának hódolt; folyton azt hitte, hogy az ördög kíséri, azt hitte, hogy gonosz szellemek lakoznak benne, azokat kiüzette magából; de sőt máskép le sem feküdt, hacsaknem gyóntatójával és két pappal, kiknek egész éjjel mellette kellett feküdniök az ágyban.⁸⁴⁾

Ekkor aztán világosan meglátszott, milyen kártyavár volt az a spanyol nagyság. Mig jó királyai voltak, virágzott; mihelyt roszak jöttek, veszni indult. Majdnem mindaz, mit a tizenhatodik század nagy királyai létrehoztak, a tizenhetedik század apró uralkodói alatt tönkrement, sőt Spanyolhon hanyatlása oly rohamos léptekkel haladt, hogy már a II. Fülöp halálát követő három uralkodó alatt a világ leghatalmasabb monarchiája a legmélyebb megaláztatásig jutott, annyira, hogy idegen népektől boszulatlanul megcsufolva, nem egyszer az államtönkig érve, legszebb birtokaitól megfosztva, nyilvánosan csuffá téve és iskolás gyermekek és erkölcsös prédikációk használatában a sors változandóságának jelképeül szerepelve, utoljára azon keserű megaláztatásnak is alávetett, hogy területét szerződés alapján felosztották, anélkül, hogy ő maga a feltételek megállapításánál részt vehetett volna, s az egésznek ellenszegülhet

vala. ⁸⁵⁾ Akkor valóban fenéig üritette a gyalázat poharát. Dicsősége elhagyta, legyőzték, megalázták. Valóban az akkori spanyol joggal vonhatott párhuzamot a jelen és múlt között és gyászolhatta honát, mely a lovagiasság és regényes világ széke, a vitézség és hűbéres hűség hazája volt. A világ ura, az oceán királya, a nemzetek réme, szóval a spanyol viláгурalom oda volt, oda örökre, soha vissza nem térendő. Valóban ő reá lehet alkalmazni azt a keserű panaszt, melyet sokkal csekélyebb alkalommal helyez az emberiség egyik legnagyobb fia egy haldokló államférfiú ajkaira. Valóban a bús hazafinak méltó oka volt panaszkodni, búsulni országá, birodalma, szeretteinek szülőföldje, édes egyetlen hazája felett, melyet oly sokáig szeretett ama becsületért, mely annak nevéhez világszerte fűződött, és a melyet most mint valami földet vagy hitvány béres-jószágot barázdákba hasítanak és úgy osztanak el. ⁸⁶⁾

Haszontalan és hiábavaló dolog lenne mindama vereségeket és veszteségeket leírni, miket Spanyolország a tizenhetedik század folyamán szenvedett. Legközelebbi okuk kétségtelenül fejetlenség és rossz tehetségű fejedelmek valának, de igazi és uralkodó okuk, mely az ügyek egész menetét és egész hangulatát létrehozta, az alázatosság és loyális volt, mely a spanyolokat rábirta, hogy oly dolgokra is ráadják a fejöket, miket minden más nép megvetéssel utasított volna vissza, mely hozzászoktatta őket, hogy egyes emberek iránt határtalan bizalommal viseltessenek, és az által a nemzetet oly függő helyzetbe hozta, melyben egy csoport tehetetlen király csakhamar romba dönthette az épületet, melyet tevékeny uralkodók emeltek.

A spanyol kormány fogyó erejének első és

legszembeszökőbb következménye az egyház növtön-növő hatalma volt. Mert mivel a spanyol nép jellem főismertető jele az alázatosság és előítélet voltak, s mindkettő a tisztelet szokásából fakadt, előre látható volt, hogy ha csak netalán tán a tisztelet csorbát nem szenved, akkor a fentebbi két érzelem egyike fog azzal megbővülni, a mivel a másik megfogyott. Midőn tehát a spanyol kormány a tizenhetedik század elején roppant gyöngesége által a nép hajlandóságából kétségtelenül veszített, nagyon természetesen az egyház lépett helyére, elfoglalta az üres helyet és sietett magához ragadni azt, a mi a tróntól elszakadt. Azonkívül a kormány gyöngesége a papságot oly bitorlásokra jogosította fel, minőket a tizenhatodik század spanyol uralkodói, minden előítéletük daczára sem türnek vala. ⁸⁸⁾ Onnan van a nevezetes tény, hogy Spanyolországban ekkor az egyház tekintélye és hatalma nőtt, ellenben minden más nagy népnél, az egyetlen Skótországot kivéve, fogyóban volt. Ennek következményei teljes figyelmét érdemlik nemcsak a történetbuvárnak, hanem minden emberét is, ki a haza javát szívéen hordja és a ki nyilvános ügyek elintézésében tényleges szerepet visz.

Mert II. Fülöp halála után III. Fülöp ült a trónon: oly király, ki 23 évig ép annyira kitünt gyengesége által, amennyire előde tehetségével. A spanyolok immár egy évszázadon által tökéletesen megszokták azt, hogy királyaik ugyancsak uralkodtak, a legfontosabb ügyekben maguk jártak el, különben pedig élesen ügyeltek minisztereikre. De III. Fülöp, kinek tompaelműsége határos volt a hülyeséggel is, nem volt képes ilyen erőlködésre, azért a kormányt Lermára ruházta, kinek kezeiben az husz esztendeig volt. ⁸⁹⁾ Olyan royalistikus népnél,

amilyen a spanyol, ez a szokatlan eljárás természetesen gyöngítette a kormány hatalmát; mert az ő szemükben az ügyek kezelésére és a nép javára okvetlenül szükséges volt az uralkodónak közvetlen ellenállhatatlan közbejötte. Lerma a népnek ezen hangulatát igen jól ismerte és érezte helyzetének kényes voltát is; azért természetesen új támasz után nézett, nehogy teljesen a király kegyétől kellen függnie. Ő tehát benső szövetségre lépett a papsággal és hosszú kormányzósága alatt kezdettől végig mindent elkövetett, a mi csak hatalmában állott, hogy annak tekintélyét emelje.⁹⁰⁾ Így tehát a klérus nyerte azt a tekintélyt, melytől a kormány elesett és az ő tanácsát lehetőleg nagyobb tisztelettel fogadták, mint ahogy a tizenhatodik század előitéletes királyai részéről történt. Magától értetődik, hogy ezen megállapodásnál a nép szükségletei szóba sem jöhettek. Annak java bele sem tartozott a tervezetbe. Ellenkezőleg: a papság háladatos volt a kormány iránt, mely oly sok érzékkel viseltetett érdemei iránt és oly vallásosan volt hangozva; azért tehát egész befolyását ezen kormány javára fordította; és a kettős zsarnokság igáját mindig szorosabbra kovácsolták a szerencsétlen nemzet nyakán, melyre most nézett hosszú, szégyenteljes meghunyászkodásának keserű aratása.⁹¹⁾

A spanyol egyháznak a tizenhetedik században folyton növekvő hatalmát mindenféle adatokkal meg lehet bizonyítani. A kolostorok és templomok oly aggasztó gyorsasággal szaporodtak és gazdagságuk oly tulságosan nőtt, hogy még a „Cortes“ is, bármennyire megtörve és megalázva voltak is, nyilvános föllépésre határozták magukat. Már 1626-ban, tehát öt évvel III. Fülöp halála után, azt kívánták, tétessenek intézkedések, hogy az egyház

felsorolt tulkapásai orvosoltassanak. Ezen nevezetes okmányban a Madridban összegyűlt „Cortes“ kijelentették, hogy nincs olyan nap, melyen világiak vagyonuktól meg ne raboltassanak, hogy abból papok gazdagodjanak és a baj, mint mondák, már oly fokra emelkedett, hogy abban a pillanatban 9000 kolostor van Spanyolországban, az apáczakolostorokat bele sem számítva.⁹²⁾ Ezt a bámulatos adatot, ha jól tudom, soha kétségbe nem vonták és sok más körülmény még csak valószínűbbé teszi annak igaz voltát. Davila, aki III. Fülöp alatt élt, erősen vitatja, hogy 1632-ben csupán a szent-Ferenczrendiek és Dominikánusok száma 32 ezerre ment.⁹³⁾ Ugyanezen arányban szaporodott a többi papság. Harmadik Fülöp halála előtt a sevillai templomban miséző papok száma százra emelkedett; a sevillai egyházmegyében 14 ezer káplán volt, a calahoraiban pedig épenséggel 18000. Semmi mentőeszköz sem mutatkozott, mely e borzasztó állapotokon segítsen. Minél gazdagabbá vált az egyház, annál nagyobb lett a vonzóerő is a világra nézve, hogy belépjen; és a világi élvek feláldozásának se vége se hossza nem volt.⁹⁵⁾ Mi több, a mily gyorsan haladt a mozgalom, ép oly határozott szabályszerűséggel ért véget is és korábbi események egész sorában talált kiegészítőre. Az ötödik század óta az események menete, amint láttuk, változatlanul azonegy irányban mozgott és oly uralmat biztosított a papságnak, melyet semmi más nép nem türt volna. A nép szelleme annyira elő volt készítve, hogy mindent, ami történt, hallgatva eltürt, de hisz istentelenség is lett volna azzal ellenkezni! Mert minden indítvány, — írja egy spanyol történetíró, — mely arra irányult, hogy a spanyol egyháznak máris birtokában lévő⁹⁶⁾ gaz-

dagságát csökkentse, vagy csupán szaporodtában megszorítsa, minden ilyen indítvány eretnekségnek látszott.

Hogy mindez mennyire természetes, kitünik még egy másik épen nem érdektelen tényből. Európában a 17. századot általában a világi irodalom olyatén emelkedése jellemezte, melyben az egyházi teoriák nem szerepeltek; a legmélyebben ható írók, ugymint Bacon és Descartes, világiak valának és az egyház iránt inkább ellenséges, mint barátságos érzellemmel viseltetvén, tisztán világi szempontból irtak. De Spanyolhonban ilyen változás nem történt.⁹⁷⁾ Ebben az országban az egyház fentartotta hatalmát úgy a legmagasabb, mint a legalantabb álló szellemek felett. A közvélemény súlya akkora volt, hogy minden fokú író büszke volt arra, hogy az egyházi rendhez tartozik, melyért oly buzgalommal harczoltak mindnyájan, mely a középkor legsötétebb napjaira emlékeztetett. Cervantes halála előtt három évvel belépett a ferenczrendi szerzetesek közé.⁹⁸⁾ Lope de Vega pap volt, az inquisitio szolgálatában állott és mint ilyen részt vett egy Auto-da-Féban is 1623-ban, mikor óriási népcsoport mellett elégettek egy eretneket Madridban az alcalai kapu mellett.⁹⁹⁾ Moreto, Spanyolhon három legnagyobb dramatikusának egyike, életének utolsó 12 évét szerzetesi csuhában töltötte.¹⁰⁰⁾ Montalvan, kinek szindarabját még el nem feledték, ugyancsak pap volt és az inquisitio hivatalnok.¹⁰¹⁾ Tarrega, Mira de Mescua, Tirso de Molina mindhárom pap és szerencsés szinköltő volt egyuttal.¹⁰²⁾ Solis is, Mexicó híres történetírója, pap volt.^{103.)} Sandoval, a kit III. Fülöp udvari történészszé nevezett ki, és ki főforrás V. Károly történetére, először benezés pap volt, később tui

püspökké lőn, utoljára pedig a pampelonai püspöki székbe emeltetett.¹⁰⁴⁾ Davila, III. Fülöp életirója, pap volt;¹⁰⁵⁾ Mariana jezsuita;¹⁰⁶⁾ Minana pedig, a ki az előbbinek munkáját befejezte, egy velencei kolostor főnöke.¹⁰⁷⁾ Carillo Márton jogtudós és történetiró volt egyuttal, de ez a kettős hivatás sem volt képes becsvágyát kielégíteni, az egyházi rendbe lépett és saragossai kanonokká lőn.¹⁰⁸⁾ Antonio, Spanyolország legderekabbb bibliographusa, ugyancsak kanonok volt Sevilleában.¹⁰⁹⁾ Gracian, kinek prózáját sokan olvasták, s a ki azelőtt nagy írói hírnévnek örvendett, jezsuita volt.¹¹⁰⁾ Szakasztott ez az irány uralkodik a költőknél. Paravicino tizenhat évig volt népszerű szónok III. Fülöp és IV. Fülöp udvaránál;¹¹¹⁾ Zamora szerzetes vala;^{112.)} Argonsola saragossai kanonok,¹¹³⁾ Gongora világi pap,^{114.)} Rioja pedig előkelő hivatalt kapott az inquisitionál.¹¹⁵⁾ Calderon IV. Fülöp káplánja volt és fényes lángeszét oly rajongó nézetek homályosíták el, hogy az inquisitio költőjének nevezték.^{117.)} Az egyház iránt való szeretete igazi szenvedély volt és semmitől sem riadt vissza, a mi annak hasznára lehetett. Spanyolországban ezen érzület magától értetődik; de más népek előtt olyan sajátos színben tűnik fel, hogy egy nagy kritikus kijelentette, miszerint alig lehetséges, hogy iratait bosszuság nélkül olvassuk.¹¹⁸⁾ Ha ez áll, akkor méltányos lenne ezen bosszuságot minden kartására, apraja-nagyjára kiterjeszteni. Az ő idejében alig akadt spanyol ember, a ki másképen gondolkodott volna. Maga Villaviciosa is, ki a legjobb spanyol gúnyos hősköltemények egyikét írta, nemesak hogy az inquisitio szolgálatában állott, hanem utolsó akaratóban ugyancsak beszél a lelkére családjának és minden utódjainak, hogy ha

csak lehetséges, lépjenek ők is e gyönyörű intézmény szolgálatába és vállaljanak ott bármily hivatalt is, mert minden állás, ugymond, tiszteletreméltó.¹¹⁹) Ilyen társadalmi állapotok mellett aztán minden lehetetlen volt, a mi csak némiképp közel járt a világi, vagy tudományos szellemhez. Mindenki hitt, senki sem kutatott. A legfelsőbb társadalmi osztályokban kiki háborúval vagy theológiával, legtöbbször egyszerre mindkettővel foglalkoztak. Azok, akik az irodalmat mesterségnek nézték, mint legtöbb mesterember, az uralkodó előítélet szolgálatába szegődtek. A mi az egyházra vonatkozott, azt nemcsak tisztelettel, hanem egyszersmind félnék hódolattal környezték. Jobb ügyhöz méltó ügyességet és szorgalmat fordítottak minden bohóság érdekére, a mit a babona csak létrehozott. Minél esztelenebb és kegyetlenebb volt valamely szokás, annál nagyobb volt védőinek száma, daczára annak, hogy senki megtámadni nem merészkedett. Kimondhatatlan azon spanyol munkák száma, melyek a hitetlenek üldözésének szükséges voltát vitatják, s mindez oly országban történt, hol ezer ember között egyetlen egy sem akadt, a ki azt hitte volna, hogy talán még sincs rendjén az embereket elégetni. Ehhez járultak a csodák, a theologusok másik főemelyüje — azok a tizenhetedik század folyamán egyre szaporodnak s mind bővebben iratnak le. Minden író buzgólkodott, hogy csak ehhez a tárgyhoz valamit hozzátoldhasson. A szentekre is nagyon rájárt a hirnév, és életüket sokféleképen megírták, olyan közönnyel viseltetvén az igazság iránt, a mi az ilyenféle irodalomra nézve jellemző. Ilyen és hasonló kérdésekkel foglalkozott akkor a spanyol szellem. Szerzetes és apáczakolostorokra, egyházi rendekre és székesegyházakra egyforma gondot for-

ditottak és vaskos kötetekben irták meg, nehogy a legcsekélyebb adat is elfeledtessék, a mi rájuk vonatkozik. Mi több, sokszor egy kolostornak és székesegyháznak párosával jutott ki a történetírókból a hol aztán mindegyik ugyancsak igyekezett vetélytársán túltenni és lehetőleg sokkal járulni az egyház becsületéhez és amaz érdekek megvédéséhez, melyek az egyház ótalma alatt állottak.¹²⁰⁾

Ekkora volt hát az egyházi rend tulsulya és akkora volt a hódolat, melylyel a spanyolok a 17. században az egyházi ügyek iránt viseltetnek vala.¹²¹⁾ Ugyanazon korszakban, ahol a többi nemzetek először fogtak komolyan hozzá, hogy az egyházat meggyöngítsék, ők minden lehető elkövettek annak megszilárdítására. Ezt a szerencsétlen kitüntetéset kétségtelenül a megelőző események szülték, de most ugyancsak az lett Spanyolország hanyatlásának közvetlen oka; mert bárhogyan állott is hajdanában a dolog, annyi bizonyos, hogy újabb időkben a nemzetek jólléte oly elvektől függ, melyek iránt a papság mint testület, nyílt ellenségként viseltetik. III. Fülöp alatt hatalmuk óriásilag megszorodott és ugyanazon kormány alatt azzal jellemezték hatalmuk ezen új korszakát, hogy a legborzasztóbb barbársággal hajtották végre az egész mór nemzet kiűzetését. Ez a tény már magában véve oly megvetésre méltó¹²²⁾ és oly rettentő következményekkel járt, hogy némely írók egyes egyedül ennek tulajdonítják Spanyolhon rákövetkező hanyatlását. De ezek elfeledik, hogy ott még más sokkal hatalmasabb okok is működtek, és hogy ezen hallatlan büntény csak oly országban történhetett, mely hosszú szokás folytán az eretnekséget tekintette a legrútább véteknek és ezért kész volt az országot minden áron megtisztítani és megsza-

badulni oly emberektől, kiknek már pusztá jelenléte is a keresztyén vallás meggyaláztatásának látszott.

Spanyolország utolsó mohammedán királyságának meghódítása után a spanyolok legközelebbi feladatjukul azt tüzték ki, hogy azokat, a kiket meghódítottak, meg is térítik. Hitték, hogy egy egész nép jövődöbeli boldogsága forog a koczknán, miután pedig látták, hogy papságuk intelmei hiábavalók voltak, más eszközökhöz folyamodtak, s azokat, akiket megtéríteni nem tudtak, üldözték. Kit megkínóztak, kit elégettek, mindnyáját fenyegették és így utoljára mégis sikert arattak; azt halljuk erősíteni, hogy az 1526. év után nem volt Spanyolországban mohammedán, aki a keresztyénségre nem tért volna.¹²⁴⁾ Seregestül keresztelték meg őket erővel, miután pedig meg voltak keresztelve, ez egyház tagjainak tekintették és alá voltak rendelve az ő fegyelmének.¹²⁵⁾ S ezt a fegyelmet az inquisitio gyakorolta, ki is a tizenhatodik század további folyamában ezen új keresztyéneket, vagy amint azóta nevezték¹²⁶⁾ moriszkokat, a legkegyetlenebb bánásmódban részesítette. Kierőszakolt megtérésük őszinteségében természetesen kétkedtek, s így az egyház feladatává vált őket vallás dolgában próbára tenni.¹²⁷⁾ A világi kormány ebben segédkezet nyújtott s II. Fülöp több más rendeleten kívül 1566-ban egy kiáltványt adott ki, mely a moriszkoknak meghagyta, hogy mondjanak le mindenről, ami őket csak legtávolabbról is emlékeztetné régi vallásukra. A legkeményebb büntetések fenyegetése mellett meghagyták nekik, hogy tanuljanak meg spanyolul és tegyenek félre minden arabs könyvet. Nem volt szabad anyanyelvökkel sem szóban, sem írásban élniök, de még saját házuk-

ban sem beszélhettek anyanyelvükön. Udvariasságuk külső formáit, sőt még játékaikat is betiltották. Nem volt szabad oly módon mulatniok, amint őseik szoktak volt, de még azokat a ruhákat sem hordhatják vala, melyek amazoknál divatoztak. A nőknek azontúl fátyol nélkül kellett járniook; és minthogy a fürdés pogánykori szokás volt, mind a nyilvános fürdők, sőt még a magánházakban talált fürdőknök is el kell vala pusztittatniok.¹²⁸⁾

Ezen és hasonló intézkedések által¹²⁹⁾ a szerencsétlenek végre is beleszorittattak a lázadásba és 1568-ban megtették azt a kétségbeesett lépést, hogy csekély erejüket az egész spanyol birodalom ellen latba vessék. A harcz kimenetele előrelátható volt, de a moriszkok szenvedéseik által a kétségbeesésig csigázva és mindenökért harczolva, egészen 1571-ig huzták el a háborut; csak akkor verték le végkép az ő lázadásukat.¹³⁰⁾ Ezen kárbaveszett erőlködés által számuk és anyagi erejük jelentékenyen megfogyott, és II. Fülöp kormányának többi 27 éve alatt aránylag keveset hallunk róluk. Daczára annak, hogy egy alkalommal kitört, a régi gyűlölködés lassankint lecsillapodott és az idő folyamában alkalmasint el is merült volna. A spanyoloknak semmi ürügyök nem volt az erőszakoskodásra; mert esztelenség volt arra gondolni, hogy a moriszkok, kik mindenféleképen meg voltak gyöngitve, megtörve és megalázva, azonkívül az egész birodalmon keresztül elszórva, hogy azok, mondom, a kormány hatalma ellen ha mindjárt akarva is, bármii csekélységet tehettek volna.

Hanem II. Fülöp halála után megkezdődött a mozgalom, melyet az imént leirtam és mely más nemzetek ügyeinek menetétől eltérőleg a spanyol papságnak nagyobb hatalmat biztosított a tizen-

hetedik században, mint a milyennel a tizenhatodik században birt. Következményei azonnal mutatkoztak. A papság úgy vélekedett, hogy II. Fülöpnek a moriszkok ellen intézett lépései nem voltak elég határozottak; még életében is oly kormány után nézett, mely ezen kétes keresztyéneket vagy megsemmisítse, vagy Spanyolhonból kiűzze.¹³¹⁾ A míg ő ült a trónon, addig a kormány okos mérséklete az egyház buzgalmát némikép megfékezte; a király legbölcsebb minisztereire hallgatott és nem nyult azon rendszabályokhoz, amikre szorították és melyekre saját hajlama is hangolta.¹³²⁾ De utóda alatt a papság, amint már láttuk, új erőre kapott és nemsokára annyira vitte, hogy megkezdhette újabb és utolsó hadjáratát a mór nemzet sajnálatraméltó töredékei ellen.¹³³⁾

A hadjáratot Valenzia érseke nyitotta meg. Ez a kitünő egyházi férfiú 1602-ben III. Fülöpnek emlékiratot nyújtott át a moriszkok ügyében, és midőn látta, hogy elvei a papság meleg rokonszenvével találkoztak, a kormány részéről pedig ellentmondásba nem ütköztek, ismételte a kemény csapást egy másik, hasonló tárgyú emlékirat beadása által.¹³⁴⁾ Az érsek hivatalból szólalt meg, rangja és állása a spanyol egyház természetes képviselőjévé avatták és mint ilyen azt bizonyította a királynak, hogy minden szerencsétlenségnek, mely a birodalmat sújtotta, végoka egyes-egyedül e hitetlenek jelenlétében keresendő, és azért most őket okvetetlenül ki kell irtani, miként Dávid a filiszteusokat és Saul az amalekitákat.¹³⁵⁾ Kijelentette továbbá, hogy az „Armada“, melyet II. Fülöp király 1588-ban Anglia ellen menesztett, egyedül azért ment tönkre, mert maga az Isten sem akarta, hogy amaz áhíthatos cselekmény létesüljön, ugyanak-

kor: mikor azok, a kik arra vállalkoztak, otthon békésen megférnek a eretnekekkel. Ugyanazon oknál fogva dőlt dugába az utolsó Algirba való menetel is; mert nyilván maga az ég is úgy vélekedik, hogy semmi se sikerüljön, míg Spanyolország területén még hitetlenek is laknak. ¹³⁶⁾ Azért azt tanácsolta a királynak, hogy minden moriszkot száműzzön, néhánynak kivételével, a kik vagy gályarabságra ítélandók, vagy pedig rabszolgákká teendő, hogy az amerikai bányákban dolgozhassanak. ¹³⁷⁾ Ez, tévé hozzá, Fülöp kormányát örök időre dicsővé teendi, és dicsőségét elődeinél nagyobbá teendi; mert nyilvánvaló, hogy azok ebben az egy dologban elhanyagolták kötelességöket. ^{138.)}

Ezen előterjesztések nemcsak megegyeztek a spanyol egyház ismeretes nézeteivel, hanem egyszermind a toledói érsek és spanyol hercegprimás személyes befolyásában is támaszra találtak. Ez csupán egy tekintetben tért el a valencziai érsek nézetétől. Az utóbbi úgy vélekedett, hogy hétévnél fiatalabb gyermeket kár volna a száműzöttek sorába igtatni, hanem a vallásra való minden veszedelem nélkül elszakíthatók és Spanyolhonban visszatarthatók. Ezzel a toledói érsek leghevesebben tusakodott. Ő nem akarja magát, úgymond, azon veszélynek kitenni, hogy a keresztyének tiszta vére ezen hitetlenek által szennyessé legyen; és semhogy egyet is életben hagyjon, a ki az országot elcsábitná, inkább egyszerre kardra hányatja mindnyáját: férfiakat, asszonyokat, gyermekeket ¹³⁹⁾

Az, hogy valamennyit agyonüssék, nem pedig száműzzék, az egy hatalmas egyházi párt kívánsága vala. Azok azt hitték, hogy az ilyen példás büntetés csak jót eszközölhetne, ama rettegés által, melyet minden nép eretnekeinek kebelében fel-

ébreszt. Bleda, a híres domokosrendi pap, kora egyik leghatalmasabb embere, azt óhajtotta, hogy ez megtörténjék, még pedig ugyancsak megtörténjék. Azt mondotta, hogy illő példaadás végett minden moriszkót le kell nyakazni; mert azt senki sem tudhatja, hogy melyikök igazi keresztyén, s így elég-séges a dolgot Istenre bízni; a ki az övéit ismeri és a túlvilágon mulhatatlanul megjutalmazandja azokat, a kik jó katolikusok. ¹⁴⁰⁾

Nyilván való, hogy ezzel az egykor oly dicső nemzet maradványainak sorsa el volt döntve. III. Fülöp vallásos lelkiismerete tiltotta az egyház ellen való fel-lépését, Lerma pedig — minisztere — még csak az ellentmondás látszata által sem akarta tekinté-lyét kockára tenni. 1609-ben tudtára adta a ki-rálynak, hogy a moriszkok elűzetése immár szük-séggé lőn. „Ez nagy elhatározás“, mondá Fülöp, „de hadd teljesejék!“ ^{141.)} És beteljesedett oly barbár módon, mely semmi előtt sem rettent vissza. Spa-nyolország legderékabb, legtevékenyebb lakóinak több mint egy kerek millióját üzött vadállat mód-jára hajszolták ki azért: mert vallásos meggyőző-désük őszintesége gyanus volt ^{142.)} Sokat agyon-verték már akkor, midőn a tengerpart felé vonultak, másokat nyomorgattak és kiraboltak, s legnagyobb részük a lehető legnyomorultabb helyzetben kelt át Afrikába. Még ki sem szállottak, midőn máris a hajókon fellázadt ellenök a hajós nép, lemészárolta a férfiakat, megbecstelenítette az asszonyokat és a tengerbe hányta a gyermekeket. A kik ezt a sor-sot kikerülték, a berberek partvidékén szállottak szárazföldre, a hol a beduinok rájuk támadtak és sokat közülök lekaszaboltak. Egy részök a pusztába menekült, a hol azután éhen vesztek el. A va-lósággal elveszettek számáról nincs biztos tudomá-

sunk, hanem egy igen megbízható kútforrásból arról értesülünk, hogy egyetlen alkalommal mikor száznegyvenezeret vittek Afrikába, azok közül pár hónappal Spanyolországból való kiüzetésök után több mint százezeren veszték el a legrettentőbb halállal. ¹⁴³.)

Az egyház ekkor ünnepelt legelőször igazi diadalt.¹⁴⁴) Először történt, hogy nem volt többé eretnek a Pyrénék és a gibraltari tengerszoros között. Mindnyájan igazhivők, mindnyájan hű alattvalók voltak. E nagy országnak mindenik lakója félt az istentől és tiszteletben tartotta a királyt. S az előítéletnek és loyáliságnak ezen szerencsés egyesülésétől várták biztosan Spanyolország szerencsésjét és nagyságát. III. Fülöp nevének halhatatlanná kell vala lennie, és az utókornak soha sem lesz szabad megszűnni, hogy nagy tettét bámulja, mely által egy hitetlen fajzat utolsó maradványait az országból kiüzte. Mindazok, a kik csak legtávolabbról is részt vettek ebben a dicsőséges munkában, a legnagyobbszerű áldások által fognak megjutalmaztatni. Ők és családjak az ég közvetlen védelme alatt állanak. A föld több gyümölcsöt terem, a fák pedig tapsolnak örömben. Tövis helyett fenyű, gyalog eper helyett myrthus fog nőni. Uj korszaknak kell vala kezdődnie, melyben Spanyolország, az eretnekségtől megtisztulva jóllétben leend, az emberek biztonságban fognak élni, szőlőskertjeik árnyékában éldegélni, mezőiket és földjeiket békében művelni, és az általuk ültetett fák gyümölcsét nyugodtan élvezni.¹⁵⁰)

Ezzel biztatgatott az egyház, s a nép elhitte. A mi teendőnk lesz megvizsgálni, mennyire teljesedett be ezen remény, és mi volt következménye azon eljárásnak, melyet a papság kezdett, a

nemzet jónak látott és különböző nagy szellemek, miket Spanyolország termett, helyesléssel fogadtak.¹⁴⁶⁾

Ezen eljárásnak Spanyolhon anyagi jólétére gyakorolt befolyását pár szóval el lehet mondani. Az országnak csaknem minden részéből hirtelen seregestül vonták el az ügyes kézműveseket és szorgalmas földművelőket. Ezek a moriszkok voltak, kik a mezőgazdaságnak akkor ismeretes legjobb rendszereit alkalmazták; kik a földet fáradhatatlan erőlködéssel művelték és öntözték.¹⁴⁷⁾ A rizs, pamut és cukortermelés, valamint a selyem- és papirkészítés jóformán csak reájok szorítkozott.¹⁴⁸⁾ Elűzetésük által mindez egy csapással és többnyire egyszer mindenkorra pusztulásnak indult. Mert a spanyol keresztyének az ilyen foglalkozást méltóságukon alul valónak itélték. Véleményük szerint csupán a háboru és a vallás azon két hivatás, mely arra érdemes, hogy az ember életét neki szentelje. A királyért vivni, vagy az egyházi pályára lépni, becsületes dolog volt, minden más köznapi és piszkos.¹⁴⁹⁾ Azért, mihelyt a moriszkok Spanyolhonból kiűzetek, helyüket senki el nem foglalhatta; művészet és ipar elfajult vagy egészen megszűnt és egész vidékszámra parlagon hevert a termő televény. Valencia és Granada egykor gazdag vidékei közül egyik másik annyira veszendőnek indult, hogy nem volt módja még azt a gyér számú lakosságot se táplálni, mely ott fennmaradt.¹⁵⁰⁾ Egész kerületek pusztultak el és mai napig sincsenek újra benépesítve. Ezek a pusztaságok természetes buvóhelyet képeztek a rablók és csempészek számára, kik az iparoskezü lakosok utódjaivá lőnek; és valószínű, hogy a moriszkok elűzetése adott alkalmat ama jól szervezett rablóbandák keletkezésére is, melyek

ettől fogva Spanyolhon ostorává lőnek és melyeknek kiirtása a későbbi kormányok közül egyiknek sem sikerült teljesen.¹⁵¹⁾

Ezen szerencsétlen hatáshoz még más, lehetőleg még komolyabb természetű járult. A győzelem, melyet az egyház kivivott volt, hatalmát és dicsőségét egyaránt növelte. A 17. században nemcsak hogy az egyháziak érdeke a világiaknál előbbrevalónak tartatott, de sőt a világiak érdekét egyáltalán tekintetbe sem vették. A legnagyobb emberek kivétel nélkül beléptek az egyházi rendbe, és minden világi tekintet meg lőn vetve, szél játékszereül átengedve. Senki sem kutatott, senki sem kételkedett, senki sem merészelt kérdeni, ha vajjon jó is van-e mindez így. Mig minden más ország előre haladt, egyedül Spanyolhon volt az, mely hátramaradt. Minden más ország valamivel megszerezte ismereteit, új művészetet alkotott, vagy egy-egy tudománynak határait kiszélesíté. Spanyolhon holttesthez hasonló merevségben elhalva, átkozott előítéletei által lebüvölten és mintegy álmod járva, velejében az előítélet férgével, Európának a folytonos pusztulás egyetlen példáját mutatta. Spanyolországnak nem maradt több reménye és mielőtt még a tizenhetedik század végére járt volna, csupán az a kérdés volt hátra, hogy kinek a kezei mérendik rá a csapást, mely eldarabolja az egykor oly hatalmas birodalmat, mely beárnyékolta az egész világot, s mely még akkor is hatalmas romjainak közepette oly megrendítőleg nagyszerű vala.

Spanyolhon pusztulásának különböző fokait kiemelni, alig lehetséges, hisz midőn már késő volt maguk a spanyolok is szégyeltek történelmet írni mely egyedül saját megalázatásaik történelme volt volna, s így nincs részletes tudósításunk IV. Fülöp

és II. Károly nyomorúságos uralkodásáról, mely összevissza csaknem 80 évre terjedő időszakot foglal magában.¹⁵²⁾ Én azonban gyűjtöttem néhány igen jellemző adatot. A tizenhetedik század elején Madrid lakosságát 400 ezerre becsülték, a tizen-nyolczadik század elején már alig volt kétszázezer. Sevillában, Spanyanyolország leggazdagabb városainak egyikében, a tizenhatodik században több mint 16000 szövőszék volt, melyek százharmincz-ezer embert foglalkodtattak.¹⁵⁴⁾ V. Fülöp kormánya alatt ez a 16000 háromszáznál kevesebbre olvadt össze¹⁵⁵⁾ s egy jelentésben, melyet a Cortes 1662-ben intézett IV. Flülöphez, arról van szó, hogy a város most már alig negyedrésznanyi lakost foglal magában, mint azelőtt, sőt hogy a környékében fekvő szőlőkertek és olajfás ültetvények, melyek gazdagságának jelentékeny részét képezték, csaknem teljesen el vannak hanyagolva.¹⁵⁶⁾ Toledónak a tizenhatodik század folyamában ötven gyára volt posztószövésre; 1665-ben már alig volt több 13-nál mert a moriszkok az egész üzletet magukkal vitték és Tuniszban állapították meg újra.¹⁵⁷⁾ Ugyanezen oknál fogva a selyemkészítés, melyről Toledo híres volt, csaknem tökéletesen megszakadt és több mint negyvenezer ember vesztette el létének alapföltételét, akik abból éltek volt.¹⁵⁸⁾ Más iparágak hasonló sorsra jutottak. A tizenhatodik században és a tizenhetedik kezdetén Spanyolország híres volt kezyügyáiról. Rendkívüli mennyiségben készült ott a kezyü, különböző országokba szállították, Angolhonban és Francziaországban kiváltképen becsülték, de még Indiába is elvitték. De Martinez de Mata, a ki 1655-ben irt, arról értesít bennünket, hogy ez időtájt a gazdagság ezen kútfeje már eltűnt és a kezyükészítés, mely szerinte azelőtt

minden spanyol városban fennállott, tökéletesen megszűnt.¹⁵⁹⁾ Castilia tartományban, mely hajdan anynyira virágzott, minden tönkrement, még Segovia is elvesztette kézműiparát és csupán hajdani gazdagságának emléke maradt meg neki.¹⁶⁰⁾ Burgos pusztulása ép oly rohamosan történt; ezen híres város kereskedelme megszűnt s az elhagyatott utcák és üres házak oly képét nyújtották a pusztulásnak, hogy egy kortárs, kinek ez a feltűnő pusztulás szemébe tünt, egyenesen azt mondja, hogy Burgos, nevét kivéve, mindent, elvesztett.¹⁶¹⁾ Más kerületekben a következmények ép oly károsak voltak. A gyönyörű déli tartományok, melyeket a természet oly pazarul ruházott fel ajándékaival, az előtt oly gazdagok voltak, hogy szükség idején az ő jövedelmük tökéletesen elégséges volt az üres államkinestárt megtölteni; most azonban oly rohamos gyorsasággal szegényedtek el, hogy 1640-ben alig találták lehetségesnek, hogy olyan adót róhassanak rájuk, mely valamit jövedelmez.¹⁶²⁾ A tizenhatodik század utolsó felében még rosszabbra fordult az állapot, s a nép szegénysége és nyomora semmikép le nem írható. A falukon, Madrid közvetlen szomszédságában a lakosok a szó szoros értelmében éhen halódtak, és a parasztok, kiknek élelmiszerök készletben volt, nem merték azt eladni, bármennyire is szükségelték a pénzt; mert attól tartottak, hogy családjuk majd éhen talál veszni. Így a főváros abba a veszedelembe került, hogy kiéheztetik; közönséges fenyegetés hatás nélkül maradt, és így 1664-ben Castilia elnöke kénytelen volt fegyveres kísérettel és a bakó társaságában bejárni a körüllevő falvakat és a lakosokat arra kényszeríteni, hogy élelmiszereiket a madridi vásárra hordják.¹⁶³⁾ Szakasztott olyan inség uralgott

egész Spanyolországban. Az egykor oly gazdag és hatalmas ország akkor papokból és szerzetesekből álló csőceselékkal volt ellepve, melynek olthatatlan rablási szomja felemésztette még azt a szikra kis gazdagságot is, a mely még megvolt. Azért a kormány, melynek pénztárában alig volt egy pár fillér, semmi bevételhez sem tudott jutni. Az adóhivatalnokok kötelességévé tétetett, hogy erről tegyenek, s azok valóban kétségbeesett rendszabályokhoz folyamodtak. Nemcsak, hogy még az ágyakat is és mindenféle házi butort elárvereztek, hanem lesztek a házak fedelét és annak anyagát, poton áron eladták, hogy csak pénzhez jussanak. A lakosoknak menekülniök kellett és a szantóföldek parlagon maradtak; seregestül hullott a sok ember éhségtől és hajléktalanságtól; egész falvak maradtak elhagyatva és sok városban a tizenhetedik század végén a házak kétharmad része romban hevert.¹⁶⁴⁾

Mindezen szenvedéseknek közepette Spanyolország ereje és szelleme elzüllött. Minden téren megdermedt az erő, elernyed a törekvés. A spanyol seregeket 1643-ban Rocroy mellett megverték és több történetíró ezen ütközetnek tulajdonítja a spanyol dicsőség hanyatlását.¹⁶⁵⁾ Ez azonban csak egy tünetemény volt a sok közül.¹⁶⁶⁾ 1656-ban egy kis hajórajt kellett volna felszerelni, de a tengeri halálszat annyira elsenyvedt, hogy lehetetlenségnek mutatkozott ama csekély számú hajók részére, melyekre szükség volt, a szükséges számú matrózokat összeszedni.¹⁶⁷⁾ Az egykor tervezett tengeri térképek vagy elvesztek, vagy elhanyagoltattak, s a spanyol kalauzok tudatlansága oly köztudomású dologgá lőn, hogy senki sem akart bennök bizni.¹⁶⁸⁾ Ami a katonáskodást illeti, arról olyan tudomásunk

van Spanyolhonból a tizenhetedik század végéről, hogy legtöbb katona szökevény volt, az a pár ember pedig, a ki hiven megmaradt, rongyokba volt burkolva, pénz nélkül és közel az éhhalálhoz. ¹⁶⁹⁾ Egy másik tudósító ezen, egykor oly hatalmas királyságról azt mondja, hogy teljesen védtelen, határvárosaiban nincsen őrség, erődítései bedőlnek, vagy máris romokban hevernek, a fegyvertárak üresek, a fegyvertárban nincs lőszer, minden hadiszergyár szünetel, sőt még a hajóépítést is teljesen elfeledték. ¹⁷⁰⁾

Mialatt az egész ország így senyvedt, mintha valami halálos betegség vett volna rajta erőt, a fővárosban közvetlenül a király szemeláttára a legborzasztóbb jelenetek történtek. Madrid lakosai éhen haltak; mert azon önkényes mód, mely által őket az élelmiszerek szállítására szorítani akartak, utoljára is csak pillanatra segíthetett. Nem egyszer az utcán hullottak el az emberek és ott haltak meg, ahol feküdtek. Másokat az országuton láttak a halállal küzdeni és senkinek sem volt élelmiszere, a mivel rajta segíthetett volna. Utoljára a nép örvongó dühre lobbant és áttört az engedelmesség korlátain. 1680-ban nemcsak madridi munkásokból, hanem egyszersmind sok kézműves- és kereskedőből rablóbandák alakultak, melyek magánházakba betörték és a lakosokat világos nappal legyilkolták. ¹⁷¹⁾ A tizenhetedik század hátralevő húsz éve alatt a főváros nem lázadás alatt szenvedett, nem lázadás volt az, hanem fejetlenség. A társadalom felbomlott és úgy látszott, hogy régi elemeire fog feloszlani. Hogy egy kortárs jelentős szavaival éljünk, szabadság és mértéktartás egyformán ismeretlenek valának. ¹⁷²⁾ A meglévő kormány végrehajtó működése teljesen megszűnt. A madridi

rendőrség hátralékos zsoldját ki nem kaphatván, feloszlott és rablásra adta magát, s úgy látszott, hogy ezen bajok megfékezésére nincs semmi esz köz. Az állam pénztára üres volt és semmi mód azt betölteni. Az udvar szegénysége akkora volt, hogy a királyi inasok napidijja és a napi kiadások nem egyszer nem voltak megfizethetők.¹⁷³⁾ 1693-ban beszüntették az összes nyugdíjak fizetését és minden állami hivatalnoknak, sőt még a miniszternek is, lehúzták fizetésének harmadát.¹⁷⁴⁾ Hanem a végveszélyt senki fel nem tartóztathatta. Éhség és szegénység nőttön nőtt¹⁷⁵⁾ és 1699-ben Stanhope, az angol követ, ki akkor Madridban székelt, azt írja, hogy nincs olyan nap, mikor az utczákon ne ölnék egymást az emberek, a kik pénzért harcolnak. Saját titkárja, úgymond, látta, amint egy péknek boltja előtt öt asszonyt agyonnyomtak és hogy a nyomor lajstroma még gazdagabb legyen, nemrég húszezernél több koldus érkezett vidékről a városba.¹⁷⁶⁾

Hogyha ez az állapot még egy emberöltőn keresztül tart vala, úgy a legvadabb fejetlenség tört volna ki és a társadalom minden kötelékét összetépték volna.¹⁷⁷⁾ Az egyedüli mód, mely megóvhatta Spanyolországot attól, hogy a barbárságba visszaessék, az valami idegen uralom bekövetkezte, még pedig minél korábbi bekövetkezte. Ez a változás elkerülhetetlen volt, csupán attól lehetett tartani, hogy oly formában fog fellépni, melyet a nép véghetetlenül gyűlöl. Ugyanis a tizenhetedik század vége felé Ceutát a — mohammedánok ostromolták, s minthogy a spanyol kormány sem pénzzel, sem katonával, sem hajóval nem rendelkezett, ezen nevezetes erősség sorsáról nagyon aggódtak; mert abban alig lehetett kételkedni, hogy, ha a vár el-

dől, akkor a hitetlenek még egyszer háborúba keverik Spanyolhont és hogy ez egyszer könnyen bännának el az olyan néppel, melyet háboru megtört, éhség elgyöngített és csaknem harczképtelenné tön.¹⁷⁸⁾

Szerencsére 1700-ban, tehát akkor, midőn az ügyek legrosszabbul állottak, II. Károly király a feleszü meghalt és Spanyolország V. Fülöpnek, XIV. Lajos király unokájának kezeibe került. Ez az átmenet az osztrák dynasziától a bourbonokéra még több rendbeli másnemü változásokat is vont maga után.¹⁷⁹⁾ V. Fülöp, ki 1700-tól egészen 1746-ig uralkodott¹⁸⁰⁾ francia volt nemcsak születése és neveltetésére, hanem egyszersmind szokásai és erkölcsaire nézve is.¹⁸¹⁾ Közvetlenül Spanyolhonba érkezte előtt XIV. Lajos lelkére kötötte, hogy soha se feledje, miszerint szülőházája Franciaország, s hogy még hivatta lehet annak trónjára lépni.¹⁸²⁾ Mihelyt királylyá lön, tüstént elhanyagolta a spanyolokat, mitsem törődött tanácsukkal és minden hatalmat, melylyel rendelkezett, honfitársainak kezére játszott.¹⁸³⁾ Spanyolhon ügyeit ekkor már tisztán XIV. Lajos alattvalói rendezték; madridi követje nem egyszer volt miniszterelnök is egyszersmind.¹⁸⁴⁾ S így az egykor oly hatalmas birodalom alig volt más mint Frankhon provinciája; minden fontosabb ügy soráról Párisban végeztek, s maga Fülöp is onnan kapott utasítást.¹⁸⁵⁾

Spanyolország csakugyan meg volt törve és elcsigázva; képtelen volt bárminemü tehetség megtermésére és ha azt akarták, hogy az ország kormányja tovább is fenntartassék, szükség volt idegeneket behívni.¹⁸⁶⁾ Már 1682-ben, tehát tizennyolcz évvel V. Fülöp trónralépte előtt, nem volt egyetleneg benszülött sem, a ki a hadviselésben jártas

lett volna és II. Károly kénytelen volt a spanyol Németalföldek védelmét De Gránára, a madridi osztrák követre bizni.¹⁸⁷⁾ Midőn tehát 1702-ben a spanyol örökösödési háború kitört, a spanyolok maguk kívántak idegen hadvezért seregeik számára.¹⁸⁸⁾ S így 1704-ben megtörtént az a rendkívüli látvány, hogy a spanyol katonákat Berwick herceg, tehát egy angol ember vezette az ellenség ellen, s így tényleg a spanyol sereg fővezére volt.¹⁸⁹⁾ A spanyol király nem volt viseletével megelégedve és elhátározta hogy elbocsátja. De a helyett, hogy most már benszülöttel töltse be a megürült helyet, XIV. Lajoshoz fordult és ezt a fontos állást Tessé marsallra, tehát francziára bízta.¹⁹⁰⁾ Valamivel később Berwicket ismét meghívták Madridba, a hol parancsot kapott, hogy a spanyol csapatok élére álljon és Estremadurát és Castiliát védelmezze.¹⁹¹⁾ Ebben tökéletes eredménnyel járt el, 1707-ben megverte a benyomulókat az almansai ütközetben, s így Károly trónkövetelő pártját tönkretette,¹⁹²⁾ Fülöpnek pedig végleg biztosította trónját.¹⁹³⁾ De minthogy a háború még tovább is elhúzódott, Fülöp 1710-ben más tábornokot kért Párisból és kérte, hogy küldjék el Vendôme herceget.¹⁹⁴⁾ Ez az ügyes tábornok alig hogy megérkezett, a spanyol hadi tervekbe tüstént új életet öntött, s a szövetségeseket tökéletesen megverte;¹⁹⁵⁾ így tehát a háború, mely Spanyolország függetlenségét helyreállította, kedvező eredményét idegen hadvezérek lángeszének és azon körülménynek köszönhette, hogy a hadmeneteket nem benszülött, hanem franczia és angol hadvezérek vezették és vitték ki.

Hasonlóképen a tizenhetedik század végén a pénzügyek oly siralmas állapotra jutottak, hogy

Portocarrero, a ki V. Fülöp trónralépte alkalmával névleges miniszter volt, azon óhajának adott kifejezést, hogy rendeztessék olyan valakivel, a ki majd Párisból küldenék, s a ki ismét rendbe tudja hozni.¹⁹⁶⁾ Érezte, hogy Spanyolországban senki sincs, a ki ennek meg tudna felelni, s nem volt egyedül, a ki ezen nézetet vallotta. 1701-ben Louville azt írta Torcynak, hogy ha nem jön szaporán valami pénzügyér Franciaországból, akkor csakhamar nem lesz kezelendő pénzügy.¹⁹⁷⁾ Orryt választották és ő 1701. nyarán érkezett Madridba.^{198.)} Mindent a lehető legszomorubb állapotban talált, úgy hogy csakhamar kénytelen volt a pénzügyi tárczán kívül még a hadügyit is elvállalni. Hogy a látszatot megőrizték, Canalezet ruházták fel hadügyminiszteri czimmel: de az nem ismerte a hadügyet, csupán a legközönségesebb irodai teendőket végezte, s a tulajdonképeni kezelés Orryra maradt.¹⁹⁹⁾

A francziák ezen uralma szakadatlanul tartott egészen V. Fülöp második házasságaig, mely 1714-ben ment végbe, és XIV. Lajos halálaig, tehát 1715-ig. Ez a két esemény meggyöngítette a francia befolyást, sőt egy időre tökéletesen meg is szüntette. Amde az a tekintély, melyet ők elvesztettek, nem a spanyolokra, hanem más idegekre szállott. 1714 és 1726 között Spanyolhon két leghatalmasabb és legbefolyásosabb embere Alberoni és Ripperda volt, az előbbi olasz, az utóbbi hollandi. Ripperdát 1726-ban elbocsátották²⁰⁰⁾ és az ő bukása után Spanyolország ügyei Königsgekezei közé jutottak, a ki német ember volt és voltaképen a madridi osztrák követ.²⁰¹⁾ Még Grimaldo is, a ki Ripperda elbocsátása előtt és után hivatalnokoskodott, a francia iskola hive és tanulmányait Orry alatt gyakorolta.²⁰²⁾ Mindez pedig nem

volt véletlen következménye, sem pedig az udvar szeszélyének nem tulajdonítható. Spanyolországban a nemzeti szellem annyira ki volt öltve, hogy csak idegenek vagy csak oly férfiak, kik idegen eszmékért lelkesültek, hogy csak olyanok voltak képesek a kormány kötelességeit betölteni. A már felhozott adatokat kettővel akarom kipótolni. Noailles, a ki nagyon éleselméjű ember vala, s a spanyoloknak korántsem ellensége, 1710-ben határozottan kimondotta, hogy alázatosságuk daczára nem lehet őket a kormányban felhasználni, a miért oly tudatlanok a katonáskodásban és politikában.²⁰³⁾ Bonnac pedig 1711-ben azt említi, hogy határozatként kimondottak, miszerint ezentúl semmi spanyolt az ügyek élére nem állítanak; mert a kiket eddig arra használtak, vagy szerencsétlenek voltak, vagy kötelességöket nem tudók.²⁰⁴⁾

Most, miután már nem volt többé spanyol kézben, a spanyol kormány, némi jelét adta életrealóságának. A változás csekély volt, de helyes uton történt; bár — mint tüstént meglátszik — Spanyolországot többé meg nem ifjithatta; az ellen általános okok működtek. Hanem a szándék jó volt. Először tettek kísérletet arra nézve, hogyan kelljen a világiak jogait megvédeni és az egyház tekintélyét csökkenteni. Mihelyt a francziák uralmukat megalapították, azt a kérdést vetették fel, nem lenne-e czélszerű az állam nyomorát azzal enyhíteni, hogy a papságot azon kincsek egy részének kiadására kényszerítsék, miket templomaiban felhalmozott.²⁰⁵⁾ Maga XIV. Lajos is ahhoz ragaszkodott, hogy a castiliai elnök fontos hivatalát papra ne ruházzák; miután Spanyolországban a szerzetesek és papok már amugy is nagyon nagy hatalomra jutottak.²⁰⁶⁾ Orry, kinek több évig határtalan be-

folyása volt, azt ugyanazon irányban értékesítette. A papság adómentességét csökkenteni igyekezett, ugyszinte a világi igazságszolgáltatástól való függetlenségöket megszüntetni. Megtámadta a szent helyek privilégiumait és azon volt, hogy a templomot megfoszsza menhely-jogától. Sőt annyira ment, hogy az inquisitiót is megtámadta és a királyt oly erősen ostromolta, hogy Fülöp egy időben már tökéletesen elhatározta, hogy ezt a rettenetes ítélőszéket eltörli és a főinquisitori tisztséget megszünteti.²⁰⁷⁾ Ezt a tervet azonban elejtették, még pedig igen helyesen; mert kétséget sem szenved, hogy végrehajtása forradalmat okozott és Fülöpöt trónjától megfosztotta volna.²⁰⁸⁾ Az utóbbi esetben bizonyára reakció kerekedett volna felül, mely az egyházat nagyobb hatalomra segíti vala, mintsem képzelhető volt. Mindazonáltal a spanyol nép daczára sokat tettek Spanyolhoz javára.²⁰⁹⁾ 1707-ben a papságot kényszerítették, hogy az állami kiadásokhoz óriás jövedelméből ő is járuljon valamivel; magát az adót kölcsönnek nevével kendőzték.²¹⁰⁾ Tíz évvel később Alberoni ministersége alatt ezt a fátyolt is levetették és az állam nemcsak, hogy behajtotta a papi adót, hanem az olyan papokat a kik fizetni nem akartak, vagy szabadalmaik mellett kardoskodtak, vagy bebörtönözték, vagy száműzetésbe küldötték.²¹¹⁾ Ez merész lépés volt Spanyolországban és nem is akadt volna spanyol, a ki azt meg merte volna tenni. Alberoni azonban mint idegen, az ország meggyökeredzett elveit és nézeteit nem ismerte, sőt egy másik nevezetes alkalommal egyenesen ellenére cselekedett azoknak. A madridi kormány ugyanis mindaddig teljes összhangzatban a közvéleménnyel abban volt, hogy eretnekekkel semmiféle alkudozásba sem kell bo-

csátkozni, eretneknek értett pedig minden népet, melynek vallásos meggyőződése az övétől elütött. Néha aztán az ilyen alkudozás elkerülhetetlen volt, de akkor is csak félve-rettegve adták rá a fejöket, nehogy a tiszta spanyol vallást a hitetlenekkel való túlságosan szoros érintkezés által megszeplősítsék. Még 1698-ban is, mikor a birodalom szemlátomást utolsó napjait élte, és ugy látszott mintha már semmi sem menthetné meg a veszedelemből, még akkor is oly erős volt az előítélet, hogy a spanyolok semmikép sem akarták a németalföldiek segédelmét elfogadni, a miért azok eretnekek. Németalföld akkor a lehető legbensőbb szövetségben volt Angolhonnal, melynek érdeke magával hozta, hogy Spanyolország függetlensége Frankhon fondorlatai ellen támaszt és istápot nyerjen. De bármily szembeszökő is volt ez, a spanyol theologusok az indítvány felül tanácsul kérdeztetvén, mégis azt mondták, hogy azt nem kell elfogadni; mert a hollandiaknak alkalmat nyujtana vallásos nézeteik terjesztésére és így kitünt, hogy jobbnak tartották egy katolikus ellenség igája alá kerülni, mint egy protestáns jó barát segítségét elfogadni.²¹²⁾

De bármennyire gyűlöltek is a spanyolok a protestánsokat, a mohammedánokat még jobban gyűlöltek.²¹³⁾ Sehogy sem tudták azt elfelejteni, hogy ezen vallás hivei egykor csaknem egész Spanyolországot meghódították és majdnem századokon keresztül tartották elfoglalva az ország legszebb részét. Ezen emlék fokozta vallásos ellenszenvüket és minden háborúban, mely a mohamedánok ellen akár Törökország akár Afrikában folyt, ez tette őket egyik főtenyezővé.²¹⁴⁾ De Alberoni idegen volt, ő ezen tekinteteket és viszonyokat nem bánta, és csakugyan egész Spanyolhon bámulatára az egyház

érdekét csupa politikai czélszerűségből félretette, s nemcsak, hogy szövetséget kötött a mohammedánokkal, hanem még fegyverekkel, sőt pénzzel is ellátta őket.²¹⁵) Tiszta igazság, hogy Alberoni ezen és más hasonló intézkedések által ellenkezésbe jött a nemzeti akarattal s később ezen merészségét meg is bánta. De ép oly való az is, hogy politikája egy részét képezte azon világias és anti-theologicus iránynak, mely a tizennyolczadik században egész Európaszerte érezhető volt. E mozgalom hatása meglátszott a spanyol kormányon, de korántsem a spanyol népen. Az pedig ugy történt, hogy a kormányt számos éveken által vagy idegenek gyakorolták, vagy pedig olyan benszülöttek, kik idegen eszméken nőttek fel. S így a tizennyolczadik század java részében azt tapasztalják, hogy Spanyolország politikusai önálló osztályt képeznek és hogy — ha ugyan szabad magamat így kifejeznem — inkább fogyasztották szellemi segélyforrásaikat, mint bármely más ország politikusai. Hogy ez beteg állapotot jelent, és hogy semmiféle politikai reform igazi javulást mindaddig nem okozhat, ha csak a nép azt bekövetkezte előtt maga nem óhajtja, azt mindenki helyesnek fogja tartani, a ki csak a történelemben rejlő nagy tanulságot felfogta. Hogy ez Spanyolhonban hogy ütött ki, mindjárt meglátjuk. Előzetesen azonban tanácsos lesz, még tovább is kimutatni, hogy az egyház tekintélye mennyire tönkre tette a nép szellemi fölényét s hogy a minden kutatástól való elrémités és a gondolkodás szabadságának lebilincselése által utoljára annyira elcsigázta az országot, hogy az emberek tehetsége hosszas elhanyagolás által élet vesztve, nem volt képes annak teljesítésére, a mit tőle kívántak, s hogy minden szakon, a politikai életben, a tudo-

mányban, sőt a gépiparban is idegeneket kellett behívnia, hogy azt a munkát elvégezzék, melyre a benszülöttek képtelenné váltak.

Az a tudatlanság, melybe visszás körülmények hatalma sodorta a spanyolokat, és testi valamint szellemi lustaságuk szinte hihetetlen lenne, ha nem támogathatnók azt a legkülömbözőbb bizonyítékokkal. Gramont, ki a tizenhetedik század utolsó felében személyes tudomás alapján ír a spanyol viszonyokról, leírja a magasabb osztályokat, s azoknak nemcsak tudomány és irodalomban, hanem egyszersmind minden eseményben való járatlanságát, a mi Spanyolországon kívül történt. Az alsóbb osztályok, teszi hozzá, ép oly lusták és buzaaratáskor, szénakaszáláskor és házépítéskor idegenekre bizzák magukat.²¹⁶⁾ A madridi társadalomnak egymásik, 1679-ik év megfigyelője arról biztosít bennünket, hogy még a legmagasabb rangú férfiak is egész feleslegesnek tartották, hogy fiaik valami tanulmányra adják magukat és azok, a kik katonai pályára lépnek, nem tanulmányozhatják a mennyiségtant, még ha akarnák is; mert nincs sem iskola, sem tanító, ki nekik erre módot nyújtana.²¹⁷⁾ Könyvet, hacsaknem imakönyv az, tökéletesen haszontalannak néztek, senki se használta, senki se gyűjtötte, s egész a tizennyolczadik századig nem volt Madridnak egyetlen nyilvános könyvtára sem.²¹⁸⁾ Más városokban, melyek pedig kiváltképen a közoktatásnak voltak szentelve, szint oly tudatlanság uralkodott. A legrégebb és legnevesebb spanyol egyetemnek székhelye Salamanca volt, és ha valahol, ugy bizonyára ott kell keresnünk a tudomány lendületét.²¹⁹⁾ Hanem De Torres, a ki maga is spanyol és Salamancában volt nevelve, a tizennyolczadik század elején kijelenti, hogy öt

esztendeig tanult az egyetemen, mielőtt megtudta, hogy olyasmi is van, a mit matematikai tudománynak neveznek.²²⁰⁾ Még 1771-ben ugyanez az egyetem megtiltotta Newton felfedezéseinek tanítását és okul azt hozta fel, hogy Newton rendszere nem illik egy össze a kinyilatkoztatott vallással, mint az Aristotelesé.²²¹⁾ És így ment ez Spanyolországban mindenfelé. Mindenütt megvetették a tudományt és elkedvtelenítették a kutatást. Feijoo, ki daczára előítéleteinek s a szellem bizonyos rabszolgaságának, mely alól ama kornak egyetlen spanyol embere sem vonhatta ki magát; daczára ennek mondom, igyekezett honfitársait tudományos dolgokról legalább némiképen felvilágosítani, szilárd meggyőződéseként azt mondja ki, hogy a ki mindazt tudja, a mit az ő korában philosophia néven tanítanak, fáradsága díjául nem nyerne többet tudatlansága leverő öntudatánál.²²²⁾ S kétségtelenül igazat mondott. Minél többre tanítottak valakit Spanyolországban, annál kevesebbet tanult. Mert hisz arra tanították, hogy kutatni vétek, hogy az ész el kell nyomni, s hogy az ember legfőbb erényei a hit és az alázatosság. Saint-Simon herczeg, a ki 1722- és 21-ben Madridban francia követ volt, megjegyzéseit azzal zárja, hogy Spanyolországban a tudomány bűn és a tudatlanság erény.²²³⁾ Ötven évvel később egy másik élesszemű megfigyelő megjött a nép szellemének állapotától és ítéletét ép oly erősen, és csaknem oly szigoruan fejezi ki. Hogy azt a benyomást, melyet reá az az általános sötétség gyakorolt, világosan kifejezhesse, nyomatékosan azt mondotta, hogy a kit Angliában középszerű műveltségű embernek neveznek, az Spanyolországban akár tudós is lehetne.²²⁴⁾

A kinek fogalma van arról, mit jelentett egy középszerű angol ember műveltsége 80 év előtt, az ezen hasonlat erejét képes leendő méltatni és be fogja látni, mekkora sötétségnek kell vala uralkodnia oly országban, melyre ily kegyetlen gúny ráfért. Arra számítani, hogy a spanyolok ily állapotban valami találmányra jussanak, a milyen különben a népek haladását siettetni szokta, természetesen bohóság volt volna; hisz még azon találmányokat sem akarták elfogadni, miket más nemzetek alkotnak meg helyettük és pazarul szórtak a világ ölébe. Olyan igazhívő és loyális népnek semmi köze sem lehetett oly ujitásokkal, melyek a régi hit megdöntésével fenyegetőztek. A spanyolok őseik nyomdokain akartak haladni és a multban vetett bizalmukat nem akarták durva rázkódtatásnak kitenni. A szervesen világban Newton fényes felfedezéseit csufosan visszautasították és a szervesben a vér keringését 150 év múlva sem hitték el, azután, hogy Harvey azt bebizonyította.²²⁵⁾ De ezek ujitások valának és végre is helyesebb volt kicsit várni és azokat tulságos gyorsasággal el nem fogadni. De ugyanazon oknál fogva 1760-ban általános vizsztatetszéssel találkozott egy merész férfiú abbéli indítványa, hogy az utcákat tisztítani is illenék Madridban. Nemesak a köznép zugolódott, hanem még oly emberek is, kiket közönségesen neveltnek néztek. A nyilvános egészség őreit, az orvosokat szólította fel ekkor a kormány, hogy jelentsék ki szakértői véleményöket. Ez nem esett nagyon nehézre. Kétséget sem éreztek az iránt, hogy a piszoknak maradni kell. Azt félretakarítani ujitás lett volna, már pedig az ujitások következményeit soha sem tudhatni előre. Elődeik ebben a piszokban jártak-keltek, hát miért nem tehetnék azt ők is?

Hiszen elődeik böles emberek valának és azt bizonyára nem tették ok nélkül. Még a szag is, mely ellen pedig sokan kifakadtak, valószínűleg egészséges. Mert a levegő éles és metsző, már pedig a rossz szagok valószínűleg súlyosabbá teszik a légkört és így elvonják attól káros tulajdonságainak egy részét. Szóval a madridi orvosok mind úgy vélekedtek, hogy a dolog maradjon csak úgy, a hogy őseik azt hátrahagyták s ne is tegyenek kísérletet arra nézve, hogy a fővárost megtisztítsák és a piszkot, mely uton-útfélen hevert, eltakarítsák.²²⁶⁾

Addig, míg az egészség fentartásáról oly nézetek uralkodtak,²²⁷⁾ bajosan lehet sejteni, hogy a betegségek kezelésében köszönet volt volna. A spanyol orvosok egyedüli gyógyszere az érvágás és hashajtó volt.²²⁸⁾ Az emberi test legközönségesebb működéseinek tökéletes félreismerése bámulatra ragadhat bennünket és csupán abban leli magyarázatát, hogyha felteszszük, hogy a tizenhatszadik századbeli spanyolok az orvostanban és más ágakban nem tudtak többet, mint tizenhatodik százados elődeik. Sok tekintetben úgy látszik, mintha még kevesebbet tudtak volna. Mert gyógyító módjuk oly erőszakos vala, hogy az ember csaknem biztos halálra számíthatott, ha huzamosabb időre vetette magát alája.²²⁹⁾ Saját királyuk V. Fülöp, nem merte életét reájok bízni és egy irlandi embert tartott orvosául.²³⁰⁾ Az irhoniak ugyan maguk sem voltak valami nagyszerű orvosok, hanem azért bárki is jobb orvos volt a spanyol orvosnál.²³¹⁾ A gyógyítás tana és sebészetnek segédtudományai szakasztott úgy maradtak el. Az eszközök külseje durva volt, a gyógyító szerek készítése módja rossz. A gyógyító szerek keverése és készítése egyébiránt ismeretlen valami volt, így tehát a legnagyobb városok gyó-

gyító szertáraiba kizárólag a külföldről hozott, tehát öreg szerek jöttek, míg a fővárostól távol eső helyeken és kisebb városokban a gyógyító szerek olyanok voltak, hogy első és főtulajdonságokul azt kellett dicsérőleg kiemelni, ha senkinek sem ártottak. Mert hisz Spanyolhonban a 18. század közepén nem volt egyetlen praktikus vegyész. Sőt maga Campomanes biztosít bennünket arról, hogy még 1776-ban uem volt ember, a ki legközönségesebb gyógyító szereket, magnésiát, glaubersót, antimoniumot és a higany népszerű praeparatumait el tudta volna készíteni. Ez a kitünő államférfiu azonban hozzáteszi, hogy most török rajta a fejöket, hogy kellene Madridba vegyészeti mütermet állítani; s jóllehet ezen hallatlan vállalat, kétségtelenül mint vészterhes ujtás fog fogadtatni, mégis meggyőződését hangoztatja arra nézve, hogy ennek segítségével majd idővel segítve lesz honfitársainak végzetlenül nagy tudatlanságán.²³²⁾

Mindennek, ami gyakorlatban hasznos, s a tudomány czéljainak megtelelő volt, külföldről kellett előkerülnie. Ensenada, VI. Ferdinand ismeretes minisztere, meg volt lepetve ama homálytól, melyben a nemzet létezett, s a gondatlanságtól, melynek magát odavetette, de hasztalan igyekezett mindkettőt az utból eltávolítani. Midőn a tizennyolczadik század közepe táján a közügyek élén állott, nyilvánosan kijelentette, hogy Spanyolországban nincs sem a nyilvános törvénykezésnek, sem a természetannak, sem az anatómiának, de még a botanikának sincs tanszéke. Hozzátette azt is, hogy Spanyolhonnak nincs egyetlen becsületes térképe sem, de még olyan ember sincs, aki képes lenne azt rajzba venni. Minden meglévő térkép Franciaországból és Hollandiából jön. Roppant pontatlanok,

de a spanyolok másokkal nem rendelkezvén, kénytelenek azok használni. Ez az állapot gyalázatos. Azután keserűen panaszkodott a felett, hogy a francziák és hollandiak munkálatai nélkül egyetlen spanyol sem lenne képes szülővárosának helyzetét, vagy az egyik helynek a másiktól való távolságát meghatározni.²³³⁾

Mindezzel szemben egyedüli gyógyító szernek külföldi segély tünt fel; s minthogy most Spanyolhonban idegen dynasztia uralkodott, most már ugyancsak jutott ebből is. Cervi megalapította a madridi és sevillai tudós-társaságokat, Virgili a cadixi orvosi egyetemet, Bowles az ásványtan tanulmányozását igyekezett a spanyolokkal megkedveltetni.²³⁴⁾ Messze távolból toborzottak tanárokat, Linnéhez is fordultak, hogy küldjön valakit Svédhonból, a ki képes lenne az élettant tanulókba a botanikának némi fogalmát oltani.²³⁵⁾ A kormány még sok más és hasonló lépést tön és erőlködéseit legmelegebb dicséretünkkel kellene megkoszorúznunk, ha nem tudnók mennyire lehetetlen az, hogy egy kormány világosítson fel valami népet és mennyire szükséges, hogy a javulás iránt való vágy eredetileg magának a népnek kebeléből fakadjon. Semmi féle haladás sem valódi, a mely nem a maga jószántából történik. Hogy pedig valamely mozgalom hatásos legyen, annak nem kívülről, hanem belülről kell származnia, az országra ható általános okokból, nem pedig néhány hatalmas egyén akaratából fakadnia. A tizenhatszadik század folyamában pazarul kinálgatták a spanyolokat az önképzés legkülönbözőbb eszközeivel, de a spanyolok nem akarták magukat kiképezni. Meg voltak önmagukkal elégedve, nézeteik helyességéről meg voltak győződve s büszkék lévén az elődeiktől örökölt fogal-

makra, ezen kincset sem bővíteni, sem csökkenteni nem akarták. Mert képtelenek voltak a kételkedésre, szükségkép azzá lőnek a kutatás terén is. Gyönyörű új igazságok, bár a legvilágosabb és legvonzóbb előadás keretében, nem voltak képesek hatni oly emberekre, kiknek kedélye annyira eltompult és oly szoros rabság lánczait szokta meg.^{23 6)} Az ötödik század óta szakadatlanul érvényesülő események boldogtalan összevágása a nemzeti jellemet már eleve bizonyos sajátos irányba terelte és az ellen hiába küzdött király, törvényhozó és államférfiú. Mindazáltal ezen mozgalomnak magaslata mégis a tizenhetedik századra esik. Ezen korban merült el a spanyol nemzet oly álomba, melyből máj napig sem tudott felocsúdni. S ez nem a nyugalom, hanem a halál álma volt, oly álom, melyben a tehetségek pihenés helyett meg voltak bénulva s melyben általános, hideg merevség következett ama dicsőséges, habár csak részben fejlett tevékenységre, mely a spanyol nevet a világ rémivé avatta és legelkeseredettebb eilenségeinek becsülését is képes volt kivívni.

Még a szépművészetek is, melyekben pedig a spanyolok az előtt kitűntek volt, azok is részt vettek mondom az általános elfajulásban, és saját irójuk vallomásai szerint a tizenhatszadik század elején tökéletesen lejárták magukat.²³⁹⁾ Azon művészeti képességek, melyek a nép biztonságát célozzák ugyanazon állapotban voltak azokkal, melyek gyönyörűségére szolgálnak. Nem volt Spanyolországban ember, a ki hajót tudott volna építeni, de olyan se, ki a kész hajót felszereli vala. Ennek következtében a tizenhetedik század végén az a pár hajó, melyet a spanyolok még birtak, oly rossz, oly korhadt állapotban volt, hogy egy történetíró szá-

vaival élve, összeroskadtak volna saját ágyuik dőreje alatt.²³⁸⁾ Midőn tehát a kormány 1752-ben elhatározta, hogy a hajórajt ismét helyreállítja, kénytelen volt ácsokat Angliából hozatni, ugyancsak onnan kellett kötélverőket és vitorlakészítőket betelepíteni; mert a bensülöttek akkora feladattal meg nem mérkőzhettek. Így sikerült aztán a korona minisztereinek, kiknek belátása és tetteje a nép tehetetlensége által rájuk erőszakolt súlyos helyzetben kettős elismerést érdemel, oly hajóhadat alkotni, mely mindent fölülmúlt, a mit egy század leforgása alatt abban a nemben láttak.²⁴⁰⁾ Tettek azután sok másféle lépést, hogy az országot kellő védelmi helyzetbe tegyék, de mindig külföldi emberekhez kellett fordulniok. A tengeri- és szárazföldi haderő egyaránt bomlásnak indult és gyökerestül kell vala újból szerveztetnie. A gyalogság fegyelmezését O'Reillyre bízta, egy ir emberre, ki különben a spanyolhoni katonai nevelőintézetek főfelügyelője volt.²⁴¹⁾ Cadixban nagy tengerészeti akadémia alakult, de annak élén Godin állott — francia katonatiszt.²⁴²⁾ A tüzérséget, mely mint minden más hasznavehetetlenné vált, a francia Maritz hozta rendbe, a fegyvertárakat az olasz Gazola.²⁴³⁾

A bányák, egykor Spanyolhon természeti gazdagságának legjelentékenyebb forrásai, szintén megszenveték a tudatlanságot és tespedést, melybe a körülmények ereje az országot sodorta. Vagy egészen felhagytak velök, vagy pedig — ha ugyan még művelték — idegen kézben valának. Ama híres kobalt-bánya, mely Aragóniában a gistai völgynek nevezetességét képezte, egészen német kézben volt és ugyancsak a németek mérhetetlen nyereséget húztak belőle a tizennyolczadik század

első felében.²⁴⁴) Ugyiszinte a Guadalcanal melletti ezüstabányák, Spanyolhon legdúsabb ezüstere, nem bennszülötteknek, hanem idegeneknek hajtottak hasznót. Igaz ugyan, hogy már a 16. század folyamában ismeretesekek voltak, de ép úgy mint sok más fontos dologról, úgy róluk is megfeledkeztek a tizenhetedikben; s csak 1728-ban kezdték a művelésöket angol kalandorok; a vállalat eszméje, a szerzőszámok, a tőke, minden Angliából szakadt oda, még a bányászok is.²⁴⁵) Egy másik, nem kevésbbé híres bánya az almadeni La Mancha mellett, mely rendkívül gazdag finom higanyban. Ez az ércz, mely nemcsak sok mindennapi technicai célra nélkülözhetetlen, Spanyolországra nézve már csak azért is nagy fontosságú vala; mert a nélkül lehetetlen volt az ujvilág aranyát és ezüstjét a szomszédos érczek vegyeiből kiválasztani. Azelőtt tömegestül hordották mindenfelé Almadenből, a hol a természet mindenképen megkönnyítette annak nyerését és a zinner, melyből nyerik, szokatlanul gazdag, de a tömeges szállítás csakhamar alább hagyott, daczára annak, hogy külföldön mindig jobban keresték. Ezen körülmények között a kormány aggodván, hogy majd az oly gazdag jövedelem kútfeje egészen megszűnik, elhatározta. miszerint a banya kezelését szakemberek által megvizsgáltatja. Amde Spanyolhonban nem volt egyetlen ember, ki az ehhez megkivántató ismeretekkel rendelkezett volna, azért a korona tanácsosainak ez ügyben is idegenekhez kellett fordulni. 1752-ben meghívtak egy természettudóst, az irhoni Bowlest, hogy látogassa meg Almadent és találja ki a csökkenő termés okait. Ez csakhamar észre is vette, hogy a bányászok arra a szokásra adták a fejüket, hogy függőlegesen ástak lefelé, a helyett, hogy az ércz-

erek irányát követték volna.²⁴⁶⁾ Az ilyen esztelen eljárás tökéletesen elégséges volt a meddőség megfejtésére, azért Bowles azt jelentette a kormánynak, hogy a bánya kétségtelenül ismét bőven termő leend, mihelyt a munkások rézsutosan fognak dolgozni. A kormány helyeselte a tanácsot, és megparancsolta annak kivitelét. De a spanyol bányászok sokkal csökönnyösebben ragaszkodtak régi szokásaikhoz semhogy engedtek volna; ép úgy dolgoztak mint apáik és annak, a mit apáik tőnek, helyesnek kellett lennie. Most már nem maradt egyéb hátra, mint hogy a munkát tőlük elvegyék, és másra bizzák; minthogy pedig Spanyolhonban külömb bányász nem termett, németeket kellett hozatni.²⁴⁷⁾ Azoknak megérkezése után csakhamar javulás állott be. A bánya egy irhoni ember felügyelete és németek megmunkálása mellett csakhamar egészen más alakot öltött és daczára mindama nehézségeknek, melyekkel minden úttörőnek küzdeni kell, e változás közvetlen következménye az volt, hogy a higanytermés kétakkora lett, magának a fémnek ára pedig használatához képest leszálott.²⁴⁸⁾

Az olyan tudatlanságot, a milyen ott az egész nemzeten erőt vett és az élet minden irányában jelentkezett, alig vagyunk képesek felfogni, főkép hogyha azon nagy előnyöket is számba vesszük, miket a spanyolok az előtt élveztek. De még feltűnőbb lesz, mihelyt ellentétbe helyezzük a kormány ügyességével, mely nyolczvan esztendeig szüntelenül azon dolgozott, hogy az ország jóllétét emelje. Ripperda a tizennyolczadik század elején azon reményben, hogy ezzel megindítja a spanyol ipart nagy szövetgyárat alapított Segóviában, mely egykor tevékeny és virágzó iparüző város volt. Hanem

már a legközönségesebb mesterfogásokat is elfeledték és Hollandból kellett gyári munkásokat behívni, hogy azok tanítsák meg a spanyolokat arra, hogyan kell gyapjut szőni, pedig jobb napokban ép az utóbbi nemzetnek volt hire-neve ebbeli ügyességéről.²⁴⁹⁾ 1757-ben Wall, a ki akkor miniszter volt, Guadalajarában, Ujcastiliában hasonló gyárat készítettett, még hatalmasabb arányban. De alig telt bele egy kis idő, midőn valami hiba esett a gépezetben és minthogy a spanyolok az olyanféle dolgokhoz sem nem értettek, sem velök nem törődtek, kényszerült Angliából munkásokat hozatni, a kik aztán a dolgot ismét nyélbe ütötték.²⁵⁰⁾ Utoljára aztán III. Károly tanácsosai végkép kétségbeestek annak lehetőségén, hogy a népet közönséges eszközökkel tevékenységre lehessen ébresztteni; és sokkal messzebbre kiható tervet karoltak fel, tudniillik, hogy majd ezrekre menő munkásokat fognak Spanyolországban való letelepedésre felszólítani. Azt hitték, hogy ezen emberek példája és azoknak hirtelen beözönlése új életet lehelend az elernyedett nemzetbe.²⁵¹⁾ Mindhiába. A nép szelleme meg volt törve, azt helyreállítani többé semmi sem vala képes. Egyébb kísérletek között a politikusok egyik kedvenczésméje volt egy önálló nemzeti bank létesítése. Nagy dolgokat vártak oly intézettől, melynek rendeltetése leend a hitelt kiterjesztteni és az üzletembereket előlegezéssel segíteni. A tervet ugyan keresztül vitték, de az korántsem termette a várt gyümölcsöket. Ha egy népben nincs vállalkozó szellem, azt semmiféle kormány sem leend képes abban felébresztteni. Olyan országban, mint Spanyolországban, egy nagy bank mindenkor csak üvegházi virág volt, mely mesterségesen eltengethette ugyan életét, de a maga anya-természete szerint nem tenyész-

hetett. Eredetére és kivitelére nézve tökéletesen külföldi valami volt: először is a hollandi Ripperda indítványozta.²⁵²⁾ Utóbb pedig a francia Cabarrus létesítette.²⁵³⁾

Ugyanazon törvény uralkodott más irányban is. A diplomacziában a legtehetségesebb emberek nem spanyolok voltak, hanem külföldiek, és a tizennyolczadik század folyamában gyakran találkoznak ama saajtszerű jelenséggel, hogy Spanyolországot francia, olasz, sőt irhoni követek képviselik.²⁵⁴⁾ Semmi sem volt benszülött, semmit sem alkotott maga Spanyolország. V. Fülöp, a ki 1700-tól egészen 1746-ig uralkodott, és korlátlan hatalmat gyakorolt, állandóan ragaszkodott szülőföldje eszméihez és élete fogytáig mindig francia maradt. Harminez évvel utóbb, hogy meghalt, a spanyol politika három kimagasló alakja a következő: Wall, a ki Frankonban született irlandi szülőktől;²⁵⁵⁾ Grimaldi, ki Genuából szakadt oda;²⁵⁶⁾ és Esquilache, ki sziciliali volt.²⁵⁷⁾ Esquilache több évig vezette a pénzügyeket. III. Károly bizalmát úgy birta, mint ritka más miniszter és 1766-ban csak azért volt kénytelen lemondani; mert a nép ezen merész külföldi ember ujitásain zugolódott.²⁵⁸⁾ Wallt, a ki sokkal hatalmasabb tehetség, 1749-ben jóra való spanyol diplomata hiányában követnek küldöttek Londonba. Később nagy befolyást gyakorolt az államügyekre, 1754-ben a kormány élére lépett és 1763-ig maradt ott.²⁵⁹⁾ Midőn ezen kitűnő irlandi távozott, a genuai Grimaldi követte őt hivatalában, a ki Spanyolországot 1763-tól 1777-ig vezette és politikai elveiben Franciaország hive volt.²⁶⁰⁾ Legfőbb pártfogója Choiseul volt, ki saját nézeteit oltotta bele és a kinek tanácsa után első sorban indult.²⁶¹⁾ Sőt mi több, Choiseul, akkor Frankon

miniszterelnöke, kissé túlzottan bár, de nem alaptalanul azzal szokott dicsekedni, hogy befolyása Madridban még nagyobb, mint Versaillesben.²⁶³⁾

Akármit áll a dolog, annyi bizonyos, hogy négy évvel Grimaldi felszínre jutása után Franciaország hatványozott befolyása igen sajátos módon mutatkozott. Choiseul gyűlölte a jezsuitákat, csak imént üzte el őket Franciaországból, most már Spanyolhonból is ki akarta őket takarítani.²⁶³⁾ Ezen tervnek kivitelét Arandára bizták, a ki született spanyol volt ugyan, de szellemi kiképeztetését Franciaországban nyerte és Párisban heves gyűlöletet szivott magába a papi uralom minden formája ellen.²⁶⁴⁾ A dolgot titokban tervezték és rendkívül ügyesen hajtották végre.²⁶⁵⁾ 1767-ben a kormány hirtelen elrendelte a jezsuiták kiűzetését, a nélkül, hogy meghallgatná, mit mondanak védelmükre, sőt a nélkül, hogy nekik azt előre kijelentené; még pedig oly gyűlölettel üzték el őket abból az országból, melyben keletkeztek és oly sokáig becsben tartattak, hogy nemcsak minden birtokukat elkobozták és nekik csupán nevetséges csekélységet hagytak meg, hanem azzal fenyegették őket, hogy még azt is elveszítik, mihelyt saját javukra bármit is nyilvánosságra hoznak; egyuttal pedig kijelentették, hogy aki merészkedik ügyök mellett bármit is írni s a mellett spanyol alattvaló, azt mint fel ségsértőt, halálbüntetés fogja érni.²⁶⁶⁾

A kormánynak ekkora vakmerősége²⁶⁷⁾ még az inquisitiót is megremegtette. Ezen egykor mindenható tribunál most a polgári felsőbbség által fenyegetve és gyanusítva látta magát, s azért óvatosabb lett eljárásában és kiméletesebb az eretnek irányában. A helyett, hogy a hitetleneket, mint régen, száz- és ezerszámra pusztithatta volna,

oly csufosan sarokba szorult, hogy 1746-tól 1759-ig csak 10 embert, s 1759 meg 1788 között csupán 4-et égettetett el.²⁶⁸⁾ Ezen rendkívüli csökkenés az utóbbi időszakban mindenekelőtt ama nagy hatalomnak tulajdonítandó, melyet Aranda tartott kezei között, ő az encyclopaedisták és más francia skeptikusok barátja. Ez a kitünő férfiú 1773-ig Castilia elnöke volt²⁶⁹⁾ és akkor törvényben jelentette ki, hogy az inquisitióknak tilos magát a polgári bíróságok ügyeibe beleártani.²⁷⁰⁾ Föltette magában azt is, hogy az inquisitiót teljesen megszünteti, de ez meghiusult az által, hogy barátai elharmarkodva bocsátották világgá a hirt, melyet titokban rájuk bizott.²⁷¹⁾ Szándokát azonban annyira mégis siker koronázta, hogy 1781 után nem volt több eretnekégetés Spanyolországban; az inquisitiót a kormány eljárása annyira elrémitette, hogy semmit sem mert tenni, a mi a „szent intézményt“ esetleg bajba hozhatta volna.²⁷²⁾

1777-ben Grimaldi, az antitheologicus politika egyik főtámasza, melyet Franciaország honosított meg Spanyolhonban, megszűnt miniszter lenni; de őt Florida Blanca követte, a ki az ő politikai tanítványa volt, s a kire politikai irányát és hatalmát hagyatékul átszarmasztatta.²⁷³⁾ A politikai ügyek azért megtartották előbbi menetöket és előbbi irányukat. Az új miniszter alatt ép úgy mint közvetlen elődje idején világosan kilátszott az az akarat és irány, hogy az egyház tekintélyét leszállítsa és a világiak jogait biztosítsa. A papság érdekeit mindenben alárendelték a világi érdekeknek. Ennek sok példáját idézhetnénk, de egyik ok sokkal fontosabb, semhogy hallgatással mellőzhetném. Látuk, hogy a tizenharmadik század elején Alberoni a kormány élén elkövette azt az utálatos vétket,

hogy a mohammedánokkal szövetkezett és semmi kétség abban, hogy ez volt bukásának főoka, mert azt gondolták, hogy semmi világi haszonra való kilátás sem képes a keresztyének és hitetlenek között kötött egyezséget igazolni, de még a békét sem.²⁷⁴⁾ De a spanyol kormány már említett okoknál fogva megelőzte Spanyolországot s lassanként merészebb lőn és mind hajlandóbb az országra oly nézeteket tukmálni, melyek magukban véve nagyon szabadelvűek és nagyon felvilágosodottak voltak ugyan, melyeket azonban a nép szelleme képtelen volt magába fogadni. Ezen felbátorodás következtében Florida Blanca 1782-ben békét kötött Törökországgal, mely a vallásháborúnak végett vetett. A mint olvassuk ezen az európai hatalmak mód felett csodálkoztak és alig tudták azt elbinni, hogy a spanyolok a hitetlenek megsemmisítésére irányzott oly hosszú törekvéseikről egyszerre lemondjanak.²⁷⁵⁾ De mielőtt Európának alkalma lett volna e feletti csodálkozásából felocsúdni, más ép oly meglepő események történtek. 1784-ben Tripolissal kötött békét Spanyolország, a következő évben Algierrel.²⁷⁶⁾ S alig volt ez a kettő tökéletesen rendezve, máris egy harmadik következett, melyet 1786-ban Tunissal kötöttek.²⁷⁷⁾ S így a spanyol nép nem csekély bámulatára egyszerre jó baráti viszonyban találta magát egy oly nemzettel szemben, mely ellen tíz évszázadon át egyre csak gyűlöletet és megvetést prédikáltak neki, és mely ellen a spanyol egyház véleménye szerint minden igazán keresztyén kormánynak kötelessége háborút viselni, illetőleg azt a földről elpusztítani.

Ha egy pillanatra félretevészük ezen események távolabb eső és intellectus eredményét, akkor semmi kétséget sem szenved, hogy annak közvetlen

és anyagi következményei igen kedvezők valának, ámbár azok, mint mindjárt meglátjuk, maradandó haszonnal nem járhattak; mert hatalmasabb és általánosabb okok kedvezőtlen hatásával kell vala küzdeniök. Mindazonáltal a közvetlen eredmény csakugyan rendkívül előnyös volt, azt meg kell engednünk és azoknak, kik az emberi ügyeket egyes rövid emberöltő mértéke szerint itélik meg, azoknak valóban úgy is látszhatott, mintha ez a haszon állandó akarna maradni. A Fez és Marokkó között elterülő végetlenül hosszú tengerpart ezentúl nem teremhette azt a számtalan sok tengeri rablót, a kik eddig a tengeren kedvökre portyáztak, spanyol hajókat elfoglaltak és spanyol alattvalókat elraboltak. Ez előtt csupán a szerencsétlen foglyok vált-ságdíja roppant összegeket emésztett meg évenként, most mindez elmaradt.²⁷⁸) Egyuttal a spanyol kereskedelem is új lendületet nyert; új kereskedelmi utak nyíltak és a gazdag levantei városok már most meglátták a biztosan utazó spanyol hajót. Ez növelte Spanyolhon gazdagságát, melyre különben más oly események is jótékony hatással voltak, melyek ezen okból származtak. Mert Spanyolhon legtermékenyebb földjei és vidékei épen a középtenger mellékén fekszenek és ezek évszázadokon által voltak kitéve mohammedán kalózoknak. Azok gyakran kikötöttek, megrohanásokat eszközöltek és utójára oly tartós félelmet idéztek elő, hogy a lakosok lassankint visszavonultak az ország belsejébe és hazájuk legszebb vidékének művelésével végkép felhagytak. De az imént megkötött szerződések által mindezen veszélyek egy csapással eltávolítottak, a nép ismét visszatért előbbi lakóhelyeire, az ország ismét megtermette a régi áldást, rendes ipar és gazdaság állott be, új falvak keletkeztek,

sőt még új gyárak is keletkeztek, úgy látszott mintha olyan virágzás magvait vetették volna el, a minőt az ország a mohammedánoknak Granadából való kiűzetése óta még nem látott.²⁷⁹⁾

Ime most az olvasó elé terjesztettem ezen tehetséges és tetterős politikusok legjelentékenyebb tetteinek áttekintését, t. i. azokat, melyeket Spanyolország a tizennyolczadik század folyamában uralt. Hogyha arra gondolunk, hogy ezen reformok hogyan léptek életbe, III. Károly személyes jelleméről sem szabad megfeledkeznünk; a ki 1759-től 1788-ig ült a spanyol trónon.²⁸⁰⁾ Ő rendkívül erélyes ember volt, ki bár Spanyolhonban születve, édes-keveset törődött annak szokásával. Mielőtt királylyá lőn, sokáig volt távol és oly szokásokat kedvelt meg, melyek országa szokásaival homlokegyenest ellenkeztek.²⁸¹⁾ Alattvalóival összehasonlítva ő valóban felvilágosodott ember volt; ők pedig őszinte vonzalommal viseltettek a korlátlan, de ép azért minden másnál károsabb egyházi hatalom iránt, mely valaha Európaszerte mutatkozott. Ő már most ép ezen hatalom megfékezését tűzte ki élete feladatává. Ezen és más tekintetben jóval túltett VI. Ferdinandon és V. Fülöpön, daczára annak, hogy amazok francia világnézletök alapján oly pontig haladtok, veszélyesnek látszott.²⁸²⁾ A papság az ilyen eljárás által sértve érezte magát, zúgolódott, sőt fenyegetőzött.²⁸³⁾ Kijelentette, hogy III. Károly megrabolja az egy házat, levonja tőle jogait, megbecsteleníti papjait és így javithatatlan bajt hárít Spanyolországra.²⁸⁴⁾ De a király szilárd jellemű, sőt némikép makacs férfiú volt, ki politikája mellett megmaradt, ő és miniszterei nem mindennapi tehetséggel rendelkeztek és így ama határozott ellenzék daczára, melylyel találkoztak sikerült nekik

legtöbb tervöket megvalósítani. Bár mennyire tévedtek is s bármennyire voltak rövidlátók, mégis lehetetlen őszinteségöket, bátorságukat és önzetlenségöket nem csodálnunk, a melylyel egy oly előítéletes és félig barbár ország sorsát jobbra fordítani igyekeztek. De nem szabad eltitkolnunk, hogy ezen, valamint minden más esetben, azon bajra való támadásuk, mely mellett a nép határozottan kardoskodott, csak előmozdította a népnek ezen bajhoz való ragaszkodását. Véleményeket törvénnyel akarni megváltoztatni, rosabb dolog a haszontalannál; mert nemcsak kárba vész, hanem egyszersmind reactiót idéz elő, mely ama véleményeket kétszerte oly szilárdan őrzi meg. Először 'a nézetnek kell megváltoznia, azután ám változzék a törvény is. Mihelyt meggyőztétek az embereket arról, hogy az előítélet káros valami, akkor haszonnal tehetek intézkedéseket amaz osztályok ellen, melyek azt előmozditják és melyek abból élnek. De bár milyen káros is legyen valami érdek, vagy valamely nagyobb testület, óvakodni kell attól, hogy netalán erőszakot használjunk ellene, mielőtt a tudomány előhaladása annak alapját megingatta és a nemzeti szellemhez való forradását lazábbá tette. S a legtüzesebb reformerek tévedése mindig is az volt, hogy abbeli buzgalmukban, miszerint czélt érjenek, a politikai mozgalomnak rendelték alá a szellemit, így a dolgok természetes rendjét felforgatták és így vagy magukat, vagy utódaikat bajba keverték. Az oltárhoz nyúlnak, abból pedig tűz csap ki, és megemésztí őköt. Azután új korszaka kezdődik az előítéletnek és zsarnokságnak, új sötét korszak az emberiség évkönyveiben. Mindez csupán azért történik, mert az emberek idejüket be nem várhatják, hanem az ügyek rendes

folyamatát mindenképen fel akarják forgatni. Így nyújtottak Francia- és Németországban a szabadság barátai új tápot a zsarnokságnak, és valóban az előítélet ellenségei azok, kik az előítélet életét legjobban fenntartják. Ezen országokban még azt hiszik, hogy a kormány képes az országot regenerálni; azért is azok, kiknek meggyőződése szabadelvű, mihelyt kormányra jutnak, pazarul élnek hatalmukkal ama meggyőződésben, hogy azáltal leghamarább fognak célhoz jutni. Angliában ugyanezen tévedés nem oly általános ugyan, de azért mégis előfordul; de minthogy nálunk a közvélemény a politikusokat féken tartja, elkerüljük mind ama bajokat, melyek külföldön bekövetkeztek. Mi nem engedjük, hogy kormányunk oly törvényeket hozzon, melyek a nemzetnek nem tetszenek. Ellenben Spanyolországban a szokás révén annyira befészkelődött a rabszolgaság, a spanyolok oly sokáig nyögtek rabiga alatt, hogy ezek az emberek ritkán, mertek ellenkezni, s nem bírtak jogos eszközzel, hogy ellenmondásuknak érvényt szerezhessenek, még akkor sem, midőn a kormány legdrágább előítéleteikkel nyíltan ellentétbe lépett. De azért bensőleg nem kevésbé érezték ezt. A reakció anyaga lassacskán felszaporodott és a század még végét sem érte, mikor máris felütötte fejét. A miig III. Károly élt, addig le volt szorítva részben azért, mert tevékeny és tetterős kormányától félték, részben pedig azért; mert némelyik reformja oly kézzelfogható haszonnal járt, hogy minden osztálynak szemébe szökő fényvel ruházta fel kormányát. A kalózok szüntelen pusztításainak megszüntetésén kívül, mely egyedül politikája folytán szakadt meg, sikerült neki Spanyolhon részéről oly tisztességes békét nyernie, a minőt spanyol kor-

mány két évszázad tartama alatt sem irt alá ; mindez emlékébe idézte a népnek II. Fülöp legfényesebb és legdicőbb napjait.²⁸⁶) Midőn Károly trónra lépett, Spanyolország alig volt nevezhető harmadrendű hatalomnak, hogy meghalt, joggal tarthatott számot arra, hogy az első rangú hatalmak közé soroztassék. Mert több évig kitartotta az egyensúlyt Franciaországgal, Anglia és Osztrákországgal, és elsőrendű szerepet játszott Európa tanácsában. Ahhoz Károly személyes jelleme is nagyban hozzájárult s félték tetterejétől, de tisztelték őszinteségét.²⁸⁶) Mint ember is nagy hirben állott, de mint uralkodó egyenesen páratlan kortársai sorában, kit legfeljebb porosz Frigyessel lehetne összehasonlítani, ha az nagy tehetségeit be nem szennyezi vala kapzsiságával és azzal a folytonos ügyekezettel, hogy szomszédait kijátszsza. Ettől III. Károly egészen ment vala, de azért Spanyolhont mégis jobb védelmi állapotba helyezte, hadseregét és hajóraját hadi lábra állította és retentőbbé tette, mint a milyen a 16. század óta volt. Azelőtt akár milyen kis fejedelem meggyalázhatta, a ki gyengeségén diadalmaskodni óhajtott, akkor az ország képes volt ellentállani, sőt szükség esetén támadni is. Mialatt a hadsereg csapatainak minősége, fegyelme és külső jóllétének gondozása dolgában nagy javításra tőn szert, addig a hajóraj hajóinak számát illetőleg felénél jobb volt, de még jobb volt hasznavehetőségre nézve.²⁸⁷) S mindezt úgy intézték el, hogy a népre semmiféle új terhet nem róttak. Sőt az ország segédforrásai annyira felszaporodtak, hogy III. Károly alatt egy nagy megadóztatást könnyebb lett volna kiteremteni, mint elődei alatt a sokkal csekélyebbet. Az adók kivetése és behajtásában mindaddig páratlan

szabályszerűség lépett életbe.²⁸⁸⁾ A fiscusról szóló törvényeket módosították és intézkedtek az egykor oly kemény hitbizományok könnyebbitésére.²⁸⁹⁾ Az ország iparát megszabadították mindenféle nehézségtől, mely azt mindaddig lenyűgözve tartotta, és a szabad vám elvét annyira kiterjesztették, hogy 1765-ben megszüntették a régi gabonatörvényt, úgy hogy tetszés szerint lehetett azt kiszállítani és Spanyolország egyik részéből a másikba vinni, anélkül, hogy ebben a különféle elővigyázati rendszabályok, az előbbi kormányok tudákos találmánya megakadályozták volna.²⁹⁰⁾

Ugyancsak III. Károly alatt bántak az amerikai gyarmatokkal legelőször böles és szabadelvű politikai elvek szerint. S ebben a spanyol kormány magaviselete nagyon előnyösen különbözött attól az eljárástól, melyet ugyanazon időben ama korlátolt és tehetetlen ember követett a mi nagy gyarmatainkkal szemben, a ki akkor az angol trónon ült. Mig III. György erőszakoskodása a britt gyarmatokban egyre szította a lázadás lángját, addig III. Károly egyre azon fáradozott, hogy a spanyol gyarmatokat kibékítse. Ezen célra, valamint arra, hogy gazdagodásuknak szabad tért nyisson, mindent megtőn, a mit csak azon kor tudománya és mindenféle segédeszközei megengedtek és lehetővé tőnek. 1764-ben sikerült neki — a mi pedig akkor nagy dolog volt — Spanyolhon és Amerika között rendes havonkénti közlekedést létesíteni, hogy tervezett reformjait annál könnyebben odajuttassa és a koloniák baján könnyebben segíthessen.²⁹¹⁾ Mindjárt a rákövetkező esztendőben szabad kereskedelmet engedett a nyugatindiai szigeteknek és először állott jogukban, terményeik egész kincsét saját hasznukra és szomszédaik javára forgalomba hozni.²⁹²⁾

Valamenynyi gyarmatban megjavult az állapot, sok nyomasztó intézmény lőn megszüntetve, a hivatalnokok zsarolását megfékeztek s a nép terhein könnyitettek.²⁹³⁾ Végül 1778-ban, midőn kitünt, hogy a szabadkereskedelem az amerikai szigeteken hasznos intézmény, akkor az amerikai szárazföldre is kiterjesztették, Peru és Ujspanyolhon kikötőit megnyitották és így ezen gyönyörű gyarmatok virágzása hatalmas lendületet nyert; hisz a természet gazdagokká alkotta őket, s csupán az emberek erőszakos beavatkozása tartotta szegénységben.²⁹⁴⁾

Mindez rohamos gyorsasággal hatott az anyaországra, úgy hogy alig szünt meg a régi monopólium, midőn a spanyol kereskedelem emelkedett és egyre javult, míg a kivitel és bevitel utoljára annyira rügtak, hogy maguknak a reform létesítőinek is szinte váratlanul esett a dolog, a külföldi árucikkek kivitele — mint mondják — megháromszorozódott, a hazai cikkeké ötszörös lett, sőt Amerika osztaléka kilenczszeresére szökkent fel.²⁹⁵⁾

Számos adót, mely az alsóbb néposztályoknak terhére volt, megszüntettek és reménylették, hogy most majd gyorsan megjavul a munkás néposztályok állapota, mikor már a legnagyobb terhet lestedték vállukról.²⁹⁶⁾ Továbbá az igazságszolgáltatásban is oly változtatásokat eszközöltek, hogy a törvény előtt nekik is oszszanak igazságot, ha netalán uraik ellen kifogásuk leendett. Eddig szegény embernek nem volt kilátása, hogy a gazdag ellen bármit is képes legyen kieszközölni, de III. Károly alatt olyan intézkedések történtek, mely által munkások és kézművesek jogukhoz juthattak, hogyha uraik elvonták tőlük a bért, vagy pedig megszegték a szerződést.²⁹⁷⁾

De nemcsak munkásokat, írókat és tudósokat is bátorított és védelmébe fogadott. A veszedelemnek egy forrása, mely sokáig fenyegette őket, ugyancsak megfogyott Károlynak az inquizíció ellen intézett lépései által. Azonkívül a király mindig készen állott őket megjutalmazni; művelt izlésű férfiú volt, kinek öröme telt abban, hogyha a tudományok védurának tekintik.²⁹⁸) Mindjárt trónralépte után egy rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében a betűszedők és mindazok, a kik a könyvnyomdával bárminemű összeköttetésben állanak, úgymint betűöntők és mások, nem kötelesek katonáskodni.²⁹⁹) A régi egyetemekbe is tehetsége szerint új életet lehelt és mindent elkövetett régi fegyel-mők és régi jó hírok visszaállítására.³⁰⁰) Iskolákat alapított, új tanszékeket emelt, a tanárokat jutalmazta, mindenféle nyugdíjakat osztogatott. Ezen dologban bőkezűsége kifogyhatatlannak látszott, s ez már magában is elegendő ama nagy tiszteletnek megfejtésére, melylyel Spanyolhon irodalmi körei az ő emlékének mai napig áldoznak. Van okuk sajnálni, hogy most élnek és nem az ő kormánya alatt. Akkor azt hitték, hogy az ő érdekeik azonosak a tudományéival, azt pedig oly nagyra becsülték, hogy a kormány 1771-ben nyil-tan azt állította fel főelvül, hogy a politikai tevékenység minden ága között legfontosabb a nevelésről való gondoskodás.³⁰¹)

De ez még nem minden. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Spanyolhon Károly kormánya alatt nagyobb változásokat szenvedett, mint az egész százötven év alatt, mely a mohammedánok végleges ki-üzetése óta lefolyt. Midőn 1759-ben trónra lépett, kitünt, hogy elődjének VI. Ferdinandnak bölcs és békés politikája nemcsak azt tette lehetővé, hogy

az állam számos adósságát törleszthesse, hanem azt is, hogy jelentékeny kincset gyűjthessen és hagyasson hátra.³⁰²) Ezt használta fel Károly, és elkezdte velök azon gyönyörű nyilvános épületeket, melyek sokkal jobban szembe ötlők, mint kormányának bármely más eredménye és kormányát okvetlenül népszerűvé kellett, hogy tegyék. S midőn nem új adók, hanem a nemzet növekvő vagyonsága által újabb és újabb segédeszközökhöz jutott, azoknak jelentékeny részét kedves tervei megvalósításának szentelte. Madridot oly széppé tette, hogy 40 évvel halála után, azt mondották ezen városról, hogy egész fényét, mely által akkor kitűnt, egyesegyedül neki köszönheti. A nyilvános épületek és nyilvános kertek, a főváros körül elterülő szebbnél szebb sétálóhelyek, gyönyörű kapui, pompás közintézetek, sőt még környékének utai is, mindez, mondom, III. Károly művei volt, s azzal lángeszének és fényes szépérzetének legszembetűnőbb bizonyosságait állította fel.³⁰³)

Az ország más részeiben utakat alkottak és csatornákat ástak, hogy a kereskedelmen lenditsemek és eddig utlan, járatlan vidékeken keresztül közlekedést nyissanak. Károly trónraléptekor az egész Sierra Morena nem volt egyéb vadállatok, és rablók búvóhelyénél.³⁰⁴) Egyetlen békés utazó sem merészkedett ezen vidékre, s így a kereskedelem egészen ki volt zárva egy oly tájból, melyet a természet Spanyolhon elsőrendű közlekedési vonalává tőn, mert a Guadiana és Guadalquivir között fekszik, és egyenesen összeköti a közép és atlanti tenger kikötőit. III. Károly erélyes kormánya elhatározta, hogy ezen a bajon segíteni kell, de a spanyol népnek nem volt meg az ilyen vállalathoz megkívántató tetteje, s így 1767-ben 6000 hollandi és

flamandi embert kellett felszólítani, hogy a Sierra Morenában letelepedjenek. Mihely megjöttek, tüstént földet osztottak ki közöttük, az egész tájon át utakat készítettek, falvakat építettek és ami csak az imént megközelíthetetlen puszta volt még, csakhamar gyönyörű termékeny vidékké változott.³⁰⁵⁾

Csaknem egész Spanyolországban javították az utakat; 1760 óta erre külön rendelkezési alap volt kivetve.³⁰⁶⁾ Sok új munkába kezdtek, a meglevőt pedig javították, egyszersmind pedig a hivatalnokok sikkasztásaira oly jól ügyeltek, hogy pár év alatt a nyilvános országutak készítésének és fenntartásának évi költsége az eddigi kiadások felére szállott alá.³⁰⁷⁾ A szerencsésen befejezett vállalatok között legszerencsésebb volt egy Malagából Antequerába ujonnan kiépített országut³⁰⁸⁾, valamint egy másik, mely Aquilasból Lorcába vezetett.³⁰⁹⁾ Így azután voltak közlekedési vonalak a földközi tenger, valamint Andalusia és Murcia belseje között. Miközben Spanyolhon déli és dél-nyugati részeiben így szaporították a kereskedelmi utakat, északon és északkeleten is gondoskodtak róluk. 1769-ben országutat kezdtek Bilbao és Osma között³¹⁰⁾ és nemsokára befejeztek egy másikat is Galicia és Astorga között.³¹¹⁾ Ezen és más munkálatokban pedig oly ügyességgel jártak el, hogy a spanyol országutakat, melyek egykor a világ legrosszabbjainak tartották, most már a legjobbaknak elismertek sorában szerepeltek. Egy éles ítéletű és épenséggel nem tulságosan jóakaró bírálójuk azt mondja, hogy III. Károly halálakor Spanyolhonban jobb utak voltak, mint bárhol is.³¹²⁾

Az ország belsejében hajózhatókká tették a folyamokat és csatornákat ástak, hogy a folyókat egymással összekössék. Az Ebro Arragonia

kellő közepén és O-Castilián keresztül folyik és kereskedelmi czélokra felfelé Logroñoig, lefelé pedig Tudelaig alkalmas. Hanem Tudela és Saragossa között azután hirtelen vizesés és szirtek zárják el útját. Következőleg Navarra meg van fosztva természetes útjától, melyen a középtengerrel közlekedhetnék. V. Károly vállalkozó kormánya alatt megkísértették ezen bajon segíteni, de minthogy a terv dugába dőlt, felretették és elfeledték, méglen több mint száz év mulva III. Károly ujra felkarolta. Az ő felügyelete alatt tervezték a nagy arragoniai csatornát, ama fényes tervvel, hogy majd a Középtengert összekötik az Atlanti oczeánnal. De ez is egyike ama sok esetnek, midőn a spanyol kormány túlságosan megelőzte az országot, s abba kellett hagyni a tervet, melyre az országnak elegendő ereje nem volt. De még az is, a mit elértek, igen nagy becsü. Csatorna jött létre Saragossába, és az Ebro vizét nemcsak hajókázásra, hanem a föld öntözésére is felhasználták. Így tehát Arragonia legkeletibb felének is biztosítva voltak, a biztos és jövedelmező kereskedelem eszközei. A régi termő föld jobb aratást adott, és ennek következtében nagyobb értékre is kapott, ellenben új föld is került az eke alá. Ez azután Spanyolország többi vidékeinek is hasznára vált. Így Castilia drága időben rossz terméskor mindig Arragonia kivitelére szorult, már pedig ez az utóbbi korábbi rendszere mellett maga sem termelt saját szükségleteinél többet. Ezen nagy csatorna által, melyhez ugyanakkor még a taustei is hozzácsatlakozott³¹³⁾ Arragonia földje termékenyebbé lőn, mint valaha és az Ebro dus rónás oly bőségei termésre fakadtak, hogy nemcsak az arragoniaikat, hanem még Castilia lakóit is elláthatták buzával és egyéb élelmi szerekkel.³¹⁴⁾

III. Károly kormánya Amposta és Alfaques között is épített egy csatornát³¹⁵⁾ miáltal Catalonia déli csucsa megöntöztetett és hatalmas darab föld került művelésbe, mely addig tökéletes esőhiány mellett parlagon hevert. Egy másik, sokkal nagyobb vállalat csak részben sikerült. Az nem volt más mint ama kísérlet, hogyan lehetne a fővárost vízi utak által az atlanti óceánnal öszszekapcsolni, egy Madridtól Toledóba vezető csatorna által, a honnan azután a hajó vezette volna a szállítmányt Lissabonba és megnyitotta volna számukra az egész nyugati kereskedelmet.³¹⁶⁾ Hanem ezen terv, valamint III. Károlynak sok más nagyszerű terve, halála által csirájában elfojtatott. Vele eltűnt minden, mihelyt ő nem volt többé, az ország is visszaesett előbbi tétlenségébe és most már világosan meglát-szott, hogy mindezen nagy műveknek nincs nemzeti, hanem csupán politikai értékök, más szavakkal, hogy csak egyénektől származnak, kiknek leghatalmasabb erőfeszítései ismét csak semmivé lesznek, mihelyt azon általános okok lépnek fel ellenök, melyek néha rejtve maradnak ugyan, melyeknek azonban még legerősebbjeink is bár akaratlanul, feltétlen engedelmességgel adóznak.

Egy időre azonban igen sok történt és ha Károly a dolgokat a politikusok közönséges elvei szerint ítélte meg, azt kellett gondolnia, hogy az, a mit ő kieszközölt, Spanyolország sorsát huzamos időre meg fogja változtatni. Mert ezen és más művek, miket nemcsak tervezett, hanem ki is eszközölt³¹⁷⁾, nem történtek egy elnyomott ország adójából és annak ipara rovására, a mint az nem egyszer történni szokott. Oly emberek állottak oldalán és oly tanácsosai valának, a kik a közös jót valóban szem előtt tartották és ily végzetes balfogást

bizonyára el nem követtek volna. Az ő kormánya alatt az ország vagyona nőttön-nőtt, az alsóbb osztályok jóllétét nemcsak, hogy el nem nyomta, de sőt inkább fokozta. A terheket igazságosabban osztották el, mint azelőtt. Oly adók, miket a kormány a tizenhetedik században minden erejét megfeszítve sem tudott a néptől kicsikarni, most pontosan folytak be és a nemzeti gazdagság kifejlődése által egyuttal jövedelmezőbbek is, meg kevésbé nyomasztók is voltak. Az adók kezelésében takarékosan jártak el. Ehhez az előbbi kormány ment elő jó példával, midőn VI. Ferdinánd király óvatos és békés politikája nem egy itt felsorolt javításnak vetette meg alapját. Ferdinánd oly kincset hagyott III. Károlyra, mely nem kieroszakolt, hanem megtakarított kincs vala. Azon reformok között, a miket behozott, s a miket mégis mellőznöm kellett, nehogy túlságos sok egyes dolgot felsoroljak, van egy nagyon fontos és politikájára nézve felette jellemző. Kormányra lépte előtt Spanyolországnak évenként roppant összeg pénzt kellett feláldoznia azon jogért, melyet a pápa igényelt, hogy t. i. bizonyos gazdag javadalmakat ő osztogasson és azok jövedelmének egy részét ő szedje is fel, valószínűleg jutalmul a kinevezés fáradságaért. VI. Ferdinánd a pápát ezen fáradság alól felmentette s biztosította a spanyol koronának abbeli jogát, hogy ezen javadalmakat ezentúl ő adományozhassa és így megtakarította az országnak ama nagy összegeket, melyekben a római udvar azelőtt ugyancsak dúsált.³¹⁸) Az ilyen intézkedésbe Károly szives-örömet beleegyezett, az tökéletesen megegyezett elveivel és így azt találjuk, hogy az ő kormánya nemcsak e szerint járt el, hanem azt még tovább is kiterjesztette. Mert midőn látta, hogy a spanyolok előitéletei min-

den erőlködése daczára oly csökönnyösek voltak, hogy az egyház fejének önként ajánlottak fel adományokat, elhatározta, hogy ezen önkéntes ajánlások felett örködni fog. Hogy ezen cél eléressék, különböző eszközöket ajánlottak; s utoljára olyanra akadtak, melynek okvetetlenül célhoz kell vala vezetnie. Királyi parancs adatott ki, melynek értelmében senki nek sem volt szabad Rómába pénzt küldenie, de ha az mégis megtörtént, akkor nem a rendes uton, hanem a spanyol követség, miniszterium, vagy egyéb hivatal útján kellett történnie.³¹⁹⁾

Ha már most futólagos pillantást vetünk mindazon dolgokra, miket elmondtam és azokat V. Fülöp trónraléptétől III. Károly trónralépteig terjedő, tehát majdnem 90 évet tevő egésznek vesszük, akkor annak egysége lefolyásának szabályszerű volta és látszólagos eredménye képes leend bámulatra ragadni. Három emberöltőn át működött a kormány szakadatlanul s a kétség, a megállapodás nyoma nélkül. Javításra javítás, reformra reform következett gyors haladásban. Az egyház hatalmát, mely mindenkor a spanyol nemzet égbekiáltó csapása volt, de melyhez nyulni mindaddig még a legmerészebb államférfiak sem merészeltek, mindenképen megszorították az államférfiak, még pedig Orry-tél kezdve Florida Blancáig; s ezeknek igyekezetét III. Károly folytatta, a legderekobb fejedelem, a ki II. Fülöp halála óta a trónon ült. Még az inquisitióra is rájlesztettek, áldozatai pedig megmenekültek. Az eretnekek égetése megszűnt, a kínzás kiment a divatból, az eretnekség miatti üldözések elnyomattak. A helyett, hogy az embereket képzelt bűnök miatt büntetnék, hajlandóságot mutattak arra, hogy igazi hasznukat keressék, terheiken könnyítsenek, jóllétöket fokozzák és előljáróik

zsarnokságát megfékezzék. Kísérleteket tettek arra nézve, hogyan kelljen a papságot pórázra fogni és abban megakadályozni, nehogy a nemzeti gazdagságot kényekedve szerint elprédálhassa. Ugyanezen szempontból a „fiscus“ ra vonatkozó törvények is javulást értek és különféle intézkedések történtek annak meggátlására, nehogy valaki tulajdonát papi czélokra könnyelműen elfecsérelhesse. Ebben és más dolgokban a társadalom igazi előnyét előbbre helyezték a képzeltnél. A világiak osztályait az egyházi rend fölébe emelni, azt a kizárólagos figyelmet, melyet eddig oly dolgok megfejtésére fordítottak, mikről egyáltalán mitsem lehet tudni, azt a figyelmet elrettenteni, ezt kieszközölni és a terméketlen speculáció helyébe tudományért és irodalomért buzgó izlést teremteni, ez lőn czélja a spanyol kormánynak, még pedig először mióta spanyol kormány létezett. Ezen tervhez tartozott mégaz is, hogy a jezsuiták kiűzettek, a menhelyjog megtöretett és az egész papság a legmagasabb foku püspöktől egészen a legalsóbb rendü papig arra kényszerítettett, hogy a törvénytől féljen, szenvedélyeit megfékezze és ama szemtelenségről letegyen, a melylyel eddig minden rend iránt viseltetett, a magáét kivéve. Ez bármily más országban nagy tett volt volna, Spanyolhonban csodatett vala. Rövid és tökéletlen képét nyujtam ezen eljárásnak, de az még mindig elégséges annak kimutatására, hogyan törekedett a spanyol kormány az előítéletet csökkenteni, a vakbuzgóság szárnyait megkötni, az észet felizgatni, az ipart előmozdítani és az egész népet halotti álmából felébreszteni. Nagyon sok érdekes rendszabályt mellőztem, mely hasonló czélból történt, mert itt is, mint egyébbütt, arra szoritkozom, hogy a legszembetünőbb pontokat emeljem ki, melyek az egész moz-

galmat a legvilágosabban jellemzik. A kinek kedve kerekedik Spanyolhon e korszakbeli történelmét tanulmányozni, az számos egyéb bizonyítékára fog akadni ama férfiak tetteire és ügyességének, a kik az ügyek élén állottak és az őket uraló ország újjászületésének minden erejüket felajánlották. De ezen részletes tanulmányok terére egyes erőknök kell lépni s én beérem azzal, ha az egésznek menetét és körvonalait tökéletesen vázolnom sikerült. Czelómra nézve elégséges, ha az alapul fektetett általános elvet megbizonyítottam, és az olvasót meggyőztem ama világosságról, melylyel a spanyol államférfiak az országukat terhelő bajokat szemügyre vették, s ama buzgalomról, melylyel hozzáfogtak ezen bajokat meggyógyítani, a birodalom szerencsésjét új életre kelteni, ama birodalomét, mely azelőtt nemcsak, hogy a legelső volt Európában, hanem egyszersmind a legfényesebb és legkiterjedtebb országrészeket foglalta magában, melyek valaha a római birodalom elzüllése óta egy jogar alatt egyesültek.

A ki azt hiszi, hogy valamely kormány képes a nemzetet civilizálni, valamint azt, hogy a társadalom haladásának főtenyezői a törvényhozók, az természetesen azt fogja várni, hogy Spanyolhon azokból a szabadelvü eszmékből, melyek akkor jöttek legegélybb alkalmazásba, állandó hasznot húzott. Pedig valósággal az a politika, bármily bölcsnek látszik is, elégtelen vala; mert a megelőző körülmények egész áramlatával szemközt indult meg. Ellenkezett a nemzeti szellem szokásaival és a társadalomnak oly állapotára lett oltva, mely az ő számára még meg nem érett. Semmi reform sem létesíthet igazán jó dolgot, ha csak nem a közvélemény müve s ha nem a nép kezdeményezi. Spa-

nyolcorszáiban a tizennyolczadik század folyamában idegen befolyás és az idegen politika bonyolódásai felvilágosodott uralkodókat hoztak a fel nem világosodott országba.³²⁰) Ennek következménye az volt, hogy egy ideig nagy dolgok történtek. Bajokat háritottak félre az utból, panaszokat orvosoltak, nem egy javítást eszközöltek, és oly türelmes szellemet mutattak, a*minő ezen babonás nép papi uralma alatt mindaddig igazán hallatlan volt. De a spanyol szellem mindettől érintetlenül maradt. Mig az ügyeknek felülete, és hogy úgy mondjam, tünetei megjavultak, addig magok ezen körülmények változatlanul ugyanazok maradtak. Ezen fölszin alatt és minden politikai segélyre nézve elérhetetlenül általános nagy okok működtek, melyek számos évszázad óta léteztek, és az államférfiakat előbb-utóbb is arra kellett kényszeríteniök, hogy lépteiket megfordítsák és oly politikát hozzanak be, mely az ország hagyományának megfelel és összhangzásban van azon körülményekkel, melyeknek befolyása alatt azon hagyomány kifejlődött.

Végre előállott aztán a reactió is. 1788-ban meghalt III. Károly király és IV. Károly következett, a ki igazi spanyol király vala; istenfélő, vakbuzgó és tudatlan.³²¹) Most aztán igazán meglátaszott, mily bizonytalan volt mindez, és hogy mily kevéssé lehet oly reformokban bizni, melyeket nem maga a nép indítványoz, hanem államférfiaitól nyer. IV. Károly gyöngé és megvetésre méltó fejedelem volt ugyan,³²²) mindazonáltal kormányának általános szempontjaira nézve a spanyol nemzet közvéleményében oly hatalmas támaszra talált, hogy azt a szabadelvű rendszert, melynek fölépítésén az államférfiaknak három nemzedéke fáradozott, öt

esztendőnél rövidebb idő alatt sikerült felforgatnia. Mert alig öt esztendő alatt minden megváltozott. Az egyház hatalma ismét helyreállott, a szabad vitához legtávolabbról való közeledés is tilossá lőn, a régi, önkényes elvek, melyekről a 17. század óta hallani sem lehetett, ismét életbe léptek. A papok visszanyerték egykori jelentőségöket, az irodalmi férfiak megrémültek, az irodalom megriadt, míg az inquisitió hirtelen újból feltámadt és oly tetterőt fejtett ki, mely ellenségeit rémülettel töltötte el és világosan bebizonyította, hogy mindazon kísérletek, melyek az ő meggyöngítésére irányultak, erejét meg nem törhették, régi szellemét pedig nem enyhíthették.

III. Károly miniszterei és azok, kik az ő kormányát kitüntető reformokat létesítették, elbocsátattak, hogy helyöket más tanácsosoknak engedjék át, kik a dolgok új állásához jobban értettek. IV. Károly az egyházat sokkal őszintébben szerette, semhogy felvilágosodott tanácsosokat türt volna közelében. Aranda is, meg Florida Blanca is; mindkettő elvesztette hivatalát és fogságba került.³²³⁾ Jovellanos számüzetett, Cabarrus börtönben sinylődött.³²⁴⁾ Mert most oly munka volt hátra, melyben ama kitűnő férfiak segédkezni bizonyára nem akarnak vala. Oly politikát akartak megdönteni, mely csaknem kilenczven esztendeig rendületlen szilárdsággal üzetett, hogy újra visszaállítsák a tizenhetedik századbeli uralmat, a tudatlanság zsarnokság és előítélet uralmát, s azt lehetőleg régi fényes polczára emeljék.

Spanyolhon tehát ismét megtelt sötétséggel, az éj árnyai ismét ráborultak e szerencsétlen országra. Az elnyomatás legroszabb alakjai — mondja egy jeles író — látszottak vészterhes súlyukkal

Spanyolhonra nehezedeni.³²⁵) Egyuttal tiltva lőn minden kutatás (es ez természetesen lényeges része a rendszernek), mely a szellemet felrázza. És valósággal minden egyetem írásbeli parancsot kapott, mely a praktikus bölcelet tanulmányát eltiltá. A miniszter, a ki ezen parancsot kiállította, igen helyesen jegyezte meg magyarázatképen, hogy a királynak nincs szüksége bölcselőkre.³²⁶) Hanem attól ugyan nem kellett tartani, hogy Spanyolország ilyenféle veszedelmet találna teremni. A nemzet, mely ellentállani nem mert, sőt — a mi még sokkal rosszabb — nem is óhajtott, engedelmeskedett és engedte, hogy a király úgy cselekedjék, a mint épen eszébe jut. Ez pedig pár év alatt aláásta a elődjeinek legértékesebb reformjait. Anyjának ügyes tanácsadóit eltávolította és a legnagyobb hivatalokat oly emberekre bizta, kik ép oly korlátoltak és tehetetlenek valának, mint ő maga; az országot az államtönk szélére juttatta és egy spanyol történetíró kifejezése szerint, az állam minden segélyforrását kimerítette.³²⁷)

Ilyen volt Spanyolhon állapota a tizennyolczadik század végén. Csakbamar még a francia invázió is bekövetkezett és a szerencsétlen ország a nyomor és megaláztatás minden formáját végigszenvedte. De abban is van különbség. Szerencsétlenség érhet egy nemzetet bárki által, de megaláztatásig csupán saját cselekedetei következtében sülyedhet. Az idegen pusztító kárt tesz ugyan, de gyalázatot nem okozhat. Nemzet és egyén nem lehet becstelenné, a mig hű marad önmagához. Spanyolországot e században kirabolták és elnyomták, de a szégyen a rablóra áru, nem pedig a megrablottra. Vad, féktelen katona-nép özönlötte el; szántóföldei elpusztultak, városai elszegényedtek, falvai földig égtek. De e

tettek szégyene nem az áldozatra, hanem a gonosztévőre hárul. S az ilyen veszteségek még anyagi tekintetben is pótolhatók, ha a nép, mely azokat szenvedte, az önkormányzat szokásában és az önbizalom érzetében forog, melyek minden valódi nagyság alapját és kútfejét képezik. Az ő segítségével minden kárt jóvá lehet tenni, minden bajt kiheverni; nélkülök a legkisebb csapás károsan hathat. Spanyolhon nem ismeri őket és bevezetésük lehetetlennek látszik. Ebben az országban az emberek annyira beleélték magukat abba a szokásba, hogy trónnak és oltárnak föltétlen engedelmességgel adózzanak, hogy végre is babona és alázatosság foglalta el a nemesebb érzelmek helyét, azokét, miknek minden szabadságunkat köszönjük és melyek nélkül a szó szoros értelmében vett függetlenség el sem is érhető.

A tizenkilencedik század folyamán nem egyszer mutatkozott oly szellem, melytől javulást lehetett volna várni. 1812-ben, utóbb 1820 és 1836-ban néhány tüzes és lelkesült reformer megpróbálta a nemzetet egy-egy alkotmány örve alatt szabadsággal megajándékozni. Egy pillanatra sikerült a dolog, de azután az is volt az egész. Az alkotmányos kormány formáit meghonosíthatták, de ama hagyományokat és szokásokat, melyeknek eme formák alatt lüktetniök kell, hiába keresték. Majmolták a szabadság hangját, kölcsön vették intézményeit, sőt még szakasztott oly arcot is öltének; no és aztán? A sors első csapása cseréppé zúzta bálványképüket. Alkotmányaik romba dőltek, országgyűléseik feloszlottak, törvényeiket visszavonták. Az elkerülhetetlen reakció ugyancsak gyorsan ütött be. S minden zavargás után a hatalom annál szilárdabb gyökeret vett, a zsarnokság elvei

mindig jobban megszilárdultak és a szabadelvű spanyoloknak volt okuk a napot megbánni, melyen hiába kísérlették meg boldogtalan hazájoknak szabadságát visszaadni, mely felett baljóslátú csillag ragyogott.³²⁸⁾

A mi ezen torzszülötteknek még nagyobb jelentőséget kölcsönöz, az azon körülmény, hogy a spanyolok már nagyon korán birtak oly városi kiváltságokkal és választási jogokkal, mint a milyennekkel mi Angliában, s milyenekkel gyakran hozták összekötetésbe a mi nagyságunkat. Az ily intézmények azonban csak fenntartják a szabadságot, de megteremteni nem képesek. Spanyolország csupán formáját bírta a szabadságnak, ugyanannak szelleme nélkül, azért is a forma, bármennyit ígérő is volt, gyorsan elhervadt. Angliában a szellem előzte meg a formát, s azért a forma tartós volt. Azért daczára annak, hogy a spanyolok száz évvel korábban dicsekedhettek szabad intézményekkel, mégsem voltak képesek azokat megőrizni, még pedig egyszerűen azért; mert csupán az intézményeket birtak és egyéb semmit. 1264 előtt nekünk még nem volt népképviseletünk,³²⁹⁾ ellenben Castiliában már 1169-ben volt,³³⁰⁾ Arragóniában meg épenséggel 1133-ban.³³¹⁾ Ép úgy Angliában az első alkotmányt, melylyel valami város felruháztatott, a tizenkettedik században látjuk; míg Spanyolhonban Leon már 1020-ban valóságos alkotmánynyal bír és a tizenegyedik század folyamában a városok szabadsága oly biztos volt, a milyenné azt törvények csak tehettek.³³³⁾

A dolog azonban úgy áll, hogy Spanyolhonban ezek az intézmények, a helyett hogy a népszükségleteiből fejlődtek volna, eredetüket uralkodók egy-egy politikai tényében találják. A polgá-

rok között elosztattak, anélkül hogy amazok megkivánták volna. Mert midőn Spanyolország keresztényen királyai a mohamedánokkal folytatott küzdelem közben, mindinkább délfelé nyomultak, természetesen nagyon szerették volna, hogy alattvalóik a határszéli városokban telepedjenek le; ott kellett az ellenséggel szembenézni és azt visszaüzni. Ezen szándékból osztogattak a városoknak adományleveleket, lakóiknak pedig kiváltságokat.³³⁴⁾ A mohamedánok Asturiából lassankint Granadába szorultak, a határok megváltoztak, de a kiváltságok az ujonnan elfoglalt birtokrészekben is érvénybe léptek, a becsületbeli hely egyszersmind jutalomká lőn. De időközben az említettem általános okok a nemzetet a hanyagság és előítélet szokásával verték meg, mely utóbbi annyira fejlődött, hogy utoljára a szabadság szellemének enyészttévé lőn. Azért ezen intézmények semmit sem értek. Gyökeret sehogy se tudtak verni, s a mint az egyik politikai eszmétársulásból fakadtak, úgy a másik által meg is semmisültek. A tizennegyedik század végével a spanyolok az ujon meghódított országrészekben oly bizton megvetették lábukat, hogy alig forgott fenn amaz eshetőség, hogy ismét elüzetnének,³⁵⁾ a minthogy másfelül azzal a közvetlen kilátással sem kecsegtethették magukat, hogy hódításaikat folytathatják és a mohammedánokat Granada körüli erős fészkeikből kiverhetik. Tehát ama körülmények, melyek a városi szabadalmaknak létet adtak, nem voltak többé, s mihelyi ez kitűnt azok a szabadalmak is veszni indultak. Minthogy a nép szokásaival amúgy sem egyeztek, világos, hogy a legközelebbi alkalomnál fel kellett bomlaniok.³⁶⁾ Alig járt végére a tizennegyedik század, már ők is lejárták magukat, a tizenötödik

végén ők is véget értek, s a tizenhatodik század megjötte már csak végvonaglásaikban találta.³³⁷⁾

Igy győzelmeskednek végre általános okok minden akadály felett. Átlag véve s hogyha nagy időtartamokat foglalunk, össze ellenálhatlanoknak mondhatók. Működésüket az államférfiak gyakorta megtámadják és megállítják; az államférfiak mindenkor készen állanak empirikus és rövidlátó gyógyszerekkel. De ha a korszellem ezen gyógyszerekkel ellenkezik, akkor csupán pillanatnyi időre válhatnak be, ha e pillanat elmúlt, tüstént belép a reakció és az erőszakos eljárás megtermi a bünhődés gyümölcsét. Ennek példáját minden civilizált ország történetében megtaláljuk, mihelyt a törvényhozás történetét a nép szelleme történetével vetjük egybe. A spanyol városok sorsa igen jó példát nyújt e nézet megbizonyítására. A spanyol egyház sorsa még találóbbat fog nyújtani. Tovább nyolczvan évnél próbálták az uralkodók II. Károly halála után a papság hatalmát meggyöngíteni és minden erőlködésüknek a vége az volt, hogy még az olyan jelentéktelen és tehetetlen király is, mint IV. Károly képes volt minden művet a legeslegnagyobb könnyűséggel semmivé tenni. S mindez azért, mert a papság, melyet a tizennyolczadik században a törvény egyre jobban támadott meg, birta a nép szellemének rokonszenvét. Valamely nép nézetei és érzelmei mindenkor általános nagy okoktól függnék, oly okoktól, melyek az egész országot érintik, míg a törvények gyakorta csak kevés hatalmas egyén műve, mely a nemzet akaratával ellentétben áll. Ha azután a törvényhozók meghalnak, vagy hivatalukból kiesnek, mindig megvan az a lehetőség, hogy utódaik ellenkező véleményen vannak és minden tervöket halomra döntenek. A politikai élet ezen

játékának és ingadozásának közepette csupán az általános okok állanak szilárdul, ámbár néha látzólag eltűnnek és csak akkor mutatkoznak ismét, hogyha olyan politikusok, a kik az ő részükre állottak, ismét felszínre hozzák és nyíltan az állam tekintélyével is felruházzák.

IV. Károly Spanyolhonban az utóbbi eljárást követte s midőn az egyház javára és a szabad kutatás elrettentésére intézkedni kezdett, csupán a nemzet szokásainak és kivánságának adott igazat, melyet elődei semmibe sem vettek. Az a kényelmes támasz, melyet a papság ezen országban a közvéleményben birt, az mindig közmondásos volt; de még nagyobb, mint a hogy közönségesen hiszik. Hogy állott a dolog a tizenhetedik században azt már láttuk, a tizennyolczadik században pedig nem igen látjuk csökkenésének nyomát, kivéve néhány merész férfiú magatartásában, a kik pedig semmit se végezhettek, míg a nép szava oly nagyon ellenőkre volt. V. Fülöp uralkodásának elején Labat, a ki akkor Spanyolországot beutazta, arról értesít bennünket, hogyha valamelyik pap misét szolgál, akkor a legmagasabb rangú nemesek is szerencsájöknek tartják azt, hogyha öltözködésénél segíthetnek, térdeikre borulnak és megcsókolják kezét.³³⁸⁾ Hogyha Európa legbüszkébb arisztokracziája erre képes volt, akkor elképzeltetjük annak a közvéleménynek a mivoltát. És Labat valóban biztosít arról bennünket, hogy az olyan spanyolt még igazhitűnek sem tartanak, a ki halála napján nem hagyományozná vagyona java részét az egyháznak, annyira lényeges részévé vált már a papság tisztelete a nemzeti szellemnek.³³⁹⁾

Még érdekesebb tünetény mutatkozott a jezsuiták elüzetése alkalmából. Ezen egykor hasznos,

dé jelenleg kényelmetlen testület a tizennyolczadik században ugyanaz volt, a mi a tizenkilenczedikben: a haladásnak és türelmességnek konok ellensége. Spanyolország királyai látták, hogy a rend, minden reformtörekvésökkel ellenkezik, azért elhatározták, hogy a minden lépésöknek gáncsoló akadályt elhárítják. Franciaországban úgy bántak a jezsuitákkal mint valami nyilvánvaló bajjal és minden nehézség nélkül egyetlen csapással elnyomták. III. Károly tanácsosai be nem látták, hogy mért ne lehetne az olyan jótékony rendszabályt az ő országukban is utánozni, 1767-ben követték a példát, melyet Franciaország 1764-ben mutatott és az egyház ezen főtámaszát lerombolták.³⁴⁰) A kormány azt hitte, hogy ezen ténynyel döntő lépést tett a papi uralom gyöngítésére; első sorban azért; mert a király azt szívből jóváhagyta. A rákövetkező évben III. Károly névünnepén szokás szerint megjelent palotája erkélyén, hogy a népnek minden kívánságát betöltse, melyet az hozzá intézend, s a mely közönségesen valamely miniszter elbocsátásában, vagy valamely adó elengedésében állott. De ez egyszer a madridi polgárok nem törődtek az ilyen világi bajokkal, mert érezték, hogy azoknál sokkalta drágább érdekek vannak veszélyeztetve. Azért is az udvar csodálkozása és rémületére mindnyájan egyhangulag azt kívánták, hogy a jezsuitáknak legyen szabad visszatérni és csuháikat újra felöltetni, hogy Spanyolország szemeit e szent férfiakon legeltethesse.³⁴¹)

Mire lehet az olyan nemzettel menni! Mit érnek a törvények, ha a közvélemény árja azokat úgy elmossa? Ilyen akadályokkal szemben III. Károly kormánya jó szándéka daczára tehetetlen vala; sőt rosszabb volt a tehetetlennél; bajt oko-

zott; mert felébresztette a nép ábrándos tiszteletét a papság iránt és így megerősítette azt, a mit gyöngíteni akart. A spanyol nemzet tovább is megajándékozta vonzalmának számos bizonyítékával a kegyetlen és üldözésekben gyönyörködő egyházat, mely minden lehető bünnel meg volt mételyezve; még pedig nem csökkenő, hanem emelkedő arányban. Mindenfelül pazarul özönlöttek az ajándékok és hagyatékok, az emberek magukat és vagyonukat szivesen koldusbotra juttatták, csak hogy az általános adózási dühöt kielégítsék. S mindezt annyira vitték, hogy Florida Blanca, az idő szerint a király személye körüli miniszter, 1788-ban azt jelentette, hogy az utolsó 50 évben a papi jövedelmek rohamosan szaporodtak, sőt némelyik kétakkora lett.³⁴²⁾

Még az inquisitio is, a legdurvább és legkegyetlenebb intézmény, melyet az emberi szellem valaha kitalált, még az is védelemre talált a népnél a kormány támadásai ellen. A spanyol kormány meg akarta buktatni, és mindent elkövetett, hogy meggyöngítse; de a spanyol nép hagyományos szeretettel ragaszkodott hozzá, és nagyrabecsülte mint legjobb védőpajzsát az eretnesség ellen.³⁴³⁾ Ez legjobban kitűnik, egy 1778-ban történt eseményből. Egy eretneknek az inquisitio által történt elítéltetése alkalmából több előkelő nemes is vállalkozott alárendelt teendőkre és örült az alkalomnak, hogy az egyház iránti engedelmességét és tanulékonyágát nyíltan kimutathatja.³⁴⁴⁾

De mindez természetesen, a dolgok rendje és módja szerint történt. Hosszu sora működött itt az általános okoknak, melyeknek tizenhárom százados működését, az arriánus háboru óta, igyekeztem kimutatni. Ezek a spanyolokat babonára kényszeri-

tették és hiába volt minden kísérlet, hogy ezen természetesen törvényhozás által segítsenek. A babona egyedüli ellenszere a tudomány. Ezt a dögvészt más az emberi szellemből ki nem üzheti. Tudomány nélkül a beteg gyógyíthatatlanul, a rabszolga bilincsen marad. Mindnyájan a dolgok törvényei és vonatkozásai ismeretének köszönhetjük az európai civilizációt, de éppen ez az, a miben Spanyolhon mindenkor elmaradt. És mielőtt ezen a hiányon segítenek, mielőtt a tudomány saját modorban és saját módjával merész kutatóként saját jogait nem érvényesíti, mely jog abban áll, hogy mindent és mindenkit kikutasson, addig meg lehetünk győződve arról, hogy Spanyolországban sem az irodalomnak, sem az egyetemeknek, sem törvényhozók, sem bárminemű reformereknek soha sem sikerülend a népet homályos és tehetetlen helyzetéből kiemelni, melybe az események rohama sodorta.

Hogy nagy politikai javítások, bármily elfogadhatóknak és vonzóknak is látszassanak, állandó hasznot nem okozhatnak, hacsak megelőzőleg a közvélemény is meg nem változik, és a közvélemény minden változása együtt nem jár a kormány változásaival, azok oly igazságok, miket a történelem mindenütt igazol, de melyek Spanyolhon történetében különösen szembeszökő módon mutatkoznak. Spanyolhonban volt minden, csak tudomány nem. Végtelen kincseik voltak és bőven termő, népes országaik minden világrészben. Saját országuk, melyet az atlanti és középtenger mos, kitünő kikötők birtokában kitünően alkalmas az Európa és Amerika közötti kereskedelemre, sőt fekvése által a földgömb mindkét felének kereskedelmét.³⁴⁵) A spanyoloknak már nagyon korán volt municipális szabadságuk, füg-

getlen országgyűléseik, s ama joguk, hogy hivatalnokaikat maguk választásák, városaikat pedig maguk kormányozzák. Voltak gazdag, virágzó városaik, jövedelmező gyáraik és ügyes kézműveseik, miknek árucikkeit a világ bármely piacznán szivesen látták. A szépművészeteket is rendkívüli eredménnyel gyakorolták; gyönyörű terményeiket, pompás templomaikat joggal számítják az emberi kéz remekeihez. Szépen hangzó, hajlékony nyelvvel vannak megáldva, irodalmuk pedig méltó ezen nyelvhez. Országuk gazdag mindenféle kincsekben; bőven terem bort és olajat és a legszebb gyümölcsöt csaknem délövi szaporaságban termeli.³⁴⁶⁾ A legdrágább ásványok oly gazdag változatosságban fordulnak elő benne, mint Európának semmi más részében. Sehol sem találunk oly ritka és drága márványneveket, oly könnyen hozzáférhetőleg és oly közel a tengerhez, úgy hogy biztosan hajóra tehetők és bármely országba szállíthatók, a hol azokra szükség vagyon.³⁴⁷⁾ Spanyolországban majdnem minden fajta ércz nagy mennyiségben fordul elő. Ezüst- és higany-bányái nevezetesek, bővelkedik a rézben³⁴⁸⁾ és hallatlan sok ólmot képes termelni.³⁴⁹⁾ Vas és szén a szervetlen világ³⁵⁰⁾ e két leghasznosabb terméke, szintén bőven fordul elő ezen áldott országban. Vas állítólag Spanyolhon minden részében található és kitűnő jóságú.³⁵¹⁾ Asturia kőszénbányáit pedig kifogyhatatlanoknak tartják.³⁵²⁾ Szóval a természet bőkezűségében oly pazarul járt el, hogy azt jegyezték meg — a mi bizonyára nem túlzott állítás — hogy a spanyol nemzet birja saját országában mindazon természeti termékeket, melyek az emberi szükségletek és az emberi tudvány kielégítésére szükségesek.³⁵³⁾

Ezek pompás adományok. Most már a tör-

ténetiró feladata megmondani, hogy lettek felhasználva. Az a nép, mely őket bírja, bizonyára sohasem is szenvedett hiányt tehetségekben, szép számmal voltak nagy államférfiai, nagy királyai, nagy közigazgatási hivatalnokai, nagy törvényhozói. Volt sok tehetséges és erőteljes uralkodója, s történelmét számos bátor és önfeláldozó hazafi megjelenése nemesíti, a kik hazájokért mindent feláldoztak. A népvitézségét soha kétségbe nem vonták, míg a magasabb osztályokban a spanyolok becsületszavát oly féltékenyen őrizték, hogy világszerte közmondásossá vált. Általában a legjobb megfigyelők azt mondják a nemzetről, hogy az jószivü, nemeslelkü, igazmondó, becsületes; a barátságban tüzes és buzgó; magánügyeiben szeretetteljes; jóltévő, nyíltszivü és emberséges.³⁵⁴⁾ Vallási dolgokban való őszinteségük kétségtelen; ³⁵⁵⁾ e mellett a spanyolok könnyen kielégíthetők és roppant mértékletesek.³⁵⁶⁾ S mindezen nagy és jó tulajdonságok mitsem használtak nekik és mitsem fognak nekik használni, míg tudatlanok maradnak. Hogy mi lesz utoljára mindebből és ráakad-e utoljára a helyes útra, azt senki se tudja megmondani.³⁵⁷⁾ De ha rá nem akadnak, akkor bizonyos, hogy semmiféle javítás sem hatolhat a felszín alá. Nincs más út, mint a nép előítéleteit meggyöngíteni, ez pedig csupán a természettudomány útján lehetséges, mely az embereket a rend- és szabályszerűség fogalmával megismerteti, lassankint szakításra bírja a csodáról, zavar és vakesetről szóló régi fogalmakkal és azáltal a szellemet hozzászoktatja, hogy az események változását természetes uton magyarázza és nem keres bennük tisztán természetfeletti okokat, mint eddigelé.

Európa legjobban kifejlett államaiban már csaknem három évszázad óta ezen cél felé törek-

szik minden. De Spanyolhonban a nevelés ügye szerencsétlenségre mindig a papság kezében volt, sőt még máig is abban van, és ez folytonosan ellenkezik a tudomány haladásával; mert jól tudja, hogy az károssá válhatik az ő hatalmára nézve.³⁵⁸) A nép tehát tudatlan maradt és mert tudatlanságának okai tovább is léteznek, mitsem használ az országnak, hogy időről-időre felvilágosodott uralkodók is mutatkoztak és szabadelvü intézkedéseket létesítettek. A spanyol reformerek kevés kivétellel tüzesen támadtak az egyház ellen; tisztán átlátták, hogy annak tekintélyét okvetetlenül csökkenteni kell. De volt, a mit be nem láttak és az az volt, hogy ilyen csökkentés soha sem járhat valódi haszonnal, hacsak nem a közvéleményből keletkezik és ha az államférfiak nem abból meritik működésüket. Spanyolországban az államférfiak kezdték meg a dolgot, a nép pedig elmaradt. A mi tehát Spanyolországban egy időben megtörtént, az máskor bizonyosan tönkrement Midőn a szabadelvüek uralkodtak, elnyomták az inquisitiót, de VII. Ferdinand könnyen visszaállította; mert bár spanyol törvényhozók megkötötték a kezeit, nagyon jól beleillett a spanyol nemzet szokásainak és hagyományainak körébe.³⁵⁹ Ezután új változások történtek és ezt a gyűlöletes törvényszéket 1820-ban még egyszer és ezuttal véglegesen eltörölték. Most alakja ugyan eltűnt, de szelleme még mindig él. Az inquisitio neve, testülete és külső megjelenése nem létezik többé, de a szellemet, melyből az inquisitio fakadt, a nép szívébe zárta és a legcsekélyebb alkalommal ismét előtörne, új életre keltvén egy oly intézményt, mely a spanyol nemzet türelmetlen előítéletének sokkal inkább eredménye, mintsem oka.

Ép úgy történt más sokkal rendszeresebben intézett támadásokkal is, melyek az egyház ellen a jelen században eleinte kitűnően beváltak, de utóbb eredményteleneknek mutatkoztak; 1809-ben József alatt elnyomták a szerzetesrendeket, birtokaikat pedig elkobozták.³⁶²⁾ De Spanyolhonra nézve ebben nem igen volt köszönet. A nép az ő részökre állott³⁶³⁾ és mihelyt az első vihar lecsendesedett, ismét helyreállították. 1836-ban ismét hatalmas politikai mozgalom keletkezett és Mendizabal a szabadelvűek élén säcularisálta az összes egyházi javakat és elszedte a papságtól annak összes, igazságtalanul szerzett javait.³⁶⁴⁾ De ő nem tudta, mily balgaság az olyan intézményt megbuktatni, melynek jelentőségét előzőleg le nem szállítottuk. Túlbecsülte a törvényhozás hatalmát és kicsinyelte a nép szaváét. Minderről az eredmény legvilágosabban tanuskodott. Pár év mulva megkezdődött a visszahatás. 1845-ben a visszaszármazás törvénye czimén új törvényt hoztak és ez volt a klerus birtokainak újra adományozására irányult első lépés.³⁶⁵⁾ 1851-ben annak állásán még javított az a hirhedt concordatum, melyben ünnepélyesen biztosították az egyházat arról, hogy joga van jószágokat szerezni is, meg birtokolni is,³⁶⁶⁾ s az egész nemzet szívvvel lélekkel helyeselte ezeket a dolgokat.³⁶⁷⁾ De a szabadelvű párt oly okatlan vala, hogy akkor, midőn négy év mulva egy időre ismét kormányra jutott, ezt az egyezményt erőnek erejével megsemmisítette és oly engedményeket vont vissza, melyek a papság javára történtek és melyeket Spanyolhon szerencsétlenségére a közvélemény helyeselt.³⁶⁸⁾ Mindennek következményei előreláthatók voltak. Aragoniában és Spanyolhon többi részeiben a nép fegyvert ragadott, karlista lázadás tört ki és az

egész országon kinos zaj járt végig, mely azt mondta, hogy a vallás veszélyben van.³⁶⁹⁾ Az olyan nemzetért aztán lehetetlen valamit tenni. Nagyon természetes, hogy a reformereket legyőzték és pártjuk 1856 őszén szétbomlott. Akkor ismét a politikai visszahatas vergődött túlsulyra és két év alatt oly rohamos előhaladást tőn, hogy 1857 tavaszán a két megelőző év politikáját és irányát ép homlók-egyenest ellenkező álláspontra terelte. Ama férfiak, a kik elég gyermekesen azt gondolták, hogy hazájukat törvények által ujjaalkothatják, látták, hogy minden reményök füstté válik. Oly miniszterium alakult, melynek intézkedései a nemzet szellemével jobban összehangzottak. 1857-ik évi május havában összeült a „Cortes“. A nép képviselői jóváhagyták a végrebajtó hatalom határozatait és mindketten egyesült tekintélylyel megerősítették az 1851-ik évi concordatum legterhesebb pontjait, megtiltották az egyházi javak eladását és a püspöki hatalom minden megszorítását egy csapással megszüntették.³⁷⁰⁾

Az olvasó immár megítélheti a spanyol civilizáció lényegét. Láthatja, mint lappang a vallás és loyaltás nagyhangu nevei alatt ama két halálos baj, mely e két névnek örökös magvát képezi, de melyet fényre deríteni és igazi lényegökben bemutatni a történetiró feladata. Vakon tisztelő szellem, mely a trón és oltár iránti méltatlan és szégyenletes csúszás-mászás színe alatt mutatkozik: ez a spanyol nép fő és jellemző bűne; ez egyetlen nemzeti vétke, de ez az egy elégséges volt arra, hogy tönkre tegye. Minden nemzet megszenvedte ezen vétek iskoláját, sőt némelyik most is azt járja. De sohasem tartotta magát oly sokáig a felszínen, mint épen Spanyolhonban. De épen azért, sehol a vilá-

gon sem oly nyilván valók és oly károsok a következmények. A szabadság eszméje eltűnt, ha ugyan mondhatjuk, hogy a szó szoros értelmében valamikor létezett. Voltak és lesznek is kétségtelesen kifakadások, de ezek inkább a törvénytelen-ség kifakadásai, mint a szabadságéi. A legjobban civilizált országok iránya mindig az, hogy még az igazságtalan törvényeknek is engedelmeskedni kell, de ugyanakkor mikor nekik engedelmeskedünk, megszüntetésükre törekedni. Ugy pedig azért teszünk, mert belátjuk, hogy okosabb a bajokat utunkból elhárítani, mint azokkal összeütközni. Mialatt valamely nehézségnek alávetjük magunkat, magát a rendszert támadjuk meg, mely ezen nehézséget okozta. Hogy azonban valamely nemzet ezen szempontig emelkedjék, a szellem bizonyos fokán kell lennie, mely azonban Európa történetének sötétebb korszakaiban merőben elérhetetlen vala. Azért tapasztaljuk, hogy a középkorban sok a zendülés, kevés a lázadás. De már a 16. század óta fogytán vannak a zendülések, melyek közvetlen igazságtalanságból folynak és helyt engednek a forradalmaknak, melyek egy csapással támadják meg a kutfőt, melyből amaz igaztalanság származik. Semmi kétség, hogy ez jótékony változás; részint azért, mert mindig jó a hatástól az okra felemelkedni, részint pedig mert a forradalom ritkább lévén a zendülésnél, az emberi társadalom békéje ritkábban háboríttatnék, ha az emberek tökéletesen ezen távolabb eső segédeszközre szoritkoznának. Együttal megjegyzem, hogy míg a zendülések ügye rendesen igaztalan, addig a forradalmaké többnyire igaz; a zendülés nagyon is gyakran tudatlan emberek örült és szenvedélyes erőlködése, kik valamely közvetlen terhet elviselni képtelenek, és soha sem szakítanak

időt arra, hogy a távolabbi és általános okokat keressék. Ámde ha valamely forradalom egy nemzet műve, akkor az mindig fényes és tiszteletre keltő látványt nyújt; mert az erkölcsös felháborodáshoz, melyet a tényleges rossz kelt, a számítás és előre látás társas erényei csatlakoznak; és míg egy tényben az emberei természet legnemesebb megnyilatkozásai egyesülnek, kettős célt ér el: nemcsak megbünteti az elnyomót, hanem egyszersmind leveszi az elnyomott válláról az igát.

De Spanyolhonban igazi forradalom soha sem volt, nagy nemzeti felkelés ott soha elő nem fordul. A nép elégszer törvénytelen, de sohasem szabad. Ott találjuk még a barbárság ama sajtóságaos szennyfoltját, hogy az emberek az alkalmilag előálló engedetlenséget többre becsülik a rendszeres szabadságnál. Bizonyos érzelmek mindnyájunk természetével közösek, még a rabszolgai alárendeltség sem irthatja ki őket az ember kebléből és ez indít bennünket időről időre, hogy az igazságtalanságnak ellentálljunk. Ez az ösztön szerencsére az emberiségnek mellőzhetetlen tulajdonát képezi; nem tudjuk eldobni, még ha akarnók is, és nem egyszer ez az utolsó eszköz a zsarnokság kihágásai ellen. És ez az egész, a mivel Spanyolhon még rendelkezik. Tehát a spanyolok nem azért ellenkeznek, mert spanyolok, hanem azért: mert emberek; de még akkor is, mikor ellenkeznek, akkor is megmaradnak tiszteletökben. Míg valamely terhes adó ellen fellázadnak, térdre esnek oly rendszer előtt melynek az az adó a legkisebb baja. Megverik az adóbeszedőt, és térdre borulnak egy megvetésre méltó fejedelem előtt, a kinek érdekében az az adószedő működik. Maguk fogják a tolakodó és kényelmetlen papot korholni, sőt készek a simabeszédű és fenn-

héjazó szerzetest pellengérré állítani, de azért vak-ságuk akkora, hogy életüket is koczkára tennék a kegyetlen egyház érdekében, mely őket oly szörnyű nyomorba döntötte, de a melyhez még mindig ragaszkodnak, mintha szeretetök legdrágább zálogát képeznék.

Osszeköttetésben ezen kedélyállapottal, sőt valósággal annak kapcsán, határtalan tiszteletet látunk náluk a régi idők iránt, ugyszinte minden mértéket meghaladó makacsságot régi nézetek, régi hitcikkelyek, és régi szokások épségben tartásában, mely az egykor a délkörök alatt virágzott civilizációra emlékeztet. Az ilyen előítéletek egykor egész Európában el voltak terjedve, de a tizenhatodik században kezdtek elenyészni és most aránylag véve kihaltak, kivéve Spanyolhont; ott mindig szives fogadtatásra találtak, ott még mindig megtartották eredeti erejüket és egyre megtermik természetes következményeiket. Ama fogalom dédelgetése által, hogy hisz már amugy is ismeretes minden tudnivaló, meggyöngítik a hajlamokat és álomba ringatják a jövőbe vetett nagylelkű bizalmat, mely nélkül semmi valóban nagy dolog meg nem történhetik. Egy nép, mely a multtal szemben annyi figyelmet tanusít, az soha sem válhatik be a haladás előmozdításában, de sőt még annak lehetőségét sem fogja elhinni. Az ódonság nála egyértelmű a bölcsességgel és minden javítás tulajdonképen veszedelmes ujitás. Ebben a bajban senyvedt Európa sok száz éven át, abban senyvedt Spanyolhon mindmáig. Azért jellemzi a spanyolokat lustaság, tetterő hiánya és a csüggedés, mi által mai ügyes-bajos és vállalkozó századunkban elütnek a többi civilizált világtól. Mert azt hiszik, hogy kevés a tenni-való, nem is igen sietnek azt megtenni. Mivel azon

meggyőződésben élnek, hogy öröklött tudományuk sokkalta nagyobb annál, a mire azontúl lennének képesek szert tenni, azért szellemi kincseiket épségben és érintetlenül óhajtják fenntartani, mintha a legcsekélyebb változás csupán azok értékének rovására történhetnék. Örökségükkel beérvén, elvonulnak a nagy európai mozgalomtól, mely legelőbb is a tizenhatodik században mutatkozott világosan s azóta folyton haladt ócska nézetek megrendítésében, régi bohóságok megsemmisítésében mindenféle reformok és javítások által, még oly barbár országokra is kiterjeszkedvén, a minő Török és Oroszország; de ez a mozgalom Spanyolhont érintetlenül hagyta. Mialatt az emberi szellem a legcsodálatosabb és leghallatlanabb lépéseket tette, míg a tudomány minden ágából egyszerre özönlik felénk a sok felfedezés és oly rohamos és megdöbbentő folytonosságban sorakoznak egymáshoz, hogy a legerősebb szem sem képes őket teljes egészökben felfogni, káprázván megjelenésök fényétől; mialatt még fontosabb és a köznapi tapasztalástól még távolabb eső új felfedezések majd nyiltan közelednek, majd pedig a messze távolban mutatkoznak, a honnan először homályosan hatnak a legelőbbre haladott gondolkodókra és azoknak lelkét ama határozatlan, nyugtalan és csaknem kínos érzelmekkel töltik el, melyek mindenkor leendő győzelmek hírnökei; mialatt a lepel nyugtalan kézzel elszakittatik és a természet minden ponton megtámadva, kényszerül titkait kinyilatkoztatni és az ember féktelen erélye előtt, alkatát, intézményeit és törvényeit kitárni; mialatt Európa harsog szellemi nagy tettek zajától, melyekkel még zsarnok kormányok is kaczerkódnak, hogy őket természetes kerékvágásukból kizökkentsék és a népszabadság még nagyobb elnyomásának eszközeiül hasz-

nálhassák ; mialatt ezen folytonos zajban és folytonos izgatottságban fel- és aláhullámzik a közvélemény, ide s tova inog és ugyancsak mozog — addig Spanyolhon mindegyre csak alszik, zavartalanul, gondtalanul, semmivel sem törődve a nélkül, hogy a többi világtól valami benyomást kapott volna vagy viszont arra azt gyakorolna. Ott fekszik a szárazföld legvégső részén, hatalmas merev tömeg és jelenleg a középkor eszméinek és műveltségének egyetlen fennmaradt képviselője. S a legeslegrosszabb jel mindamellett az, hogy állapotával meg van elégedve. Mialatt Európa többi államaitól legtávolabbra maradt el, meg van győződve arról, hogy ő viszi a vezérszerepet. Büszke mindarra, a miért pirulnia kellene. Büszke elavult nézeteire, büszke igazhitűségére, büszke vallási szilárdságára, büszke határtalan gyermekes könnyenhivőségére, büszke ama ellenszenvre, melylyel hitének és szokásainak minden reformja ellen viseltetik, büszke az eretnekek iránti gyűlöletére és büszke végül ama folytonos éberségére, melylyel mindeddig minden erőlködésüket meg tudta akadályozni, mely arra irányult, hogy földjén végképen és törvényesen letelepedhessenek.

Mindennek összehatása hozta azután létre azt a szánandó jelenséget, melynek gyűneve : Spanyolország. Ezen egy szónak története magában foglalja mindazon változások történetét, miket az emberiség képes végig szenvedni. Magában foglalja az erőnek és gyarlóságnak, a határtalan gazdagság és nyomorult inség végleteit. Története a különböző néptörzsek, különböző nyelvek és különböző vér vegyülésének. Magában foglal minden politikai kombinációt, melyet csak az emberek éleselműsége képes kigondolni ; véghetetlenül változatos és vég-

telen számu törvényeket, s mindenféle alkotmányt a legnyomasztóbbtól a legszabadabb elvüig. Mindent megpróbáltak: demokráciát, monarchiát, papi uralmat, önkormányzatot, nemesi uralmat, képviseleti kormányt, benszülöttek uralmat és külföldi kormányzato, s mindezt hiába próbálták meg. Pazarul alkalmazták az anyagi segédeszközöket; művészeteket, találmányokat és gépeket hoztak be külföldről, gyárakat emeltek, utakat egyengettek, országutakat készítettek, csatornákat ástak, bányákat nyitottak, kikötöket szereltek fel. Egyszóval megtörtént minden változás, csupán a gondolkodás kivételével és minden átalakult egyedül a tudás nem. És az eredmény az lön, hogy daczára az egymásután következő kormányok folytonos erőfeszítésének, daczára az idegen szokások befolyásának és daczára a physikai javításoknak, melyek a társadalomnak ép csak felszínét érintik, de mélyebbre nem hatolnak, nem fedezhetjük fel a nemzeti haladásnak semmi nyomát; a papok a helyett, hogy hatalmukból veszitenének, még nagyobbra kapnak; az egyház ellen intézett legcsekélyebb támadás fellázítja a népet, mialatt sem a papság erkölcstelensége, sem ama gyüloletes bünök, melyek a trónt századunkban beszennyezték, mindezek mondom semmivel sem csökkentették sem az előítéletet, sem a loyaltitást. Mindkettöt oly sok század összegyült hatalma mélyen beszoritotta a kedélyökbe és fulánkjuk mélyen benn ül a spanyol szivekben.

JEGYZETEK.

H E T E D I K K Ö T E T.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

¹⁾ *Buckle*: Anglia művelődésének története, 2. fejt.

²⁾ „Spanyolország földművelésének fejletlen állapota részben természeti, részben erkölcsi okoknak tulajdonítható. Az előbbieket közül első sorban az éghajlat hőségét és a talaj szárazságát kell főleglitenünk. A legtöbb folyó, mely az országot átszeli, mély ágyban fekszik, s csekély számú kedvező fekvésű helyet kivéve, nem igen alkalmas öntözési czélokra”. *M'Culloch*: Geographical and Statistical Dictionary, London, 1849, II. 708. — Lásd még *Laborde*: Spain, 1809, IV, 284; V, 261. — A különböző részek viszonylagos szárazságáról szól *Cook*: Spain, London, 1834, II, 216—219.

³⁾ A szárazság- és éhhalálról lásd *Mariana*: Historia de España, Madrid, 1794, II, 270 III, 225, IV, 82. — *Conde*: Historia de la Dominacion de los Arabes en España Paris, 1840, 142, 149, 154, 170 lap. — *Davila*: Historia de la Vida de Felipe Tercero, Madrid, 1771, folio, II, 114. — *Clarke*: Letters concerning the Spanish Nation, London, 1763, 4to, 282. — *Udal Ap Rleys*: Tour trough Spain, London 1760, 292, 293 lap. Spain by an American, London, 1831, II, 282. — *Hoskin*: Spain, London, 1851, I, 127, 132, 152. „España es castigada frecuentemente con las sequedades y faltas de lluvias“. *Muriel*: Gobierno de Carlos III, Madrid, 1839, 193 lap.

⁴⁾ „Anádase á todo esto las repetidas pestes, y mor-

tales epidemias que han affigido á las provincias de España, mayormente á las meridionales que han sido las mas sujetas á estas plagas. De estas se hace mencion en los anales é historias muy frecuentemente; y en su confirmation se puede leer el tratado histórico, ó epidemiologia que sobre ellas ha publicado Don Joachin de Villalba, donde se verá con dolor y espanto con quanta frecuencia se repetian estos azotes desde mediados del siglo décimoquarto. . . . .

„Dos exemplos bien recientes y dolorosos hemos visto, y conservaremos en la memoria, en los formidables estragos que acaban de padecer gran parte del reyno de Sevilla, Cadiz, y sus contornos, Malaga, Cartagena, y Alicante; sin contar la mortandad con que han affigido á la mayor parte de los pueblos de ambas Castillas las epidemias de calenturas pútridas en el año pasado de 1805“. . . . . „Por otra parte la fundacion de tantas capillas y procesiones á san Roque, y á san Sebastian, como abogados contra la peste, que todavia se conservan en la mayor parte de nuestras ciudades de España, son otro testimonio de los grandes y repetidos estragos que habian padecido sus pueblos de este azote. Y el gran número de medicos españoles que publicaron tratados preservativos y curativos de la peste en los Reynados de Carlos V., Felipe III., y Felipe IV., confirman mas la verdad de los hechos“. *Capmany*, Cuestiones criticas, Madrid, 1807. 51, 52 és 66, 67 l.; *azonkivül Janer*, Condicion Social de los Moriscos de España, Madrid, 1857, 106, 107 l.; és a Malagáról szóló jegyzet *Bourgoing*, „Table de l'Espagne“ cz. művében Paris 1808, III, 242.

⁵) „Granadában és Alicante tartomány partvidéke mentén még gyakran éreznek földrengéseket s ezek hatása nem egyszer vészes volt. Távolabb az ország belsejében, ugymint a kicsi Sierra del Tremadalban, vagy az albarraciai kerületben Teruel tartományban, a kitörések (eruptiók) és lökésszerű földingások a legrégebb idők óta igen gyakoriak voltak; a fekete porphir ott az oolit-képződmény félretolt rétegein áttörve jelentkezik. A vidék élemedetebb lakói emlegetik, hogy az időben, mikor még fiatalok voltak, a talaj süllyedt s belőle kénés gázok törtek elő; ugyanezen tünetények mutatkoztak négy egymásra következő hónapban át a múlt télen is, földrengésektől kísérve, melyek jelentékeny kárt tettek köröskörül, a két spanyol mértföldön belül fekvő hét falu épületeiben. Emberélet mindamellett nem esett áldozatul, mert az emberek a vész első jelére

sietve kiköltöztek lakásaikból“. *Ezquerria on the Geology of Spain, a „Quarterly Journal of the Geological Society of London“ VI. kötetében, 412, 413 lap, London. 1850.* — „Malaga, Murcia és Granada tartományban s Portugálban, Lissabon környékén különböző időkben nagy földrengések dultak. *Lyell: Principles of Geology, London, 1853, 358 lap.* — „Los terrimotos son tan sensibles y frecuentes en lo alto de las montañas, como en lo llano, pues Sevilla está sujeta á ellos hollándose situada sobre una llanura tan ignal y baxa como Holanda“. *Bowles: Introduccion á la Historia Natural de España, Madrid, 1789. 4to, 90, 91 lap.* — „A tengerparti síkok, kivált Cartagena s Alicante körül, nagyon ki vannak téve földrengéseknek“. *Ford: Spain, 1847, 168 lap.* — „Spanyolország ezen szöglete, mely a Cabo de Gata-tól egész Cartagenáig terjed, a félszigetek tüzhányókban legdúsabb kerülete; a földrengések itt igen gyakoriak“. *Ford 174 lap.* — „Spanyolország, Portugállal egyetemben, külső alakzatára nézve — a két Castilia nagy fensikjával közel 2000 lábnyira emelkedvén a tenger fölé — talán Európának legérdekesebb része s még más tekintetben is, nevezetesen mint a földrengések által leginkább zavart terület, hol e természeti tüneménynek retentő és romboló ereje nem egyszer félelmesen mutatkozott“. *Mallet: Earthquake Catalogue of the British Association, Report for 1858, 9 lap London 1858.*

Égész terjedelmökben idézen e helyeket, részint mert mint természeti igazságok érdekesek, részint mert a bennök felhozott tények lényegesen szükségesek Spanyolország történetének helyes megértésére. Befolyásukat a spanyol nép jellemére tudtommal én emeltem ki először a „civilizáció története“ I. kötetének 112 és 113 lapjain. Az alkalommal semmiféle bizonyítékot nem hoztam fel a félszigeten tapasztalt földrengéseknek gyakori föllépésére vonatkozólag, mert feltettem mindenkiről, a ki csak némileg jártas a phisikai földrajzban, hogy annak okát ugy is ismeri. De 1858 ápril havában az Edinburgh Review-ban munkámról egy bírálat jelent meg, mely a vastag tévedéseket, a melyeket állítólag elkövettem, kiméletlenül feltárja. A Review 468. lapján, a bírálat, miután óva intette olvasóit az én „pontatlanságomtól“, megjegyzi: „De Buckle ur tovább megy s azt állítja, hogy a földrengések és vulkanikus kitörések gyakoriabbak és pusztítóbbak voltak Italiában és a spanyol és portugál félszigeten, mint bármely más nagy birodalomban. Miből azután, különös okoskodással, azt következteti,

hogy a babona ez okból általánosabb s a papság hatalmasabb; de a szépművészetek virágoznak, a költészetet művelik, és a tudományokat elhanyagolják. Ez eszmeláncolatnak minden egyes szeme többé-kevésbé törékeny. A spanyol félszigeten nincs tűzokádó s az egyetlen ismert földrengés az, mely Lissabonban fordult elő“. Nekem bizonyára nem áll jogomban követelni, hogy a bíráló, ki valamely közvetlen célból népszerű modorban cikkeznek s a ki tudja, hogy cikkkét, ha egyszer elolvasták, félreteszik és elfelejtik, ily kedvezőtlen körülmények között ne sajnálja a fáradságot arra, hogy tárgyával a legapróbb részletekig megismerkedjék. Ezt követelnem a legnagyobb igazságtalanság leone. Neki nem áll érdekében, hogy komolyan vegye a dolgot; neve titokban maradván, tekintélyét, ha ugyan van, nem teszi kockára; tévedéseit tehát, a melyekbe esik, kiméletesen kell megítélni, a mennyiben közzétételöknek eszköze ephemer jellegű lévén, nem igen valószínű, hogy emlékezetben maradnának s valami nagy kárt tegyenek.

Ez okok tartottak vissza mindig attól, hogy névtelen bírálatokra válaszoljak. De az Edimburgh-Reviewból idézem hely oly bámulatos tudatlanságot árul el, hogy meg akarom óvni a feledéstől s mint irodalmi csodabogarat, akarom megörökíteni. Alig szükséges mondanom, hogy a többi vád is, melyet ellenem felhoztak, hasonló könnyűséggel megczáfolható. Valóban, semmiféle okos ember sem teheti fel rólam, hogy annyi évi megfeszített és szakadatlan tanulmány után oly gyermekes baklövéseket követtem volna el, a melyekkel ellenfeleim lelkiismeretlenül vádolnak. Velök szemben egyszer mindenkorra kijelentem, hogy soha semmit sem állítottam, a minek igazságáról alaposan és megdönthetetlenül meg nem győződtem. De teljes lehetetlen egyszerre minden bizonyítékkal rendszeresen előállanom s vállalkozásom nagy terjedelménél fogva bizonyos mértékben kénytelen vagyok az olvasónak nem ugyan nagylelkűségét, de igazságosságát igénybe venni. Azt hiszem, nem követelek tulságosat, az olvasót arra kérvén, hogy az esetre, ha netán a jövőben kénytelen lenne ítéletét rólam s bírálóimról függőben tartani, kételkedését fordítsa az én javamra és ne feledje, hogy egy higgadtan és hosszas, érett megfontolással készült munka állításai, melyekért a szerző nevével is kezkesedik, minden valószínűség szerint sokkal megbízhatóbbak, mint a szemlék és hírlapok állításai, melyek alatt, amellet hogy gyorsan s gyakran jóformán előkészület nélkül írvák, senki neve nem szerepel, minek következtében

írójuk megmenekül minden felelősségtől, semmit sem kockáztat és saját személyét tekintve, sem dicsőséget nem arathat, sem gáncstól nem félhet.

A valóság egyszerűen az, hogy Spanyolországban több földrengés volt, mint Europa egyéb részeiben együtt, Italiát kivéve. Ha mindazon rombolást, melyet maguk a földrengések spanyol földön vagyokban s emberéletben végbevíttek, összeszámítanók, az eredmény rémisztő lenne. S ha ehhez hozzászámítjuk még a nyugtalanító rázkódásokat, melyek jöllehet kevésbé pusztítók, de gyakoriabbak voltak s nem husz-, nem is száz-, de ezerszámra előfordultak s a melyek a retteget egészen növelve, a babona terjedését kiszámíthatlan mértékben elősegíteték, úgy világos lesz előttünk, hogy hasonló tünemények kétségtelen fontos szerepet játszottak a spanyolok nemzeti jellemének alakulásának tekintetében. A ki nem rösteli a fáradságot az alább felsorolt munkák elolvasására, ezekben megczáfolhatlan bizonyítékokat fog találni azon szörnyű rombolásokat illetőleg, melyeket a földrengések magában Spanyolországban — Portugalt mellőzve — véghez vittek. Mindannyian 200 évnél rövidebb korszakra terjeszkednek ki; az első 1639-ről, az utolsó 1829-ről szólván. — *Lettres de Mad. de Villars, Ambassadrice en Espagne. Amsterdam 1759, 205 lap.* — *Laborde: Spain, London, 1809, I, 169.* — *Dunlop: Memoirs of Spain, Edinburgh, 1834, II, 226, 227.* — *Boisel; Journal du Voyage d'Espagne, Paris, 1669, 4to, 243 l.* — *Mallet: Earthquake Catalogue of the British Association, London 1858; Report for 1853, 146 l.; for 1854, 26, 27, 54, 55, 57, 58, 65, 110, 140, 173, 196, 202 lap.* — *Swinburne: Travels through Spain, London, 1787, I, 166.* — *Ford: Spain, London, 1847, 178 l.* — *Bacon: Six Years in Biscay, London, 1838, 32 l.* V. ö. *Inglis: Spain, London, 1831, I, 393, II, 289—291.*

E források elősorolják a százkilenczven év alatt előfordult pusztításokat. Kiviláglik belőlük, hogy Spanyolországban alig telt le egy emberöltő anélkül, hogy várak, faluk és városok e ne pusztítottak és férfiak, asszonyok, gyermekek áldozatul ne estek volna a földrengéseknek. Névtelen leczkézőnk szerint azonban kétséges dolog, vajjon egyáltalán volt-e valaha földrengés Spanyolországban; mert azt mondja az egész félszigetre vonatkozólag, Portugalt is beleértve, hogy „az egyetlen ismert földrengés az, mely Lissabonban fordult elő“.

⁶⁾ A babonás félelemről, melyet a földrengések Spanyol-

országban előidézték. jól ír *Conde*: „Historia de la Dominacion de los Arabes“ cz. munkájában, 155 l. „En el año 267, día jueves, 22 de la luna de Xawál, tembló la tierra con tan espantoso ruido y estremecimiento, que cayeron muchos alcazares y magníficos edificios, y otros quedaron muy quebrantados, se hundieron montes, se abrieron penascos, y la tierra se hundió y tragó pueblos y alturas, el mar se retrajo y apartó de las costas, y desaparecieron islas y escollos en el mar. Las gentes abandonaban los pueblos y huían á los campos, las aves salían de sus nidos, y las fieras espantadas dejaban sus grutas y madrigueras con general turbacion y trastorno; nunca los hombres vieron ni oyeron cosa semejante; se arruinaron muchos pueblos de la costa meridional y occidental de España. Todas estas cosas influyeron tanto en los animos de los hombres, y en especial en la ignorante multitud, que no pudo Almondhir persuadirles que eran cosas naturales. aunque poco frecuentes, que no tenían influjo ni relation con las obras de los hombres, ni con sus empresas, sino por su ignorancia y vanos temores, que lo mismo temblaba la tierra para los moslimes que para los cristianos, para las fieras que para las inocentes criaturas“.—V. ö. *Geddes*: Tracts concerning Spain, London, 1730, I, 89 és *Mariana*, Historia de España, V, 27, az 1395. évről, ezt írja: „Tembló la tierra en Valencia mediado el mes de Diciembre, con que muchos edificios cayéron por tierra, otros quedaron desplomados; que era maravilla y lástima. El pueblo como agorero que es, pensaba eran señales del cielo y pronosticos de los danos que temían“. Spanyolország története annyira bővében van hasonló eseményeknek, hogy lehetetlen mindannyit fölemlíteni, vagy rájuk hivatkozni. De a tárgy oly fontos és oly hibásan adatott elő, hogy még ha az olvasónak terhére lenne is, kénytelen vagyok egy példát felhozni arra nézve, mennyire mozdították elő a földrengések a babonát Spanyolországban. 1504. évben „oly remítő orkán kíséretében, minőre a legidősebb emberek sem emlékeztek, Andalusziában s kivá't Carmonában, mely a királyné birtoka volt, földrengés támadt s borzasztó pusztitást vitt végbe. A babonás spanyolok e csapásokban prófétai jeleket láttak, melyek által az ég valami nagy veszedelem közeledtét hirdeti. Minden templomban imádkoztanak, stb. stb.“ *Prescott*: History of Ferdinand and Isabella, Paris, 1842, III 174.

7) *Buckle*: I, 39 és *Laborde*: Spain IV, 42.

*) A 18. század elején élt írók egyike megjegyzi: „El gran numero de pastores que hay“. *Uztariz*, *Theorica y Practica de Comercio*, III. kiad. Madrid 1757, folio 20. Az arabok idejéről lásd: *Conde*, *Historia de la Dominacion* 244: „Muchos pueblos, siguiendo su natural inclinacion, se entregaron á la ganaderia“. Azért van „the wandering life to congenial to the Spanish peasentry“ a mint *Cook*, *Spain* I k. 81 l. megjegyzi, a hol azonban annak a talaj természetével való szoros összefüggéséről említés sem tétetik. Ezen jelenség magyarázatát Ticknor szokott pontossága és éleselmjűségével a következőkben adja meg: „The dinat and condition of the Peninsula, which from a very remote period had favauero the shepherds life and his pursuits, facilitated, no doubt, if they did nor occasion, the first introduction into Spanish poetry of a pastorel tone, whos echoes are heard far back among the old Baljads“. . . . . „From the Middle Ages the occupations of a shepherds life had prevailed in Spain and Portugal to a greater extent then elsewhere in Europe; and probably, in consequence of thes circumstance, eclogues and boucolics were early known in the poetry of both countries, and became counnected in both with the origin of the popular drama“. *Ticknor*, *History of Spanish Literature*, London, 1849, III, 9, 36. Spanyolország pásztordalairól lásd *Boutervek* *History of Spanish Literature* London 1823, I, 123—129 és a pásztoréletből meritett románczokról lásd *Southey* *Letters from Spain*, Bristol, 1799, p. 336. Mindezen írók azomban nem tekintették a tárgyat a maga teljes mivoltában és azért az irodalom, természeti viszonyok és a társadalom jelenségeinek kölcsönös vonatkozását észre nem vehették.

9) Lásd Jovellanos emlékezését *Laborde* *Spain* czimü munkájának IV. kötete, 127. lapján. Ez különben természetes következménye volt azon boszúhadjáratoknak, melyek évszázadokon keresztül folytak a mohammedánok és keresztyének között, mintha csak mindakét fél eltökélte volna magában, hogy Spanyolországot pusztává változtatja; kölcsönösen feldúlták egymás földjeit és megsemmisítettek minden termést, a melyhez csak hozzáférhettek. *Conde* *Dominacion de los Arabes*, a 75, 128, 278, 346, 396, 417, 418, 471, 499, 500, 505, 523, 539, 544, 551, 578, 645, 651, 658. Lássunk még egy példát a XI. század utolsó napjaiból: „La constancia de Alfonso ben Ferdeland en hacer entradas y talas in tiena de Toledo dos veces cada ano, pie tanta que empobreció y apuró los pueblos“ . . . . .

„el tirano Alfonso taló y quemó los campos y los pueblos“ *Conde*, 346 lap. Minthogy ez a pusztítás, mely ritka szünettél csaknem 700 évig tartott, a spanyol nemzeti jellem alakulására nem csekély befolyással volt, érdemes lesz felütni *Mariandt*, *Historia de España* III, 438; IV, 193; V, 92, 317, 337 és *Circourt* következő művét: *Histoire des Arabes d'Espagne* Páris, 1846; I, 99.

¹⁰⁾ Spanyolhon régibb története chronológiájának bizonytalan volta legjobban kitünik azon adatok eltéréséből, miket különböző írók az arianismus tartamának meghatározására felsorolnak, a mi pedig fontosabb adat a királyok halála és tróntalépténél. Antequera (*Historia de la legislación Española*, Madrid, 1849 p. 37.) azt mondja: „La secta ariana pues, segren las epocas fijadas, permanecio en España 125 años“ Fleury (*Histoire Ecclésiastique* VII 586, Páris 1758.) szerint „environ 180 ans“ és M'Crie, ki pedig rendszeren jól értesült kütfő „*History of Reformation in Spain*“ czimű munkája 7. lapján (Edinburgh 1829) azt mondja: „Arianism was the prevailing and established exeed of the country for nearly two centuries“ és ebben torsi Gergelyre hivatkozik. Azért Fauriel jogosan nevezi ezt a kérdést „une question, qui soufre de difficultés“. V. ö. „*Histoire de la Gaule meridionale*“ cz. kitűnő művét (Paris 1836, I, 10.)

¹¹⁾ 496-ban az óhitű papság Chlodvigot úgy tisztelte mint „un champion, qu'il peut opposer aux hérétiques visigoths et bourgondes“. *Fauriel*, *Histoire de la Gaule meridionale* II, 41 l. Gedeonhoz is hasonlították p. 66. V. ö. *Fleury*, *Histoire Ecclésiastique* VII, 89, 90. Ortiz oly lelkesült, hogy egészen megfeledezik hazafiságáról és dicsőíti a vad barbárt, a ki ugyan saját hazája ellen harczolt, de azért mégis helyes elveket vallott. „Modentras Alarico des fogaba su encono contra los Católicos, tuivó la Iglésia Galicana el Consuelo de ver Católico á su gran Rey Clodoveo. Era el unico Monarca del mundo que á la sazón profozeaba la Religion verdadera. *Ortiz*, *Compendio de la Historia de España* II, 96 Madrid 1796.

¹²⁾ Így támadta meg Childebert 531-ben a nyugoti góthokat, mivel arianusok voltak. *Fauriel*, *Histoire de la Gaule méridionale* II 131; és 542-ben Childebert és Chlothar még egyszer támadólag léptek fel s ostromolták Saragossát, 142 l. „No advertian los Godos lo que su falsa creencia les perjudicaba, y si lo advertian, su obcecacion les hacia no poner remedio. Los reyes francos, que eran

católicos; les morian guerras en las Galias por arianos, y los obispos católicos de la misma Galia gótica deseaban la dominacion de los Francos“. *Lafuente*, Historia de España II. 380. Madrid, 1850.

¹³⁾ Los Francos por el amor que tenían á la Religion Católica, que poco antes abrazaran, aborecian á los Visigodos como gente inficionada de la secta Ariana“. *Mariana*, Historia de España II. 43. És egyik nagy csatájukról, 46. l. mondja: „Vulgarmente se llamo el campo Arriano por causa de la religion que los Godos seguian“.

¹⁴⁾ „En religion et en croyance, comme en toute chose, les Visigoths se montrèrent plus serieux, plus profonds, plus tenaces que le Bourgondes. J'ai dit ailleurs comment ils etaient, devenus presque en même temps chrétiens et ariens. Transplantés en Gaule et en Espagne, non seulement ils avait persévéré dans leurs hérésie; ils s'y étaient affermis, affectionnés et dans le peu que l'histoire laisse apercevoir de leur clergé, on s'assure qu'il était austère, zélé, et qu'il exerçait un grand empire sur les chefs comme sur la masse de la nation visigothe“. . . . „Les rois visigoths se croyaient obligés à de grandes demonstrations de respect pour leur clergé arien“. *Fauriel*, Histoire de la Gaule méridionale, l. 577, 578.

¹⁵⁾ Reccared megtérése 583 és 589 lözött történt. History of Spain and Portugal London, 1832; I, 126—128. *Mariana*, Historia de España, II, 99—101; *Ortiz*, Compendio de la Historia de España II, 120. *Lafuente*, Historia de España II, 360—363 s ugyancsak Lafuente mondja a 384. lapon: „Recaredo fué el primero, que con todo el ardor de un neofito, comenzó en el torcer concilio toledano á dar á estas assambleas conocimiento y decision en negocios pertinecientes al gobierno temporal de los pueblos“. Hasonlókép *Antequera* (Historia de la Legislacion p. 31), ki boldognak észli magát, hogy „Recaredo abjuró la heregia ariana, abrazó decididamente la religion de Jesu-Cristo, y concedió a los ministros de la Iglesia una influencia en el gobierno del Estado, que vino á ser en adelante, ilimitada y absoluta“.

¹⁶⁾ „As for the councils held under the visigoth kings of Spain during the seventh century, it is not eary to determine wether they are to be considered at ecclesiastical or temporal assemblies No kingdom was so thoroughly under the bondage of the hierarchy as Spain“. *Hallam*, Middle Ages, 1846 I, 511 l. „Les prêtres étaient les seuls

qui avaient conservé et même augmenté leur influence dans la monarchie Goth-espagnole“. Sempere. Histoire des Cortés d'Espagne, Bordeaux 1815, 19 l. V. ö. Lafuente, Historia de Espana II, 368, a hol beszédének tárgya „la influencia y preponderancia del clero, no ya solo en los negocios eclesiásticos, sino tambien en los politicos y de estado“.

17) But it is in Spain, after the visigoths, had cast off their Arianism, that the bishops more manifestly influence the whole character of the legislation. The Synods of Toledo were not merely national councils, but parliaments of the realm“. Milman, History of Latin christianity, London, 1854, I, p. 380. V. ö. Antequera, Historia de la Legislacion Española p. 41. 42.

18) 633-ban, egy Toledóban tartott gyűlés alkalmával azt olvassuk a királyról: „S'étant prosterné à terre devant les évêques.“ Fleury, Histoire Ecclésiastique VIII, p. 308 Páris, 1758.

19) 688-ban ugyancsak Toledóban a zsinaton forrásaink szerint „le roi Egica y etait en personne; et après s'être prosterné devant les évêques, suivant la coutume, il fit lire un memoir ou il leur demandait conseil etc.“. Fleury, Histoire Ecclésiastique IX, 89; Páris, 1758.

20) Lásd a keleti góthok törvénykönyve ezen részének rövid, ke kitűnő vázlatát Dunhamndl, History of Spain, IV, 77, 78; a mi talán a legjobb történeti munka, melyet valaha idegen országról angol nyelven irtak. „In Spain, the bishops had a special charge to keep continual watch over the administration of justice, and were summoned on all great occasions to instruct the judges to act with piety and justice“. Milmann, History of Latin Christianity, 1854, I, 386. 633-ban a toledói zsinat egyenesen utasítja a püspököket, hogy intsék a birakat, Fleury, Histoire ecclésiastique, VIII, 313 és egy spanyol törvénytudós, Sempere, azt mondják a püspökökről: „Le code de Fuero Juzgo fut leur ouvrage, les juges étaient sujets à leur jurisdiction; les plaideurs, grèves par la sentence des juges, pouvaient se plaindre aux évêques et ceux-ci évoquer ainsi leur arrêts, le reformer, et chatier les magistrats. Les procureurs du roi, comme les juges, étaient obligés de se présenter aux synodes diocésains annuels, pour apprendre des ecclésiastiques l'administration de la justice; enfin le gouvernement de Goths n'était qu'une monarchie theocratique“. Sempere, Monarchie Espagnole, Páris, 1826, I, 6; II, 212—214

²¹⁾ The terrible laws against heresy and the atrocious juridical persecutions of the Jews already designate Spain as the throne and centre of merciless bigotry“. *Milman*, History of Latin Christianity, I, 381. „Tan luego como la religion catolica se halló dominando en el trono y en el pueblo comenzaron los concilianos toledanos à dictar disposiciones canonicas y à prescribir castigos contra las idolatras, contra los judios, y contra los hereges“. *Lafuente*, Historia de España IX, 199—200. Lásd még a 214 és a II. kötet 406, 407, valamint 451. lapjait. *Prescott*, History of Ferdinand and Isabella I, 235 és 236 *Johnstone*, Institutes of the Civil Law of Spain p. 262 *Circourt*, Histoire des Arabes d'Espagne I. p. 260 261. és *Southey*, Chronicle of the Cid p. 18. Ezen helyekre azért hivatkozom; mert szem előtt tartom Dr. M'Crie sajtószertű állítását, mely szerint „on a rewiew of criminal proceedings in Spain anterior to the establishment of the court of Inquisition, it appears in general that heretics were more mildly treated there than in other countries.“ *M'Crie*, History of the Reformation in Spain p. 83. Ez a legjobb könyv, mely a spanyol protestánsokkal foglalkozik.

²²⁾ Egy 638-ban, Toledóban tartott zsinat azt parancsolja: Q'ua l'Avenir aucun roi ne montera sur le trône qu'il ne promette, de conserver la foi catholique“; és egy másik zsinatról, mely 681-ben ment végbe, azt olvassuk: „le roi y presenta un ecrit par lequel il prioit les évêques, de lui assurer le royaume, qu'il tenoit de leurs suffrages“ *Fleury*, Histoire Ecclésiastique VIII, 399, IX, 70.

²³⁾ Ama boldog idők meleg szeretetre találtak napjaink egyik istenfélő tudósának (?) kebelében; mert akkor, az egyház „ha opuerto un maro de bronce al error“ és mer akkor létezett „la mas estrecha concordia entre el imperio y el sacerdocio, por cuyo inestimable beneficio debemos hacer incesantes votos“ Observaciones sobre el Presente y el Porvenir de la Iglesia en Espana, por Domingo Costa y Borrás, obispo de Barcellona. Barcelona, 1857 p. 73. 75.

²⁴⁾ A hova oly sietséggel menekültek, hogy nagy ellenségök Muza nagyon kétértelmű dicsérettel emlékezik meg róluk, mondván: Dijó, son leones en sus castillos, aqui-las en sus caballos, y mugeres en sus escuadrones de à pié; pero si van la ocasion la saben aprovechar, y cuando quedan vencidos son cabras en escapar à los mentes, que

no ven la tiena que pisan“. *Conde*, Historia de la Dominacion de los Arabes p. 30.

²⁵⁾ *Prescott*, History of Ferdinand and Isabella I. p. XXXVIII. 287. *Lafuente*, Historia de España, III, 363 csak hiányosan jelöli ki a korszakot, „basta ya el Duero“t mondván. V. ö. *Florez*, Memorias de las Reynas Catholicas, 4 Madrid 1761, I, 68 lap.

²⁶⁾ *Mariana* könyvében (Historia de la España II, 506—513) nagyon élénken van elfoglalás a leirva, mihez képest *Ortiz* (Compendio de la Historia III, 156.) és *Lafuente* (Historia General IV, p. 236—242) megfelelő nyilatkozatai meglehetősen langyosak. A mohammedánok nézete ezen első döntő csapásról, melyet ügyök szenvedett, megtalálható *Condendal*. Historia de la Dominacion de los Arabes, 347. „Asi se perdio aque-la inclita ciudad y acabó el reino de Toledo con grade perdida del Islam“. Ellenben a keresztyének erősen meg vannak győződve, hogy „concedió Dios al Rey la conquista de aquella capital.“ *Florez*, Reynas Catholicas, I, 165.

²⁷⁾ *Circourt*, Histoire des Arabes I, 313, 349. *Conde*, Dominacion de los Arabes 656, 664. *Ortiz*, Compendio, V, 509. 561. *Lafuente*, Historia, IX, 341, 399.

²⁸⁾ „According to the magnificent style of the spanish historiens, eight centuries of almost uninterrupted warfare elapsed, and three thousand seven hundred battles were fought, before the last of the Moorish Kingdoms in Spain submitted to the Christian arms.“ *Robertsons Charles V*, írta *Prescott* London, 1857 p. 65. En maestro misma Espana, en Leon y Castilla en esta nueva Terra Santa, donde se sostenia una cruzada perpétua y constante contra los infieles, donde se mantenía en todo su fervor el espiritu á la vez religioso y guerrero.“ *Lafuente*, Historia de España V, 293. „Era Espana teatro de una continua guerra contra los enemigos de la Fe.“ *Florez* Reynas Catholicas, I, 226. „El glorioso empeño de exterminar á los enemigos de la Fe.“ 453. „Esta guerra sagrada.“ II, 800. „Se armaron nuestros Reyes Catholicos con zelo, y animo alentado del cielo; y como la causa era de Religion para enchanchar los Dominios de la Fe, sacrificaron todas eas fuerras del Reyno y sus mismas personas.“ 801. Az ugynevezett keresztes bucsu a pápák adománya volt „aux Espagnols, qui combattoient contre les Mores.“ *Fleury*, Histoire Ecclésiastique XVIII, 21; XIX, 158; 458; XXI, 171.

²⁹⁾ „En aquellos tiempos [y duró hasta todo el siglo XV y Toma de Granada] eran los obispos los primeros ca-

pitanes de los exercitos.“ *Ortiz*, Compendio III, 189. „Los prelados habian sido siempre los primeros no solo en promover la guerra contra Moros, sino á presentarse en campaña con todo su poder y esfuerzo, animando a los demas con las palabras y el exemplo.“ V, 507. 508.

³⁰⁾ „A civilizáció története“ I. k., 111—120 lap.

³¹⁾ „Les chrétiens avoient apporté dans les Asturies une arche ou coffre plein de reliques, qu'ils regardèrent depuis comme la sauve-garde de leur état“ . . . . . „Elle fut emporte et mise enfin à Oviedo, comme le lieu le plus sûr entre ces montagnes, l'ère 773, l'an 775.“ *Fleury*, Histoire Ecclésiastique, IX, 190. Ez az „arca llena de reliquias“ 714-ben került Asturiába. *Mariana*, Historia de España, II, 227; és *Ortiz* szerint (Compendio II, 182.) nem volt egyébb, mint „un tesoro inestimable de sagradas reliquias.“ V. ö. még *Geddes*, Tracts concerning Spain II, 237, London 1730 és *Ford*, Spain 1847, p. 388.

³²⁾ „But no people ever felt themselves to be absolutely soldiers of the cross as the Spaniards did, from the time of their Moorish wars; no people ever trusted so constantly to the recurrence of miracles in the affairs of their daily life; and therefore no people ever talked of divine things as of matters in their nature so familiar and commonplace. Traces of this state of feeling and character are to be found in spanish literature on all sides.“ *Tiknor*, History of Spanish Literature II, 333. V. ö. *Bouterweck*, History of Spanish Literature I. 105, 106 és a las Navas melletti csatáról szóló tudósítást *Circourtndl*, Histoire des Arabes d'Espagne, I, 153: „On voulait trouvait partout de miracles.“ Ezen csodák feltünőbbjei fel vannak sorolva *Lafuentenél*, Hitoria de España, V, 227; *Mariándndl*, Historia de España, II, 378, 395; III, 338; *Ortizndl*, Compendio III, 248, IV; 28.

³³⁾ Ezen prófétikus álmok nevezetesbjeinek egyikét megőrizte *Conde*, Dominacion de los arabes 378, 379 azzal a magyarázattal együtt, melylyel a theologusok kísérték. Többnyire beteljesedtek 844-ben: „el Apostol Santiago, segun que lo prometiera al Rey, fué visto en un caballo blanco y con una bandera blanca y en medio, della una cruz roxa, que capetaneaba nuestra gente.“ *Mariana*, Historia de España II, 310, 311. 957-ben: „el apostol Santiago fué vista entra las haces dar la victoria á los fieles“ p. 382. 1236-ban „publicoso por cierto que San Jorge ayudó a los Christianos, y que se halló en la pelea“, III, 323. Az

almokról, melyek ezen látományokat előre megjósolták, lásd *Mariana*, II, 309, 446; III, 15, 108.

³⁴⁾ Priests mingled in the council and the camp, and arrayed in their sacerdotal robes, nor unfrequently led the armies to battle. They interpreted the will of Heaven as mysteriously revealed in dreams and visions. Miracles were a familiar occurrence. The violated tombs of the saints sent forth thunders and lightnings to consume the invaders. "*Prescott*, History of Ferdinand and Isabella, I, 39. A IX. század közepe táján pedig a következő eset történt: „En los mas cruel de los tormentos (miknek a keresztyének kitéve valának) subio Abderraman un dia a las azuteas ó galerias de ne Palació. Descubrió desde alli los cuerpos de los Santos martirizados en los patibulos y atravesados con los palos, mando los quemasan todos para que no quedasa reliquia. Cumpliose luego le orden; pero aquel impio probo bien presto los rigores de la venganza divina que volvia por la sangre derramada de sus santos. Improvisamente se le pegó la lengua al paladar y fauces; cerrósele la boca, y no pudo pronunciar una palabra, ni dar un gemido. Conduxeronle sus criados a la cama, murio aquella misma noche y antes de apagarse las hogueras en que ardian los santos cuerpos, entro la infeliz alma de Abderraman en los eternos fuegos del infierno. *Ortiz*, Compendio, III, 52.

³⁵⁾ *Circourt* (Histoire des Arabes I, 5) mondja: „Les chrétiens qui ne voulurent pas de sumetter furent rejetés dans les incultes ravins des Pyrénées ou ils purent se maintenir comme les bêtes fauves se maintiennent dans le forêts.“ — De a legérdekesebb tudósítást a spanyol keresztyéneknek állapotáról a nyolczadik század második és a kilenczedik század első felében, *Conde*, Historia de la Dominación (95, 125. l.) cz. munkájában találjuk: „Referrian de estos pueblos de Galicia que son cristianos, y de los mas bravos de Afrane; pero que viven como fieras, que nunca lavan sus cuerpos ni vestidos, que no se los mudan, y los llevan puestos hasta que se los caen despedazados en andajos, que entran unos en las casas de otros sin pedir licencia.“ . . . A 815. évben: „no habia guerra sino contra cristianos por mantener frontera, y no con deseo de ampliar y extender los limites del reino, ni por esperanza de sacar grandes riquezas, por ser los cristianos gente pobre de montaña, sin saber nada de comercio ni de buenas artes.“

³⁶⁾ „Isabella may be regarded as the soul of this war. She engaged in it with the most exalted views, less to

acquire territory then to reestablish the empire of the cross over the ancient domain of Christendom.“ *Prescott, History of Ferdinand and Isabella I*, 392. V. ö. *Fleury Histoire Ecclésiastique* XXIII, 583. „bannér de toute l'Espagne la secte de Mahomet“ és *Circourt, Histoire des Arabes d'Espagne*, II, 99, 109: „pour elle une seule chose avait de l'importance; extirper de ses royaumes le nom et la secte de Mohamet.“ . . . Sa vie fut presque exclusivement, consacrée a faire triompher la croix sur le non croissants.“ *Mariana* (*Historia de España*, V, 344 és VII, 51, 52.) jellemlökröl igen meleg dicsérettel emlékezik meg és csakugyan spanyol szempontból alig férhet hozzájuk kifogás. V. Ö. *Florez, Reynas Catholicas*, II, 774, 788, 829.

³⁷⁾ „En España los Reyes Don Fernando y Donna Isabel luego que se viéron desembarazados de la guerra de los Moros, acordaron, de echar de todo su reyno á los Judios“. *Mariana, Historia de España*, VI, 303. Egy spanyol történetíró még alig hetven esztendő ilyenkor következőkép fejezte ki meglégedését: „Arrancado de nuestra peninsula el imperio Mahometano, quedaba todavia la secta Judaica, peste acaso mas perniciosa, y sin duda mas peligrosa y extendida, por estar los Judios establecidos en todos los pueblos de ella. Pero los Catolicos Monarcas, cuyo mayor afan era desarraigar de sus reynos toda planta y raiz infecta y contraria á la fé de Jesu-Cristo dieron decreto en Granada die 30 de Marzo del año mismo de 1492, mandando saliesen de sus Dominios los Judios que no se bautizasen dentro de 4 meses“. *Ortiz, Compendio*, Madrid 1798, V, 564. Minthogy fontos azt tudni, hogy ítélnék Spanyolországban ilyen és hasonló események felett, azért saját szavaikat adom, még pedig oly terjedelmesen, hogy talán bőbeszédűnek is látszom. A történetírók közönségesen hajlandók a nyilvános eseményekre nagyobb súlyt fektetni, mint azon véleményekre, melyekből ezen események természetesen folynak; pedig valósággal ezek az események képezik a történelem legeslegfontosabb részét; mert általános okokból fejlődnek ki, míg a politikai események rendszerint hatalmas egyének jelleméből fakadnak.

A tényleg kiűzött zsidók számát illetőleg nem találok hiteles kútfőre Különbőfélekép számítják azt 160,000-tól egészen 800,000-ig *Prescott, History of Ferdinand and Isabella*, II, 148; *Mariana, Historia de España*, VI, 304; *Ortiz, Compendio*, V, 564; *Lafuente, Historia de Es-*

paña, IX, 412, 513. *Llorente*, Histoire de l'Inquisition Paris, 1817, I, 261; *Mata*, Dos Discursos, Madrid, 1794, 64, 65. *Castro*, Decadencia de España, Cadiz 1852, 10.

³⁸⁾ Először Arragóniában hozták be, 1242; de *Tapia* szerint: „sin embargo, la persecucion se lemitó entonces á la secta de los albigenses; y come de ellos hubo tan pocos en Castilla, no se consideró sin duda necessarió en ella el establecimiento de aquel tribunal“. *Tapia*, Historia de la civilisacion Española, Madrid, 1840, II, 302. és *Llorente*, (Histoire de l'Inquisition d'Espagne, Paris 1817, I, 88.) Azt mondja: „Il est incertain si au commencement du XV. siècle l'Inquisition existait en Castille“. *Lafuente*, legujabb művében legelőször 1232-bea szerepel, de „á fines del siglo XIV. y principios del XV. apenas puede saberse si existia tribunal de Inquisition en Castilla“. *Lafuente*, Historia de Espana, IX, 204–206, Madrid, 1852. *Mariana* tehát (Historia, VI, 171) joggal nevezi Ferdinand és Isabella inquisitióját „un nuevo y santo tribunal“-nak. V. ö. még *Florez* is, Memorias de las Reynas Catolicas II, 799.

³⁹⁾ *Prescott*, History of Philipp II, I, 23. London 1857. *Dawies*, History of Holland, I, 447, London 1841. Némethoni politikájának vallásos jelleméről lásd *Marianát*, Historia de España VII, 330; *Ortiz*, Compendio VI, 195. 196.

⁴⁰⁾ *Prescott* Philipp II, I, 3, folytatólag *Fleury*, Histoire Ecclesiastique XXVII, 280. Robertson dicséri ugyan Károlynak ezen tettét, de a hogy nekem látszik, majdnem igazi értékén alul keresi annak jelentőségét. History of Charles V. p. 246.

⁴¹⁾ Lemondó beszédében így szól: „he had been ever mindful of the interests of the dear land of his birth, but above all of the great interests of Christianity. His first object had been to maintain the inviolate against the infidel“. *Prescott*, Philipp II, I, 8. *Menana* szerint ő „el César con piadoso y noble animo exponia su vida á los peligros para extender los limites del Imperio Christiano“. Continuacion de *Mariana* VIII, 352. V. ö. *Fleury* folytatását, Histoire Ecclésiastique, XXXI, 19.

⁴²⁾ *Grotius* 100 ezeret mond; *Bos*, *Meteren* és *Paul* 50 ezeret. *Weatson*, History of Philipp II, London 1839, 45. 51. *Dawies*, History of Holland, London, 1841, I, 498; 499. *Motley*, Dutch Republic, London 1858, I, 103, 104.

⁴³⁾ Ha jól tudom, *Prescott* az, a ki ebben kételkedik, de ezen kitünő történetíró nézete kevésbé nyom a latba,

ha a hollandi kútfőkkel való ismeretlenségét vesszük tekintetbe, melyek itt első sorban határoznak. Ezen és sok más tárgyra nézve, Motley jeles könyve minden mást, nélkülözhetővé tesz.

⁴⁴⁾ *Prescott*, Philipp II, I, 196. 197. 1523 égettek el először embereket. *Motley*, Dutch Republic, I, 79; hogyan szokták az arra ítéteket elevenen eltemetni, azt *Davies* írja le, *History of Holland*, I, 383; II, 311, 312.

⁴⁵⁾ September 21-én halt meg és 9-én írta alá a fiókvégrendeletet, melyben „enjoined upon his son to follow up and bring to justice every heretic in his dominions, and this without exception, and without favour or mercy to any one. He conjured Philip to cherish the holy Inquisition as the best means of accomplishing this good work“. *Prescott*, Additions to Robertson's Charles V. p. 576. Lásd egyszersmind fiának Fülöpnek számára hátrahagyott utasításait *Raumer*, „History of the Sixteenth and Seventeenth Centuries“ czimű művében (I p. 91) az inquisitóról táplált véleményét megvilágítja sir Wyatt Tamással folytatott pártbeszédje, mely levéltári kútfők nyomán az eredeti szövegezésben van lenyomatva *Fordendl*, *History of England* III, 456, London, 1858. Lehet, hogy ez csak phrázis volt, hanem *Tapia* (Civilisacion, Madrid, 1840 III, 76, 77.) egy hivatalos és jól meggondolt levelet hoz fel, melyben V. Károly nem áttal következőkép szólani: „La santa inquisicion como oficio santo y puerto por los reyes católicos nuestros senores y abuelos à honra de Dios nuestro senor y de nuestra santa fé católica, tengo firme é etranablemente asentado y fijado en mi corazon, para la mandar favorecer y honrar, como principe justo y temeroso de Dios es obligado y debe hacer“.

A Károly végrendeletéhez csatolt fiókvégrendelet a simancasi levéltárban mai napig létezik, vagy legalább rövid idő előtt még létezett. *Ford*, Spain, 1847, 334. Lafuente nagy művében (*Historia de España* XII, 494, 495; Madrid, 1853.) hivatkozik reá, még pedig mindenféle tekintetben spanyol nyelven, a mint következők: „su testamento y codicilo respiran las ideas cristianas y religiosas en que habia vivido y la piedad que señalo su muerte“. . . . „Es muy de notar su primera clausula [t. i. a fiókvégrendeleté] por la cual, deja muy encarecidamente recomendado al rey don Felipe, que use do todo rigor en el castigo de los hereges luteranos, que habian sirdo presos y se hubieren de prender en España“. . . . „Sin excepcion de persona alguna ni

admitir ruegos, ni tener respeto a persona alguna; porque para el efecto de ello favorezca y mande favorecer al santo Oficio de la Inquisicion“ etc.

⁴⁶⁾ Belföldi tanuságok ellen talán azok elfogultságát lehetne felhozni, most azonban már Raumer is megvallja a 16. és 17. század történetét tárgyaló munkája első kötetében, hogy jellemét eltorzították; „mert a történetírók különösen protestáns és francia írók ellenséges adataiból merítették“. Hogy mindkét véglettől távol tartsam magamat, egy oly férfinak ítéletét igtatom ide Károly uralmáról, a ki művelt és óvatos író egyszersmind: „Fortuous as was sometimes the policy of the emperor, he never, like Francis, acted with treachery; his mind had too much of native grandeur for such baseness. Sincere in religion and friendship, faithfull to his word, clement beyond exemple, liberal toward his serwants, indefatigable in his regal duties, anxious for the wellfare of his subjects, and generally blameless in private life, his character will not suffer by a comparisen whit that of any monarch of his times“. *Dunham, History of Spain, VI, 41.* „Clemency was the basis of his character, ugy. p. 30.

⁴⁷⁾ „The Spaniards, as ne grew in years, beheld, with pride and Satisfaction in their future sovereign, the most perfect type of the national character.“ *Prescott, History of Philip II, 1, 39.* Ugyanigy *Motley, Dutch Republic, I, 128* „he was entirely a Spaniard“ és *Lafuente, Historia de España, I, 155:* „pero el reinado de Felipe fué todo Espanol!“

⁴⁸⁾ *Prescott, Philipp II. I, 58, 210; II, 26, Watson, Philip II, 55. l. V. ö. Fleury, Histoire Ecclésiastique XXXIV, 273.*

⁴⁹⁾ „Como era tan zeloso en la extirpacion de la heresia, uno de sus primeros cuidados fué el castigo de los Luteranos; y a présencia suya, se executo en Valladolid el dia ocho de Octubre el suplicio de muchos reos de este delito.“ *Miñana, Continuacion de Mariana IX, 212.*

⁵⁰⁾ „The contest with Protestantism in Spain under such auspices, was short. It began in earnest and in blood about 1559, and was substantially ended in 1570.“ *Tiknor, History of Spanish Literature I, 425.* Lásd ezenkívül még *M' Crie-t, History of the Reformation in Spain, 336, 346.* Ugyanigy *Lafuente:* „España se preservó del contagio. Hizolo con las armas Carlos V. y con las hogueras los inquisidores. España se aisló del movimiento europeo.“ (Hi-

storia de España, I, 144, Madrid 1850.) Lafuente hozzát teszi még azt is, hogy úgy látszik, mintha az egész kereszténység követni akarná Spanyolhon jó példáját és el akarná vetni a protestantismust. „Si no nos equivocamos, en nuestra misma edad se notan sintamos de ir marchando oste problema hacia su resolucion. El catolicismo gana proselitos; los protestantes de hoy ne son lo que antes fueron y creemos que la unidad católica se realizará“

⁵¹⁾ Jóval Alba küldetése előtt már „Philipps commands to Margaret were imperative, to use her utmost efforts to extirpate the heretics.“ *Davies, History of Holland I, 551*; és 1563-ban így irt: „The example and calamities of France prove how wholesome it is to punish heretics with rigour.“ *Raumer, History, I, 171*. A spanyolok kettős vétekben keresték a németalföldieket: lázadásban az Isten és a király ellen: „Rebeldes a Dios por heregia, y a ne Principe a quien debian obedecer.“ *Mariana. Historia de España, VII, 410*. „Tratauan de secreto de quitar la obediencia a Dios y a su Principe.“ *Vanderhammen, Don Felipe et Prudente segundo deste Nombre, Madrid, 1632 p. 44*. Vagy mint Miñana kifejezi: „Felipe tenia los mismos enemigos que Dios.“ *Continuacion de Mariana X, 138*.

⁵²⁾ *Motley, Dutch Republic, I, 229*; *Watson Philipp II, 51, 52, 77*.

⁵³⁾ *Motley* az 1566, évről a következőt mondja: „The Prince of Orange estimated that up to this period fifty thousand persones in the provinces had been put to death in obedience to the edicts. He was a moderate man, and acostumed to weight his words.“ *Motley, Dutsch Republic, I, 424, 425*.

⁵⁴⁾ *Watson, Philip II, 248, 249*. *Tapia (Civilisacion Española III, 95)* azt mondja: „Quito la vida a mas de diez y ocho mil protestantes con diversos generos de suplicios.“ V. ö. *Motley, Dutch Republic, II, 423* és *Davies, History of Holland I, 608*.

⁵⁵⁾ *Davies, History of Holland, I, 567*. *Vanderhammen (Don Felipe el Prudente, Madrid, 1632, p. 52)* derült nyugalommal adja tudtunkra, hogy „mariessen y sentencias personas en pocos dias con fuego, cordelmily cuchillo en diversos lugares.“

⁵⁶⁾ „El duque de Alba, obrando en conformidad a las instrucciones de su roberano, y apoyado en la aprobacion que merecian al rey todas sus medidas.“ *Lafuente, Historia de España, XIII, 221*.

⁵⁷⁾ „It was to restore the Catholic church, that he desired to obtain the empire of Europe.“ *Davies, History of Holland*, II. 329. „El protesto siempre que sus desinios en la guerra, y sus exercitos no se encaminauan á otra cosa, que al encalcamiento de la Religion Cristiana.“ *Vanderhammen, Don Felipe el Prudente*, p. 125. „El que aspiraba a someter todas las naciones de la tierra á su credo religioso“. *Lafuente, Historia de España*, XV, 203. A salamancai püspök 1563-ban nyiltan dicsekedett azzal, hogy „son roi ne s'était marié avec la reine d'Angleterre, que pour ramener cette isle à l'obéissance de l'église“. *Continuation de Fleury, Hist. Ecclesiastique*, XXX, 331. V. ö. *Ortiz, Compendio*, VI, 204. Este casamiento no debió de tener otras miras, que el de la religion“.

⁵⁸⁾ Ezen szerződésről, az egyetlen lealázóról, melyet valaha kötött, lásd *Prescott, Philip II*, I, 104. Halálos ágyán azt a tanácsot adta fiának; „Siempre estareis en la obediencia de la santa Iglesia Romana, y de sume Pontifice, teniendole por Vuestro Padre espiritual!“ *Davila, Historia de la vida de Felipe Tercero* (Madrid, 1771, folio I, 29.) s egy más kútfő szerint: „La ultima palabra que le salió son el espiritu fué:“ Jo muero como Catolico, Cristiano, en la Fé y obediencia de la Iglesia Romana, il respeto al Papa, como a quien trae sus manos las llaves del Cido, como a Principe de la Iglesia, y Teniente de Dios sobre el imperio de las almas“. *Vanderhammen, Don Felipe el Prudente* p. 124.

⁵⁹⁾ Minthogy Erzsébet királynő három félelmes tulajdonságot egyesített magában, nevezetesen eretnekséget, erőt és okosságot, a spanyolok csaknem hihetetlen mértékben gyűlöltek, és aligha volt több vállalat, mely a nemzeti ohajnak annyira megfelelt, mint épen ez az armada, melyet ellene szereltek fel. Valamelyik komoly történetíró műveiből elég leendő egy-két helyet kiszakítanunk, hogy megmutassuk, hogyan ítélték róla még halála után is, s hogy az olvasó magának a spanyol szellem mivoltáról fogalmat alkothasson. „Izabell o Jesabel, Reyna de Anglaterra, heretica calvinista y la mayor perseguidora que ha tenido la sangre de Jesu-Christo y los hijos de la Iglesia“. *Davila, Historia de Felipe Terzero* 74. Los sucesos de fuera causaron admiracion; y el mayor y muy esperado de toda la Christiantad fue la muerte de Isabella, Reyne de Inglaterra, heretica Calvinista que hizo su nombre famoso con la infamia de su vida, y perseguir á la iglesia, derramando la sangre de los

santos, que defendian la verdadera Religion Católica, dexando registradas sus maldades en las historias publicas del mundo, pasando su alma a coger el desdichado fruto de su obstinada soberbia en las penas del Infierno, donde conoce con el castigo perpetuo el enganno de su vida. 83. 84.

⁶⁰⁾ Legjelentékenyebb élő történetiróink egyike igen helyesen jegyzi meg, hogy: „It was Philip's enthusiasm to embody th' wrath of God against heretics“. *Motley, Dutch Republic, II. 155.* „Philip lived but to enforce what he chose to consider the will of God“. p. 285.

⁶¹⁾ „Personne vivante ne parloit à lui qu'à genoux, et disoit pour son excuse à cela qu'estant petit de corps, chacun eust paru plus eslevé que lui, outre qu'il sçavoit que les Espagnols estoient d'humeur si altière et hautaine, qu'il estoit besoin qu'il les traittast de cette façon: et pour ce mesme ne se laissoit voir que peu souvent du peuple, n'y mesme des grands, si non aux jours solemnels, et action necessaire, en cette façon. Il faisoit ses commandemens à demy mot, et falloit que l'on devinast le reste, et que l'on ne manquast à bien accomplir toutes ses intentions; mesmes les gentilshommes de sa chambre, et autres qui approchoient plus près de sa personne, n'eussent osé parler devant luy s'il ne leur eust commandé, se tenant un tout seul à la fois près de la porte du lieu ou il estoit, et demeurant nud teste incessamment, et appuyé contre une tapisserie, pour attendre et recevoir ses commandemens“. *Mémoires de Cheverny, 352, 353 lap a Petitot: „Collection des Mémoires“-jában, XXXVI. kötet, Páris 1823.*

⁶²⁾ Contarini szavai *Ranke.* „Ottoman and Spanish Empires“ czimű művéből (London, 1843 p. 33.) Sismondi, a nélkül, hogy erről tudomása volna, megjegyzi (*Literature of the south of Europa II, 273, London, 1846.*): „Philip, so little entitled so praise, nas yet been, always regarded with enthousiasm oy the Spaniards“. Körülbelül félszázaddal Fülöp halála után, sommerdyck beutazta Spanyolhont, s ezen u'azásról írt emlékiratában azt mondja, hogy Fülöp neve orthon „le Salomon de son siècle“ maradt. *Aarsens de Sommerdyck, Voyage d'Espagne, Paris, 1665, p. 63, 95.* Úgyszinte lásd *Memorias para la Historia de Felipe III, Madrid 1723, p. 294.* „El gran Felipe aquel sabio Salomon“. Egy másik Numa Pompiliushoz hoesonlitja: „Hacia grandes progresos la piedad, a la qual se dedicaba tanto el Rey Don Felipe, que parecia su reynado en España lo que Roma el de Numa, despues de

Romulo!“ *Miñana*, Continuacion de Mariana IX, 241. Mikor meghalt „celebradas sus exequias entre lagrimas y gemidos“. X, 259, 260. Vanderhammen művéből (Felipe Segundo, Madrid, 1632 p. 120), azt is látjuk; hogy a nép által neki tulajdonított erények egyike volt „una grandeza adorable, y alguna cosa mas que las ordinarias le los demas nombres“ is.

⁶³⁾ Habits of reverence, with if carried into religion, cause superstition, and if carried into politics, cause despotism“. *Buckle*, History of Civilization, II p. 660.

⁶⁴⁾ More ballads are connected with Spanish history than with any other, and in general they are better. The most striking peculiarity of the whole mass is perhaps, to be found in the degree in which it expresses the national character. Loyalty is constantly prominent. The Lord of Butrago sacrifices his own life to save that of his sovereign“ etc. *Tiknor*, History of Spanish Literature, I, 133. „In the implicit obedience of the old spanish knight, the order of the king was paramount to every consideration even in the case of friendship and love. This code of obedience has passed into a proverb — „mas pesa el Rey que la sangre“. *Ford*, Spain, p. 183. V. ö. *Lewes* pompás munkáját (The Spanish Drama) London, 1846 p. 120), mely így szól; „ballads full of war loyalty and love“.

⁶⁵⁾ V. o. *Tapidnak* néhány érdekes megjegyzését (Civilizacion Espanola, Vol. I.) a Cid-románczokról. Feltűnő ugyanis, hogy Cid, bármily kegyetlenül üldözte is őt Alfonz, mégis kemény csata és győzelem után első gondja, valamelyik kapitányának megparancsolni „para quel lleve al rey Alfonso treinta caballos arabas bien entillados. con sendas espadas, pendientes de los arzones en sennal de homenaje á pesar del agravio que habia recibido p. 247. Hasonlóképp p. 280 „comedido y obediente subdito a un rey quieto mal le habia tratado“. *Southey* (Chronicle of the Cid. p. 268.), hogy a régi krónikák úgy látják Cidet, mint a ki „offering to kiss the feet of the king!“

⁶⁶⁾ „Le XVI. Concile de Tolède appelait les rois ‚vicaires de Dieu et du Christ‘; et rien n’est plus frequent dans les conciles de cette époque que leurs exhortations aux peuples pour l’observation du serment de fidélité à leur roi, et leurs anathèmes contre les séditions“. *Sempere*, Monarchie Espagnole, I. 41. „Aparte de los asuntos de derecho civil y canonico y de otros varios que dicen relacion al gobierno de la iglesia, sobre los cuales se contienen

en todos ellos disposiciones muy útiles y acertadas, la mayor parte de las leyes dictadas en estas asambleas tuvieron por objeto dar fuerza y estabilidad al poder real, proclamando su inviolabilidad y estableciendo graves penas contra los infractores; condenar las heregias“, etc. *Antequera, Historia de la Legislacion Española* 47 lap.

⁶⁷⁾ „Loyalty to a superior is carried to a more atrocious length by the Spanish law than I have seen it elsewhere“. . . . „The *Partidas* (P. 2. T. 3. L. 1.) speaks of an old law whereby any man who openly whishev to see the King dead, was condemned to death and the loss of all that he had. The utmost mercy to be sohwn him was to spare his life and pluck ont his eyes, that he might never see with them what he had desired. To defame the King is declared as great a crimeás to kill him and in like manner to be punished. The utmost mercy thet could be allowed was to cut aut the offenders tóngue“. P. 2. T. 13. L. 4. *Southey, Chronicle of the Cid*. 442; V. ö. *Johnston, Civil Law of Spain*, London, 1825, p. 269, hol a „Blasphemers of Kin“, ekről van szó.

⁶⁸⁾ Így került a költő és színműíró Montalvan, ki 1602-ben született, forrásaink szerint „representing rebellion on the stage, lest he should seem to encourage is“. *Tiknor, History of Spanihs Literature* p. 284, II. Hasonló loyaltást találunk Calderon és Lope de Vega drámáiban is. A „Castilian loyalty“-ról, mely Calderon egyik komoe-diájában előfordul, l. *Hallam, Literature of Europe* 2. London, 1843, III, 63. Lope de Vegáról pedig *Lewes, on the Spanish Drama* p. 78.

⁶⁹⁾ „His Majestys horses could never be used by any other person. One day while Philip IV. was going in procession to the church of our Lady of Atoche the Duk of Medina-de-las-Torres offered to present him with a beautiful steed wich belonged to him, and which was accounted the finest in Madrid; but the King declined the gift, because he should regret to tender so nobbe an animal ever after useless“. *Dunlop, Memoirs* II, 342. d’Aulnoy asszony, a ki 1679-ben Spanyolhonban utazott és társadalmi állásánál fogva a legmagasabb körökbe is bejuthatott, a hol sok minden szemébe ötlött erről az ettiquette-ről is. „L’on m’a dit, que le Roy s’est servy d’une cheval, personne per respect ne le monte jamais“. *D’Aulnoy, Relation d’une Voyages d’Espagne*, Lyon 1693 p. 40, II. kötet. A XVIII század közepe táján azután ismét találkoztam ezzel a loyalis szo-

kással, mely a spanyol istállóknban valószínűleg mai napig divatban van. „If the king has once honoured a pad so much as to cross his back, it is never to be used again by any body else“. *A Tour trough Spain by Udal ap Rhys* ². London, 1760. p. 15.

⁷⁰) D'Aulnoy asszony, a ki ezen dolgokat igen figyelmesen vizsgálta, azt mondja: (*Relation d'une Voyage* stb. II, 411.) „Il y a une autre étiquette, c'est qu'après que le Roi a eu une Maitresse, s'il vient à la quitter, il faut qu'elle se fasse Religieuse, comme je vous l'ai déjà écrit; et l'on ma conté que le feu Roi estant amoureux d'une Dame du Palais, il fut un soir frapper doucement à la porte de sa chambre. Comme el comprit que c'estoit lui, ellen ne voulut pas lui ouvrir. et elle se contenta de lui dire au travers de la porte „*Baya, baya, con Dios, no quiero ser monja*“ c'est a dire „Allez, allez Dieu vous conduise, je nai pas envie d'estre Religieuse“. Más alkalommal IV. Henrik, Castilia királya, ki 1454-ben lépett a trónra, volt kedvesét egy toledói apáczakolostor fejedelem asszonyává tette, de ez egyszer közmegbotránkozásra; mert a mint Prescott mondja, előbb elüzte onnan „her predecessor, a lady of noble rank and ineprochable character“. *Prescott, Ferdinand and Isabella*, I, 68.

⁷¹) Volt azonban egy jeles régi törvény is, a harmadik saragossai zsinatnak egyik kánonja alakjában, mely azt rendelte, hogy a királyi özvegyek „seront obligées a prendre l'habit de religieuses et à s'enfermer dans un monastère pour le reste de leur vie“. *Fleury, Histoire Ecclésiastique*, IX, 104. 1065-ben meghalt I Ferdinand és akkor mint a spanyol királynök történetirója mondja: „La Reyna sobrevivio: y parece, que muerto suo marido, entro en algun Monasterio, lo que expressamos no tanto por *la costumbre antiqua*, quanto por constar en la memoria referida de la Iglesia de Leon, el dictado de „Consagrada à Dios“ frase que demota estado Religiosa“. *Florez, Memorias de las Reynas Catolicas*, Madrid, 1761, I, 148. — 1767-ben rendithetetlenül szilárd elv volt, hogy „les reines d'Espagne n'en sorte point. Le couvent de las senoras descalças reales est fondé afin que les reines veuves s'y enferment“. V. ö. *Discours du Comte de Castrilo à la Reine d'Espagne*“ czimü gyűjteményében (Paris 1835, II. p. 604) E gyűjtemény csupa eddig kiadatlan és a fontos simancsi levéltárakból került okmányokat tartalmaz, de

kár, hogy nem az eredeti nyelven, a mi az oknyomozó történészre hasznosabb lenne.

⁷²⁾ V. ö. néhány jó megjegyzést San Pheliperől *Tikmor* „History of Spanish Literature“ cz. műve III. kötete, 213. és 214-ik lapjain, melyek könnyen megerősíthetők pl. Lafuente által az 1710-ik évhez adott következő szavaival: „Ni el abandono de la Francia, noi la prolongacion y los azares de la guerra; né los sacrificios pecuniarios y personales de tantos años nada bastaba à enliñar el amor de los castellanos a su rey Felipe V. (*Historia de España*, XVIII, 258.) és azzal, a mit *Berwick* (*Memoires* II, 114 Párisi kiad. 1778.) mond: „La fidelité inouie des Espagnols“ és kilencz évvel azelőtt Louville egyik Torcyhoz intézett levelében így fejez ki; „Le most révolte, pris dans une acception ngoureuse, n'a pas de sens en Espagne“. *Louville*, *Memoires sur l'établissement de la Maison de Bourbon en Espagne* édit. Paris 1818, I, 128; „továbbá *Memoirs of Ripperda*, London 1740, p. 58 és *Memoirs de Gramont*, II, 77. édit. Petitot Paris 1827. Mindezen, helyek a 18. század spanyol loyaltását tárják elénk, csupán Gramont tudósítása ér fel a 17. századig, s azzal kell Madame d'Aulnoy következő megjegyzéseit egybevetnünk, a ki 1679-ben Madridból a következőket írja: „Quelques richesses qu'ayent les grands seigneurs, quelque grande que soit leu fierté ou leur présomtion, ils obéissent aux moindres ordres du Roy, avec une exactitude, et un respect que l'on ne peut assez louer. Sur le première ordre ils partent, ils reviennent, ils vont en prison, ou en exil sans se plaindre. Il ne se peut trouver une soumission, et une obéissance plus parfaite, ni un amour plus sincère, que celui des Espagnols pour leur Roi. Ce nom leur est sacré et pour reduire le peuple à tout ce que l'on souhaite, il suffit de dire „Le roi le veut“. *D'Aulnoy*, *Voyage*, II, 256 és 257 lap.

⁷³⁾ „And Olivarez been heard to censure very severely the duke's (Bukinghams) familiarity and want of respect toward the prince, a crime monstrous to the spaniard“. . . . „Their submiss reverence tho their princes being a vital part of their religion“. *Clarendon*, *History of the Rebellion*“, ed. Oxford 1843, p. 15. A loyaltás vallásáról korábbi időben lásd *Florez*-et, *Reynas Catholicas*, I, 421. „La persona del Rey fue mirada de sus fideles vasallos com respeto tan sagrado“, és ez ellen való fel-támadás „una especia de sacrilegio“ volt.

⁷⁴⁾ Ezen közlekedési akadályokat közönségesen legyőzhetetleneknek tartották. Fontenay-Mareuil, a ki Spanyolhont 1612-ben látogatta meg és ezen tettére ugyancsak ki isz e volt, azt mondja: „Au reste, parce qu'on ne va pas aussy ordinairement en Espagn: qu'en France, en Italie et ailleurs; et qu'estant come en un coin et séparé du reste du monde par la mer ou par les Pyrénées on n'en a ce ne semble guère de connaissance, j'ay pensé que je devoiy faire icy une petite digression pour dire ce que j'en ay appris dans ce voyage et depuis“. *Memoires de Fontenay Mareuil a „Collection de Memoires par Petitot“* cz. gyűjteményben (L. 196, I. Serie, Paris 1826.) Hetven évvel később egy másik író Spanyolhonról beszéltében így nyilatkozik a Pyrénékről: „Ces montagnes sont à nos voyageurs modernes, ce qu'étoit aux anciens mariniens le *Non plus ultra* et le colonnes du Grand Hercule“. *L'Estat de l'Espagne*, Genève, 1681, Epistre p. II. Ezt a munkát kevesen ismerik, de nem is érdemli, hogy elolvassák, a „*Le Prudent Voyageur*“ cz. műnek harmadik részét képezi.

⁷⁵⁾ „Con razon se miró la conquista de Granada, no como un acontecimiento puramente español, sino como un suceso que interesaba al mundo. Con razon tambien se regocijó toda la cristiandad. Hacia medio siglo que otros mahometanos se habian apoderado de Constantinopla; la caida de la capital y del imperio bizantino en poder de los Turcos habia llenado de terror à la Europa; pero la Europa se consoló al saber que la España habia concluido la dominacion de los musulmanes“. *Lafuente*, *Historia de España*, XI, 15.

⁷⁶⁾ „L'Espagne, longtemps partagée en plusieurs états, et comme étrangère au reste de l'Europe, devint tout-à-coup une puissance redoutable, faissant pencher pour elle la balance de la politique“. *Koch*, *Tableau des Révolutions de l'Europe*, Paris 1821, I. 362. Azon összefüggésre nézve mely e viszony s az irodalomban beállott némely változások közt volt. lásd *Bouterwek: History of Spanish Literature* I, 148—252, melyben néhány szellemes, jóllehet alig tartható észrevétellel találkozunk.

⁷⁷⁾ „The holy war with the infidels“ (Mohammedans) „perpetued the anbecoming spectacle of militant ecclesiastic among the Spaniards to a still later period, and long after it had disappeared from the rest of cvilized“. *Prescott*, *History of Ferdinand and Isabella*, I, 102.

⁷⁸⁾ Egy jeles spanyol jogtudós erre vonatkozólag néhány megjegyzést tesz, melyeket érdemes idéznünk, jóllehet csudálatos keveréke az igazságnak és tévedésnek: „Comment la monarchie espagnole fut-elle déchue de tant de grandeur et de gloire? Comment perdit-elle les Pays-Bas et le Portugal dans le dix-septième siècle et s’y trouva t-elle reduite à n’être qu’un squelette de ce qu’elle avait été auparavant? Comment vit-elle disparaître d’une moitié de sa population? Comment, possédant les mines inépuisables du Nouveau Monde, les revenus de l’état n’étaient à peine que de six millions de ducats sous le règne de Philippe III.? Comment son agriculture et son industrie furent-elles ruinées? et comment presque tout son commerce passa-t-il dans les mains de ses plus grands ennemis? Ce n’est point ici le lieu d’examiner les véritables causes d’une métamorphose si triste; il suffira d’indiquer *que tous les grands empires contiennent en eux-mêmes le germe de leurs dissolution*“, etc. „D’ailleurs les successeurs de ses deux Monarques (V. Károly és II. Fülöp) n’eurent point les mêmes talents, ni le ducs de Lerne et d’Olivarès, leurs ministres, ceux du Cardinal Cisneros; et il est difficile de calculer l’influence de la bonne ou de la mauvaise direction des affaires sur la prospérité ou les malheurs des nations. Sous une même forme de gouvernement, quel qu’il puisse être, *elles tombent ou se relèvent suivant la capacité des hommes qui les dirigent*, et d’après les circonstances ou ils agissent“. *Sempere*, Histoire des Cortès, Bordeaux, 1815, 265—267 lap. A két hely közül, melyeket dült betűkkel szedtettem, az első nehézkes, noha közönséges módja a bonyolult jelenségek metaphora által való megmagyarázásának, mi fölment a fáradság alól, hogy törvényeiket kikutassuk. A második állítás teljesen all ugyan Spanyolországra nézve, de nem alkalmazható oly általános értelemben, a hogyan *Sempere* akarja; mert Angliában s az amerikai Egyesült Államokban a nemzeti jólét folytonos növekedésben volt, még mikor a kormány igen képtelen emberek kezében volt is.

⁷⁹⁾ „With Philipp II. ends the greatness of the kingdom with from that period declined with fearful rapidity“. *Dunhams*, History of Spain, V, 87. És *Ortiz* (Compendio, VII, prologo p. 6.) így csoportosítja az eseményeket: „La muerte de Felipe II, y principios de nuestra decadencia“. Ugyanezen értelmes történetíró a következőket jegyzi meg: IV, 211: „Hogyha III. Fülöp apjához hasonlított volna, akkor Spanyolország továbbra is virágzik vala“. Ujabb

spanyol történetirók tekintettel ama nagy kiadásokra, melyekkel II. Fülöpnek politikája járt és az adósságokra, melyek alatta ugyancsak felszaporodtak, kormánylata utolsó éveitől számítják a hanyatlást. De semmiféle nagy népet még a kormány pazarlása meg nem buktatott és ezután sem fogja megbuktatni. A pazarlás okozhat általános bajokat és azért azt türni nem is szabad; de ha helyén volna, könnyen bebizonyítnám, hogy a kényelmetlenségen kívül egyéb bajok távolról sem keletkeznek belőle oly mértékben, a mint közönségesen hinni szokás.

⁸⁰⁾ „Abstraido Felipe III. en devociones, amante Felipe IV. de negocyos, mortificado Carlos II. por padecimientos, cuidáronse poco o nada de la gobernacion del Estado, y confiaronla, a validos altaneros, codiciosos, incapaces, y de may funesta memoria“. *Rio, Historia del Reinado de Carlos III.* Madrid, 1856, I. 33.

⁸¹⁾ „Sans espérance de posterité.“ *Millot, Memoires de Noailles*, I, 149. „Incapaz de tener hijos.“ *Ortiz, Compendio*, VI, 560 L. *Memoires de Louville* I, 82. és a vonatkozásokat a „Lettres de Madame de Villars“ cz. műben, édit. Amsterdam 1759, p. 53, 120, 164. Ez a hölgy egy követ neje volt II. Károly udvaránál. Lafuente, a ki, ha jól emlékszem, ezen érdekes leveleket soha sem idézi és általában véve, kevés kivétellel csupán spanyol forrásokat idéz mindazon által megjegyzi: „La circunstancia de non haber tenido sucesion, falta que en general se achalaca mas al rey à la reyna“ stb. *Historia de España*, XVII. 198, 199. Madrid 1859. A spanyol királynők életirója szerint ezt sokan bűbájnak tulajdonították „y aun se dijo si intervenia maleficio.“ *Florez, Memorias de las Reynas Catholicas*, II. 973. Madrid 1761.“

⁸²⁾ 1690-ban Stanhope, az akkori madridi követ a következőket írja: „He has a ravenous stomach, and swallows all he eats whole, for his nether jaw stands so much out, that his two rows of teeth cannot meet; to compensate which, he has a prodigious wide throat, so that a gizzard or liver of a hen passes down whole, and his weak stomach not being able to digest it, he voids it in the same manner.“ *Mahon, Spain under Charles II.* London, 1840. p. 79. csupa érdekes és értékes eredeti okmányból álló munka, mely minden általam forgatott spanyol történetiró figyelmét kikerülte. Néhány nevezetes adat, mely arról szól, hogy nézett ki II. Károly gyermekkorában, először

Mignet gyűjteményében jelent meg, melynek czime: „Négo-
ciations relatives à la succession d'Espagne“, Paris 1835—
1842, 4°, I. 294, 295, 310, 396, 401, 410. II. 130; III. 418,
419, 423. Lásd még a IV. kötet 636 lapját is, hol hallgatá-
sának, eszes volta egyedüli bizonyítékának megbizonyítására
a következő sorok szolgálnak: „Le roi l'écousta, et ne lui
répondit rien.“

⁸³⁾ „Le Roi demeuroit dans une profonde ignorance
et de ses affaires et même des États de sa couronne; à
peine connoissoit-il quelles étaient les places qui lui apper-
tenoient hors du continent d'Espagne“ . . . La perte de
Barcelone lui fut plus sensible qu'aucune autre, parce que
cette ville, capitale de Catalogue, et située dans le conti-
nent de l'Espagne, lui étoit plus connue que les villes de
Flandre, dont il ignoroit l'importance au point de croire
que Mons appartenoient au roi d'Angleterre et de le plaindre
lorsque le Roi fit la conquête de cette province.“ Mémoi-
res du *Marquis de Torcy* I. 19, 23. Petitot-kiadás,
Paris, 1828.

⁸⁴⁾ „Fancying every thing that is said or done to be
a temptation of the devil and nevet thinking himself safe
but with his confessor and two friars by his side whan he
makes lie in hit chamber every night.“ *Mahon, Spain,*
under Charles II. 102. Egy spanyol történész kétség-
telenül a szerzetesek iránt tanusított ezen nagy hajlandósága
miatt mondja, hogy szive „un corazon pio y religioso“
Bacallar, Comentarios de la Guerra de España,
I, 20. Az ördögüzésről szóló legjobb értesítést Lafuente mű-
vében találjuk, *Historia de España,* XVII, 294—309;
ugyanott találkozunk egy oly fejezettel, melynek czime:
„Los Hezichos del Rey.“

⁸⁵⁾ „La foiblesse de l'Espagne ne permettoit pas à
son roi de ressentir du traitement dont il croyait à propos
de se plaindre.“ *Mémoires de Torcy* I. 81. De miként
egy nagy spanyol író keserűen mondja: „Las naciones
estrangeras disponiendo de la monarquia española como de
bienes sin dueno.“ *Tapia, Civilización Española,*
III. 167.

⁸⁶⁾ „This royal throne of kings, this scepter'd isle
This earth of majesty, this seat of Mars,
This other Eden, demi-paradise;
This fortress, built by nature for herself

Against infection and the hand of war ;
 This happy breed of men, this little world,
 This precious stone set in the silver sea,
 Wich serves it in the office of a wall,
 Or as a moat defensive to a house,
 Against the envy of less happier lands ;
 This blessed plot, this earth, this realm, this England,
 This nurse, this teeming womb of royal kings,
 Feer'd by their breed and famous by their birth,
 Renowned for their deeds as far from home,
 For Christian service and true chivalry,
 As is the sepulchre in stubborn Jewry
 Of the world's ransom, blessed Mary's son :
 This land of such dear souls, this dear, dear land,
 Dear for her reputation through the world,
 Is now leas'd out. I die pronouncing it,
 Like to a tenement or pelting farm."

⁸⁷⁾ A spanyol kormányzás theoriája jól van kifejezve III. Fülöp Davila által megirt életrajzának következő helyében, mely II. Fülöpre vonatkozik : „Que solo havia gobernado sin Validos, sin Privados, tomando para si solo, como primera causa de su gobierno, el mandar, prohibir premiar, castigar, hacet mercedes, conocer sugetos, elegir ministros, dar officios y tener como espiritu, que andaba sobre las aguas, ciencia y providencia de todo, par que nada, se hiciese sin su saber y querer; no sirviendo los Ministros mas que de poner por obra (obedeciendo) lo que su Señor mandaba, velando sobre cada uno, como pastor de sus ovejas, para ver la verdad con que executan sus mandamientos y Acuerdos.“ *Davila, Historia de Felipe Tercero*, I, 22, 23.

⁸⁸⁾ Maga II. Fülöp is mindig fenntartott magának bizonyos felsőbbséget a hierarchia felett, bár különben a válásos előítéleteknek tökéletes rabja volt. „While Philip was thus willing to exalt the religious order, already far too powerful, he was careful that it should never gain such a height as would enable it to overtop the royal authority.“ *Prescott, History of Philip II*, III, 325. „Pero este monarca tan afecto à la Inquisicion mientras le servia para sces ferias, sabia bien tener à la Inquisicion mientras le servia para sus fines, sabia bien tener à raya al santo Oficio creando intentaba invadir ó usurpar las preeminencias de la autoridas real, ó arrogarse un poder desmedido. „*Lafuente, Historia de España*, XV, 114.

⁸⁹⁾ Por cuyo absoluto poderio se executaba todo“. *Yañes*, Memorias para la Historia de Felipe III. Prologo, 150 l. „Föltétlen hatalom a király és királtság felett.“ Sir Charles Cornwallis levele a főtanács lordjaihoz (Lords of the Council) Angliában, írva Valladolidban, 1605. május 31-én. *Winwood's Memorials* II. 73. London 1724. folio. „Porque no era fácil imaginar entonces, ni por fortuna se ha repetido el ejemplo despues, que hubiera un monarca tan pródigo de autoridad, y al propio tiempo tan indolente, que por no tomarse siquiera el trabajo de firmar los documentos de Estado quisiera dal á la firma de un vasallo suya la misma autoridad que á la suya propia, y que advirtiera y ordenara, como ordenó Felipe III. á todos sus consejos, tribunales, y subditos, que dieran á los despachos firmados por el duque de Lerma el mismo cumplimiento y obediencia, y los ejecutáran y guardáran con el mismo respeto que si fueran firmados por él.“ *Lafuente*, Historia de España XV, 449, 450. „El duque solo. XVII. 332. Uralma 1598-tól 1618-ig tartott, *Ortiz*, Compendio. VI, 290, 325.

⁹⁰⁾ Davila (Historia de Felipe Tercero II. 41.) először dicséri Lermának személyes jó tulajdonait, aztán pedig hozzáteszi: „Y sin estas grandes partes tuvó demonstraciones christianas, manifestandolo en los conventos, iglesias, colegiadas, hospitales, ermitas y catedras, que dejó fundadas, en que gastó, como me consta de los libros de su Contaduria, un millon ciento cincuenta y dos mie doscientos ochenta y tres ducados.“ Ilyen kicsapongó pazarlásról Watson felületes, de azért meglehets kivitelű történeti munkájában joggal mondhatta, hogy Lermának ismertető jele „the most devoted attachment to the church“, a mely „conciliated the favour of ecclesiastics.“ *Watson*, History of Philip III. London, 1839. p. 4, 8, 46, 224.

⁹¹⁾ Az egyetlen erély, melyet III. Fülöp valaha kifejtett, miniszterének támogatása volt az egyház befolyásának kiterjesztése tekintetében; és ezért volt ő egy spanyol történetíró szerint, le monarque le plus pieux parmi tous ceux qui ont occupé le trône d'Espagne depuis saint Ferdinand.“ *Sempere*, Monarchie Espagnole, I, 245. „El principal cuidado de nuestro Rey era tener á Dios per amigo grangear y beneficiar su gracia, para que le asistiese propicio en quanto obrase y dixese. De aqui tuvieron principio tantos dones ofrecidos á Dios, tanta fundacion de Conventos, y favores hechos á Iglesias y Réligiones.“

Davila, Historia de Felipe Tercero II, 170. Neje Margit szintoly tevékeny volt. Lásd: *Florez*, Reynas, Catholica s II, 915, 916. „Demas de los frutos que dió para el Cielo y para la tierra nuestra Reyna, tuvó otros de ambas lineas en fundaciones de Templos y obras de piedad para, bien del Reyno y de la Iglesia. En Valladolid fundó el Convento de las Franciscas Descalzas. En Madrid traslado á las Ogustinas Recoletas de Santa Isabel desde la calle, del Principe al sitio en que hoy estan. Protegio con sus limosuas la fundation de la Iglesia de Carmellitas Descalzas de Santa Ana; y empezó á fundar el Real Convento de las Agustinas Recoletas con titulo de la Encarnation en este misma Corte, cuya primero piedra se puto á 10 de Junio del 1611. En la parroquia de S. Gil junto al Palacio introdujo los Religiosos Franciscos, cuyo Convento persevera hoy con la misma advocacion.“ Hogy az ország dolga mindezek mellett hogy állt, mindjárt látni fogjuk.

⁹²⁾ A felszólalás lényege az volt: „Que se tratasse con mas veras de poner limite a los bienes que se sacauan cada dia del braco Seglar al Eclesiastico, enflaqueciendo no tan solo el patrimonio Real, mas el commun, pues siendo aquel libre de pechos, contribuciones, y ganelas, alojamientos, huespedes, y otros granamanes mayores, presidios, guerras, y soldados“. . . . „Que la Religiones eran muchas, las Mendicantes en exceso, y el Clero en grande multitud. Que ania en España 9088 monasterios, aun no cõtando les Monjas. Que yuan metiedo poco a poco, con dotaciones, cofradias, capellanias, o con copras, a todo el Reyno en su poder. Que se atajasse tanto mal. Que huuiesse numero en los frayles, moderation en los Couentos, y aun en los Clerigos seglares.“ *Cespedes*, Historia de Don Felipe IV., Barcelona, 1634, folio, 9. fej. 272. l. Ez az egyetlen figyelemre méltó hely e rettentó unalmas krónikában, mely IV. Fülöp története akarna lenni, de az ő uralkodásának csak első néhány évére szoritkozik.

⁹³⁾ „En este año, que iba escribiendo esta Historia, tenian las Ordenes de Santo Domingo, y S. Francisco en España, treinta y dos mil Religiosos, y los demas Obispados?“ *Davila*, Historia de Felipe Tercero II. 215. szintogy a XCVII. fej. 248, 249. l.; és a kolostorok szaporodására vonatkozólag: *Yañez*, Memorias para la Historia de Felipe III. 240, 268, 304. 305. lap.

⁹⁴⁾ „The reign of Philip III, surnamed from his piety the Good, was the golden age of Churchman. Though reli-

gions foundations were already too numerous, great additions were made to them; and in those wight already existed, new altars or chancels were erected. Thus, the duke of Lerma founded seven monasteries and two collegiate churches; thus, also, the dioecese of Calahorra, numbered 18000 chaplains, Seville 14000. How uselessly the ministers of religion were multiplied, will appear still more ele arly from the fact that the cathedral of Seville alone had a hundred, when half-a-dozen would assuredly have been sufficient for the public offices of devotion“ *Dunham, History of Spain, V, 274.* Davila szerint, a mint a fentebb idéztük helyen (l. a 93-ik jegyzetet) nyilatkozik, a calahorrai és pamelonai egyházmegyében összevissza 24000 pap volt

⁹⁵⁾ „Entre tanto crecia por instantes y se aumentaba prodigiosamente el poder y la autoridad de la iglesia. Sus pinques riquezas desmembraban de una manera considerable las rentas de la corona; y el estado eclesiastico; que muchos abrazaron en un principio á consecuencia de las desgracias y calamidades de la época, fué despues el mas solicitado por las immensas ventajas que efrecia su condition comparada con la de las clases restantes. „*Antequera, Historia de la Legislacion p. 223, 224. Lásd Campomanes is, Apendice à la Educacion, Madrid, 1775—1777, I, 465. valamint IV, 219, a hol a toledoí egyetemről 1619 vagy 1620 táján az monda:ik, hogy „hay doblados religiosos, clerigos y estudiantes; porque ya no hallan otro modo de vivir, ni de poder sustentarse. Hogyha Lafuente ezen helyet és más helyeket, miket egykoru írókból tüstént idézni fogok, látta volna, akkor ezen dologról bizonyára világosabban nyilatkozott volna, a mint ezt legujabb, bár fényes, de hiányos sparyol történetében megtette. A kolostorok nagy gazdagságáról 1679-ben midőn a többi nép és ország szegénységet szenvedett, láss egy levelet, mely Madridból van keltezve 1679, julius 25-éről d’Aulnoynál, Relation du Voyage d’Espagne, Lyon 1693, II. 251. De a legeslegelső tanuság melyre ráakadtam, egy levél 1609-ből, melyet Sir Charles Cornwallis, madridi angol követ Henrik angol herczeghez intézett. „The furniture of their churches here, and the riches and lustre of their sepultures made in every monasterie (the general powertye of this kingdome considered) are almost incredible. The laity of this nation may say with Davyde (though in another sense), „Zelus domus tuae comedit me“: for, assuredly, the riches of the temporall hath in a manner all fallen into the mouthes*

and devouring throates of the spiritual.“ *Winwood, Memorials of Affairs of state* III. k. 10. lap, London, 1725. folio.

⁹⁶⁾ Deux millions de ducats, que le clergé possédait sous le règne de Charles V., étaient réputés comme un revenu exorbitant; et une demi siècle plus tard, lorsque cet revenus s'élevait à huit millions, on qualifiait hérétique, tout proposition tendante à opérer quelque modification dans leur accroissement.“ *Sempere, Monarchie Espagnole*. II. 16.

⁹⁷⁾ Egy munkában, mely a spanyol irodalommal foglalkozik és hetven esztendő ilyenkor megjelenvén, nagy feltűnést okozott, ezt be is vallja a szerző, de egyuttal azt is állítja, hogy ez Spanyolhonnak becsületére válik, mert oly philosophusokat termett, a kik sokkal mélyebben hatoltak a dolgok lényegebe, mint Baco, Descartes és Newton, a kik okos emberek voltak ugyan, de a félsziget nagy gondolkodóival egybe sem hasonlithatók. Ilyen állítások, melyek nem olyan embertől származnak, a ki a természettudományokat a maga tudatlanságában megveti és megveti azt, a mi nek tanulmányozására soha kellő fáradságot nem fordított, hanem valósággal tanult, sőt bizonyos tekintetben illetékes embertől, az olyan állítások, mondok, nevezetesen a gondolkodás történetében és minthogy a mű meglehetősen ismeretlen, pár kivonatát közlök: „Confiesan los Franceses, con ingenuidad, que Descartes fué un novellista; y con todo eso quiesen hacerle pasar par el promotor de la filosofia en Europa, como si su filosofia, se desemejase mucho de la que dominaba en la sectas de la antiquedad. Su tratado „Del metodo“ es nada en comparacion de los libros. „De la corrupcion de las artes“ de Juan Luis vives, que le antecedió buen numero de anos“ *Oracion Apologética por la España y ne Mérito Literario por D. J. P. Forner, Madrid 1786. p. XI.* „No hemos tenido en los efectos un Curtesio, no un Neuton: démoslo de barato: pero hemos tenido justisimos legisladores y excelentes filósofos practicos, que han preferido el inefable gusto de trabajar en beneficio de la humanidad á la ociosa ocupation de edificar mundos imaginarios en la soledad y silencio de un gabinete.“ p. 12. „Nada se disputaba en España.“ p. 61. és a 143. lapon párhuzam van Bacon és Vives között, mely végül a 146. lapon ugy végződik, hogy szerinte Vives osztályrésze „una gloriosa superioridad sobre todos los sabios de todos los siglos.“

⁹⁸⁾ A fogadalmat végre is, de csak 1616-ban letette; de a csuhát már 1613. óta viselte. „Tal era su situacion el sábado santo 2 de abril“ (1616.) „que por no poder salir de su casa hubieron de darle en ella la profesion de la venerable orden tercera de San Francisco, cuyo habia tomado en Alcalá, el dia 2 de julio de 1613.“ *Navarrete, Vida de Cervantes* CII. lap, a Don Quijotte 1839-i barcelonai kiadása elé nyomtatva. Sőt már 1609-ben, mond Navarrete (LXII. l.) „se ha creido, que entonces se incorporó tambien Cervantes, como lo hizo Lope de Vega, en la congregacion del oratorio del Caballero de Gracia, mientras que su muger y su hermana dona Andrea se dedicaban, á semejantes ejercicios de piedad en la venerable orden tercera de San Francisco, cuyo hábito recibieron 8 de junio del mismo año.“

⁹⁹⁾ *Ticknor: History of Spanish Literature* II, 125, 126, 137, 147, 148.

¹⁰⁰⁾ *Ugyanaz* II, 374. — *Biographie Universelle* XXX, 149, 150.

¹⁰¹⁾ *Ticknor: History of Spanish Literature* II, 276, 327.

¹⁰²⁾ *Ugyanaz* II, 327.

¹⁰³⁾ *Bouterwek: History of Spanish Literature* I, 525. De a legjobb értesítést életirójától veszszük, a ki két dologról biztosít bennünket; az egyik, hogy ő elnyerte „todas las órdenes sagradas“ s hogy „devotissimo de Maria santissima“ volt. „Vida de Solis“ 15 l. *Solis-nak* *Historia de la Conquista de Mejico* (Paris, 1844) cz. munkája előtt.

¹⁰⁴⁾ *Biographie Universelle* XL, 319.

¹⁰⁵⁾ „Sacerdote soy.“ *Davila, Historia de la Vida de Felipe Tercero* II. 215.

¹⁰⁶⁾ *Biographie Universelle*, XXVII, 42.

¹⁰⁷⁾ *Ugyanaz* XXIX, 80.

¹⁰⁸⁾ *Ugyanaz* VII, 219.

¹⁰⁹⁾ *Ugyanaz* II, 293.

¹¹⁰⁾ *Ticknor: History of Spanish Literature* III, 177.

¹¹¹⁾ *Ugyanaz* II, 491; III, 117, 118.

¹¹²⁾ *Sismondi: Literature of the South of Europe* II. 348. London 1846.

¹¹³⁾ „Pero en fin murio Don Andres Martinez, y sucediole en la Canongia nuestro Bartholome.“ *Pellicer: Ensayo de una Bibliotheca*, Madrid 1778, 4-to 94 l. — Ez az ifjabb Argensola volt.

¹¹⁴⁾ *Ticknor, History of Spanish Literature* II. 486.

¹¹⁵⁾ „Occupied a high place in the Inquisition.“ *Ticknor*, II, 507. „Pris les ordres et obsint un canonicat.“ *Biographie universelle* XXXVIII. 120.

¹¹⁶⁾ 1663. Philipp IV. „le honró con otra Capellánia de honor en su real Capilla.“ *Vida de Calderon* p. IV, a „Las Comedias del Calderon“ lipcsei (Keil-féle) kiadása előtt, 1827.

¹¹⁷⁾ „Calderon is, in fact the true poet of the Inquisition. Animated by a religious feeling, which is too visible in all his pieces, he inspires me only with honor for the faith wich he professes.“ *Sismondi, Literature of the South of Europe* II, 379. V. ö. *Leves, On the Spanish Drama* 176—179.

¹¹⁸⁾ Salfi következőleg nyilatkozik: „Calderon de la Barca excite encore plus une sorte d'indignation, malgré son genie dramatique, qui le mit audessus de Vega, son prédécesseur. En lisant ses drames sans prévention, vous diriez, qu'il a voulu faire servir son talent uniquement a confirmer les préjugés et les superstitions les plus ridicules de sa nation.“ *Ginguené, Histoire Littéraire d'Italie*, XII. 499, Páris 1834.

¹¹⁹⁾ „Entró en el año de 1622 á ser *Relator del Consejo de la General Inquisicion*, cuyo empleo sirvió y desempeñó con todo honor muchos años“. S kinyilatkoztatá „en esta clausula de su Testamento: 'Y por quanto yo y mis hermanos y toda nuestra familia nos hemos sustentado, autorizado y puesto in estado con las honras y mercedes, que nos ha hecha el santo Oficio de la Inquisition, á quien hemos servido cinio nuestros antepasados; encargo afectuosamente á todos mis sucessores le sean para siempre los mas respetuosos servidores y criados, viviendo en ocupacion de su santo servicio, procurando adelantarse y señalarse en èl, quanto les fuere possible, en qualquiera de sus ministerios; pues todos son tan dignos de estimacion y veneracion“, *La Mosquea* por Villaviciosa, előszó X—XII, Madrid, 1777.

¹²⁰⁾ „Hardly a convent or a saint of any note in Spain, during the sixteenth and seventeenth centuries, failed of especial commemoration; and each of the religious orders and great cathedrals had at least one historian, and most of them several. The number of books on Spanish eccle-

siastical history is, therefore, one that may well be called enormous“. *Tiknor, History of Spanish Literature III, 132.* Forner szinte csömörlésig bizonyítgatja, a min soha senki sem kételekdett, hogy „los estudios sagrados jamas decayéron en España“. *Forner, Oracion Apologetica Madrid, 1876, p. 141.*

¹²¹⁾ 1623-ban Howell így ír Madridból: „Such is the reverence they bear to the church here, and so holy a conceit they have of all ecclesiastics, that the greatest Don in Spain will tremble to offer the manest of them any outrage or affront“. *Howell, Letters, London, 1754, 138. lap.* „The reverence they show to the holy function of the church is wonderfull; Princess and Queens will not disdein to kits a capuchins sleeve, or the surplice of a priest“. . . . „There are no such sceptics and cavillers there, as in other places“, p. 496. 1669-ben egy másik szemtanu ezt írja: „En Espagne les religieux sont le maîtres et l'emportent par tout ou ils se trouvent“. *Voyages fait en divers Temps en Espagne, Amsterdam, 1700, p. 35* S hogy még egy torrásra hivatkozom, ime a IV. Fülöp korabeli spanyol társadalomról ily képet festenek: „Ne habia familia, con quien ne estuvieran encontrados los frailes por amistad ó parentesco; ni casa que les cersare sus pueras; ni conversacion en que nos se les cediera la palabra; ni mesa en que no se les obligara á ocupar la primara silla; ni resolucion grave entre ricos o pobres que se adoptara sin su consejo; y si no tomaban parte en ellas las satisfacciones domésticas no eran cabales“. *Rio, Historia del Reinado de Carlos, III. I, 94 lap.*

¹²²⁾ „Le cardinal de Richelieu, qui n'étoit pas très susceptible de pitié, l'appelle, 'le plus hardi et le plus barbare conseil dont l'histoire de tous les siècles précédents fasse mention“. *Sismondi, Histoire des Français XXII, 163, Paris, 1839.*

¹²³⁾ „Porque los Reyes queriendo, que en todo el Reino fuesen Christianos, embiaron a Frai Francisco Ximenez, que fue Arzobispo de Toledo i Cardinal, para que los persuadiese. Mas ellos, gente dura, pertinaz, nuevamente conquistada, estuvieron recios“. *Mendoza, Guerra de Granada que hiso Felipe II. contra los Moriscos, Valencia, 1776, negyedrés, 10. l. — Ez író a 16. század elején Granadában született, hol hosszu ideig élt.*

¹²⁴⁾ „L'année 1526 vit donc disparaître dans toutes les parties de l'Espagne les signes extérieurs de l'islamisme“.

Circourt, Histoire des arabes d'Espagne, Paris 1846, II, 220. *Lafuente*, (Historia de España X, 132.) azt mondja az 1502-ik évről: „Desde entonces, por primera vez al cabo de ocho siglos, no quedó un solo habitante en España que esteriormente diera culto á Mahoma“; de a XI. köt. 447. lapján ez áll 1524-ről: „volvieron inmediatamente á sus ritos y ceremonias musulmicas“. Miután *Circourt* mindazon anyagot jól ismeré, a mit *Lafuente* haszualt, s e mellett sokkal jobb ítélő tehetség volt, valószínűleg az ő állítása a helyes.

¹²⁵⁾ „Ces malheureux auraient tous été exterminés, s'ils n'avaient consenti à recevoir le baptême. Au milieu des décombres de leurs maisons, sur les cadavres fumans de leurs femmes, ils s'agenouillèrent. Les germanos, ivres de sang, firent l'office de prêtres; l'un d'eux prit un balai, aspergea la foule des musulmans, en prononçant les paroles sacramentelles, et crut avoir fait des chrétiens. L'armée des germanos se répandit ensuite dans le pays environnant, saccageant d'abord, baptisant après“. *Circourt*, Histoire des Arabes d'Espagne, II, 175, 202.

¹²⁶⁾ Ez volt általános elnevezésök; de Aragoniában „tornadizos“-nak hitták őket „en language insultante“. *Janer*, Condicion de los Moriscos de España, Madrid 1857, 16. lap.

¹²⁷⁾ „Recibieron el Sacramento por comodidad, no de voluntad, y asi encubrian todo lo possible el vivir y morir en la secta de Mahoma, siendo infieles apostatas“. *Vanderhammen*, Felipe Segundo, 12. l. „Porque la Inquisicion los comenzó á apretar mas de lo ordinario“. *Mendoza*, Guerra de Granada, 20. l. „Poner nuevo cuidado i diligencia en descubrir los motivos destes hombres“. 26 l. S e mellett ugyanezen író elég szemtelen a mohammedanismus, mint egy borzasztó vallás ellen fennen kikelni. „Cruel i abominable religion aplacar á Dios con vida i sangre inocente!“ 107, 108 l.

¹²⁸⁾ *Vanderhammen*, (Felipe Segundo, 12 l., Madrid, 1632) csak annyit mond: „Por cedula el año sesenta y seis los mondó dexassen el habito, lengua y costumbres de Moros, y fuessen Christianos y lo pareciessen“. De a valódi rendeletek abban állottak: „Que dentro de tres años aprendiesen los moriscos á hablar la lengua castellana, y de allí adelante ninguno pudiese hablar, leer ni escribir arábigo en publico ni en secreto: que todos los contratos que se

hiciesen en arábigo fuesen nulos: que todos los libros asi escritos los llevasen en término de treinta dias al presidente de la audiencia de Granada para que los mandase examinar, devolviendoseles aquellos que no ofrecieran inconveniente para que los pudiesen guardar solo durante los tres años; que no se hicieran de nuevo marlotas, almalafas, calzas ni otra suerte de vestidos de los que se usaban en tiempos de moros; que durante este tiempo, las mujeres vestidas á la morisca llevarian la cara descubierta; que no usasen de las ceremonias ni de los regocijos moros en las bodas, sino conforme al uso de la Santa Madre Iglesia, abriendo las puertas de sus casas en tales dias, y tambien en los de fiesta, no haciendo zambras ni leylas con instrumentos ni cantares moriscos, aunque no dijesen en ellas cosas contrarias á la religion cristiana“, etc. *Janer*, Condicion de los Moriscos, 31, 32 l., hol a rendeletek többi részletei is elősorolvák, melyek összehasonlitandók *Circourt*, Histoire des Arabes d'Espagne, II, 278, 283, 459—463.

¹²⁹⁾ Egyéb lépések, melyeket 1566 előtt tettek a „moriscos“ ellen, elősorolvák *Prescott*: History of Philip II, III, 10 s más helyeken. V. Károly alatt gyakorta fordultak elő helyi zsarnokoskodások, melyek a történetíró figyelmét kikerülik. Egyet közülök, mely a cadixi püspök műve volt, érdemes fölemlíteni. „On le vit pousser l'intolérance jusqu'à faire raser les femmes et les obliger à râcler leurs ongles pour en faire disparaître les traces du henné, cosmetique inoffensif dont il abhorrait l'usage, en raison de ce que les Arabes l'avaient introduit“. *Circourt*, Histoires des Arabes d'Espagne II, 226.

¹³⁰⁾ A fölkelés végső jelenetét 1571 márczius havában mesterileg írja le *Prescott*, History of Philip II, III, 148—151. A mórok fényes győzelmét bizonyítja Mendoza, ki a háborut mint kortárs vázolja; de a borzalmak elbeszélésénél, a melyeket kétségtelen elkövettek, épen nem veszi számításba a spanyol keresztények véget nem érő s elviselhetlen kihívásait. Condálatos, a mit az egyik csatáról fölemlit s nem emlékszem, hogy erre máshol is akadtam volna. „Fue porfiado por ambas partes el combate hasta venir á las espadas, de que los Moros se aprovechan menos que nosotros, por tener las suyas un filo i no herir ellos de punta“. *Mendoza*, Guerra de Granada, 4. kiadás, Valencia 1776, 168 l.

¹³¹⁾ Ily eset állott be 1578. évben ugyanaz nap, melyen III. Fülöp született. „Predicando en un lugar de Aragon,

todo de Moriscos, llamado Ricla, ó Torrellas, un religioso, llamado Vargas, el mismo dia, que nació su Magestad, viendo el poco fruto, que hacia con sus sermones, dixo, como en Profecia, á aquella gente rebelde: Pues no quereis despedir de vuestros pechos esta infernal secta, sabed, que ha nacido en Castilla un Principe que os ha de echar de España“. *Porreño*, Dichos y Hechos de Phelipe III. *Yanez*, Memorias cz. könyvében, Madrid, 1723, 224 l. és csaknem szórul-szóra ugyanazt mondja: *Janer*, Condicion de los Moriscos, 60l. — *Prescott*, History of Philip II. cz. könyvében (III, 139) idéz egy levelet, melyet Don Juan de Austria irt 1570. évben II. Fülöphez, melyben az mondatik, hogy a spanyol szerzetesek nyiltan prédikáltak a szelid bánásmód ellen, melyben a király a mórokat részesíti. „Predicando en los pulpitos publicamente contra la benignidad y clemencia que V. M. ha mandado usar con esta gente“.

¹³²⁾ Egy újabb munkában nyomatékosan tagadják, hogy II. Fülöp a mórokat ki akarta volna üzni. „El carácter austero y la severidad de Felipe II. redundaban en favor de los moriscos, porque no daba oídos a las instigaciones de algunos personajes que señalaban la expulsion general como unico remedio, eficaz para los males que ofrecia al país aquella desventurada raza. Acababa el monarca de Focar los tristes resultados de una emigracion por las funestas consecuencias de la despoblacion del reino granadino, y preferia continuar en la *senda de la consiliacion*, procurando de nuevo la enseñanza de los conversos.“ *Janer*, Condicion de los Moriscos. Madrid, 1857, 58 l. — De ez először is ellenmondásban van mindazzal a mit II. Fülöp jelleméről tudunk, s azután ennek ellenében hivatkozhatnak Ribera érsek tanuságára, ki gyakran értekezett e tárgyról a királylyal s a ki a leghatározottabban állítja, hogy Fülöp ohajtotta a mórok kiűzetését Spanyolországból. „El hechar los Moros deste Reyno, ha sido cosa muy desseada y procurada por los Reyes Predecesores del Rey nuestro Señor aunque no executada . . . . „El Rey don Felipe Segundo nuestro Señor, despues de suceder en estos Reynos *tuvo el mismo desseo*; y assi mandó, que se juntassen los Prelados deste Reyno para buscar remedio el año de 1568, siendo Arzobispo desta Metropoli el Reverendissimo Don Hernando de Lloazes. Hizieronde en aquella Junta algunas constituciones de Consideracion. Visto que aprovechaban, mandó el año 1587 que se hiz'esse otra Junta, en la qual

ma hallé yo: añadimos también algunas nuevas constituciones. Y constando á su Magestad que non eran bastantes las diligencias passades, y que siempre perseveraban en su heresia, se resolvió de mandar los hechar del Reyno ó por lo menos meterlos dentro de la tierra.“ *Ximenez*, Vida de Ribera, Roma 1734, 4-to, 419, 420. E fontos hely döntő II. Fülöp valódi érzülete dolgában, hacsak azt nem akarjuk föltenni, hogy Ribera szándékosan valótlant állit. De elég különös, hogy ez egész könyvet, a melyben ily nevezetes hely foglaltatik, úgy látszik sem Janer, sem Lafuente nem ismerték.

¹³³⁾ „El rey Felipe III., hombre do rudo ingenio, se dejaba gobernar con facilidad por aquellos que sabiendo los temores de su conciencia, se aprovechaban de su imbecilidad para conseguir cuanto querian. Muchos eclesiásticos, recordando las expulsiones de judios y moros ejecutadas de orden de Fernando é Isabel; y conociendo que á Felipe III. serie agradable imitar á estos monarca, le aconsejaron que condenase al destierro á todos los moriscos que vivian en sus reynos; pues no solo se obstinaban en seguir la ley mahometana, sino que tenian tratos con los turcos y entre si para buscar sus libertades por medio del rigor de las armas.“ *Castro*, Decadencia de España, Cadix, 1852, 101, 102.

¹³⁴⁾ Ez emlékiratok ki vannak nyomtatva *Ximenez* ily czimü munkájának függelékében: „Vida y Virtudes del Venerable Siervo de Dios D. Juan de Ribera, por el R. P. Fr Juan Ximenez“, Roma 1734, 4to 367—374, 376—393 l. — E munka, azt hiszem, rendki. ül ritka; legalább hiába fáradoztam azon, hogy egy példányát Spanyol- vagy Olaszországból megszerezzek s végre is, hosszu sikertelen kutatás után, egy londoni antiquáriusnál akadtam rá. Ez azon példány, mely most birtokomban van. *Circourt*, úgy látszik, nem ismerte és a spanyol arabok történetéről irt tudós könyvében panaszkodik is, hogy nem tudja Ribera műveit megszerezni, a kinek emlékiratait ennél fogva másodkézből idézi. *Circourt*, Histoire des Arabes d'Espagne, Paris, 1846, III. 168, 351. Ugy látszik, maga *Watson* sem ismerte. jöllehet ő és *Circourt* *Escriva* „Ribera élet-ét fölemlitik. *Watson*: Philip III., London 1839, 214, 221. Kivonatban közli ez emlékiratokat *Geddes* egy tudós és pontos író, kinek azonban az a roszt szokása volt, hogy forrásait meg nem jelölte. *Geddes*: Tracts, London 1730, I, 60—77.

¹³⁵⁾ „Por lo qual se pueda creer, que nuestro Señor ha querido reservar esta obra tan digna de pecho Real para Vuestra Magestad, como reservó la libertad de su pueblo para Moyses, la entrada de la Tierra de Promission para Josue, la vanganga de los Filisteos para David.“ *Ximenez, Vida de Ribera* 370. l. És a 377. lapon: „Y al primer Rey que tuvo el mundo, en siendo elegido por Dios y confirmado en su Reyno, le embia á mandar por un Propheta que destruya á los Amalequitas, sin dexar hombres, ni mugeres, ni niños, aunque sean de leche en fin que no quede rasto de ellos, ni de sus haziendas. Y porque no cumplio exactamente su mandamiento, cayó en indignacion de Dios, y fue privado del Reyno. Al segundo Rey que fue David, le mandó Dios en siendo jurado, que destruyesse los Philisteos, como lo hizo“.

¹³⁶⁾ „El año quando se perdio la poderosa Armada, que iba á Inglaterra, confiado de la benignidad del Rey nuestro Señor que esta en Cielo me atrevi con el zelo de fiel vasallo y Capellan á dezir á Su Magestad: que aviendo gastado mucho tiempo en discurrir, que causa podia aver para que Dios, nuestro Señor permitiesse aquel mal successo se me havia ofrecido una cosa de mucha consideracion, y era querer dezir la Magestad Divina á su Magestad Catolica: que mientras no ponia remedio en estas Heregias de España, cuyos Reynos le avio encomendado, no se debía ocupar en remediar las de los Reynos agenos. Y ahora confiando en la misma benignidad, y clementia de Vuestra Magestad, me atrevo tambien á dezir que aviendo considerado la causa, porque Dios los ha quitado de las manos la toma de Argel, aviendose dispuesto todas las prevenciones para ella con la mayor prudencia, y sagacidad, que hemos visto en nuestros tiempos, y sirviendonos el mar, y los ayres, y las ocasiones, de la manera, que podiamos dessear, tengo por sin duda, que ha sido, querer nuestro Señor dar á Vuestra Magestad el ultimo teuerdo de la obligacion, que tiene, de resolver esta plarica.“ *Ximenez, Vida de Ribera*, 373. l. Kár lenne a theologiai gondolkozásmód ily pompás példáit egy régi rómainegyedrétkötetben eltemetve hagyni. Szerencsét kívánok magamnak s az olvasónak e kötet megszerzéséhez, mely kitűnő, noha elavult fegyvereknek hatalmas tárháza.

¹³⁷⁾ „Todas estas cosas, y otras muchas, que dexo de dezir, por no ser prolixo, me hazen evidencia, de que conviene para el servicio de Dios nuestro Señor, y que Vuestra Magestad está obligado en conciencia, como Rey,

y Supremo Señor, á quien toca de justicia defender, y conservar sus Reynos, mandar desterrar de España todos estos Moriscos, sin que quede hombre, ni muger grande, ni pequeño; reservando tan solamente los niños, y niñas, que no llegaren á siete años, para que se guarden entre nosotros, repartiendolos por las casas particulares de Christianos viejos. Y aun hay opinion de personas doctas, que estos tales niños y niñas, los puede Vuestra Magestad dar por esclavos, y lo fundan con razones probables“. *Ximenez, Vida de Ribera, 379, 380.* „Destos que se han de desterrar, podra Vuestra Magestad tomarlos que fuere servido por esclavos, para proveer sus Galeras, ó para embiár á las minas de las Indias, sin exculpulo alguno de conciencia, lo que tambien sera de no poca utilidad“. 384 l. Ezt még kegyes bánásmódnak nevezé, mert mindnyájan halálbüntetést érdemeltek, — „merecian pena capital“. 381 l.

¹³⁸⁾ „Aora, Catolica Magestad, vemos que Dios nuestro Señor ha reservado para Vuestra Magestad, y para su Real Corona, el nombre, y hechos de Rey Catholico; permitiendo por sus secretos juizios, que los que han sido siempre enemigos de su santa ley y assi va la honra de Dios nuestro Señor, y el exemplo, y confusion de los otros Reyes, en que Vuestra Magestad tenga sus Reynos limpios de Hereges, y principalmente á España. Y quando esto huviesse de costar grandes trabajos, y todo el oro, y plàta, que hay en las Indias, estaria muy bien empleado: pues se atraviessa la honra de Dios, la de su Santa Iglesia, el antiguo renombre desta Corona“. *Ximenez, Vida de Ribera, 382 l.* És V. Károlynak és II. Fülöpnek kötelességök elhanyagolásáról 370 l.

¹³⁹⁾ „The most powerfull promotor of their expulsion was Don Bernardo de Roias y Sandoval, Cardinal Archbishop of Toledo, and Inquisitor-General and Chancellor of Spain. This great prelate, who was brother to te Duke of Lerma, by whome the king for some years before, and for some years after the expulsion was absolutely governed, was so zealous to have the whole race of the Moriscoes extinguished, that he opposed the detaining of teir children who were under seven years of age; affirming that of all wo he judged it more advisable to cut the throats of the the Moriscoes, men, women and children, than to have any of their children left in Spain to defile the true spanish blood with a mixture of the Moorish“. *Geddes, Tracts, 85, 86, I.* Navarrete tüzes diesbeszédet mond ezen egyházi feje-

delem jámborságáról és egyéb nemes tulajdonairól, 3° 427 pedig hozzáteszi: „Llenando de esplendor con sus tres sillas episcopales, mereció que Clemente VIII. rase con el capelo, y fueé elevado à la primada y al empleo de inquisidor general“. Vida de Cervantes p. XCVII, XCVIII, Barcelona, 1830.

¹⁴⁰) „He did assure all the old Christian laity, that whenever the king should give the word, they might, without any scruple of conscience, cut the throats of all the Moriscoes, and not spare any of them upon their professing themselves Christians; but to follow the holy and laudable exemple of the Croisado that was raised against the Albigenes, who, upon their having merde themselves masters of the city of Bezeir, wherein were two hundred thousand Catholics and heretics, did ask Father Arnold, a cistercian monk, who was their chief peacher „Wether they should put any to the sword that pretended to be Catholics“ and ware antwered by the holy Abbot. „That he ty should kill all without distinction, and leave it to God, who knew his own, to reward them for being true Catholics in the next world“: wich was accordingly executed“. Geddes, I, 84.

¹⁴¹) „Grande resolucion“! contesto el debie monarca al ministro favorito: „hacedlo, vos, duque!“ Lafuente, Historia de España, XV, 375. But this reply, so far from being a mark of weakners on the part of Philipp, was a strictly logical application of the principles wich he entertained, and wich indeed were almost universal in Spain. We know from his contemporary biographer, that „Determinó el Rey en los principios de su Reynado como Rey tam poderoso, y Catolico, de consagrar y dedicar a Dios la potencia de sus Consejos y armas para extinguir y acabar los enemigos de la Iglesia santa. Davila, Historia de la vida de Felipe Tercero lib. I p. 44.

¹⁴²) Ez csupán átlagos számitás. Némelyek kevesebbet, mások többet mondanak, sőt akad történész, a ki így ír: „The numbers expelled have been estimated at four houndred thousand families, ot two millions of souls“. Clark, Internal state of Spain, London, 1818, 33 lap. De az hihetetlen. Castro (Decadencia de España, Cadiz. 1852, p. 105) azt mondja: „España perdio en los moriscos un millon de habitantes“ és Janer (Condicion de los Moriscos, Madrid, 1857, p. 93) így nyilatkozik: „sin entrar in calculos sobre los que habia cuando se expided el edicto de Valencia en 1609, no sobre los que fenecieron en las

y millones, de mano armada, de sed, de hambre o ahogados
 guardar, poder fijar, aproximadamente, en novecientos mil
 rebe... llegaron á poner el pié fuera de la peninsula, des-
 fós que para siempre de las costas y fronteras de España,
 pidiéndose para el examen y contexto de unos y
 cuya cifra de lucimus del exámen y contexto de unos y
 expulsos, de los datos de diversas relaciones estados y do-
 cumentos examinados con este solo intento“ és tovább a
 105. lapon „la expulsion de un millon, o novecientos mil de
 sus habitantes“ Llorente (*Histoire de l'Inquisition*, III,
 430; Paris 1818) következőleg itél: „un million d'habitans
 utiles et laborieux“, Ximenez szerint (*Vida de Ribera*,
 Roma, 1734, 4°, p. 70) „Novecientos mil“ és Boisel, ki a
 Spanyolhonból való elűzetés után 50 évvel később járt ott,
 és a nép ajkán elő és annak emlékezetébe vésődött adatokat
 gyűjtött, azt mondja: „Il sortit neuf cent tant de mille
 hommes de compte fait de Valence, d'Andalousie et de
 Castille“. *Boisel*, *Journal du Voyage d'Espagne*, Paris,
 1669, 4°, p. 225.

¹⁴³ *Watson*, *Filip III*, p. 234, 235. *Davila*, *Vida*
de Felipe III, p. 146. *Yañez*, *Memorias para la his-*
toria de Felipe III, p. 281, 290. *Janer*, *Condicion*
de los Moriscos, p. 83, 84, 90. A kiűzetés közelebbi
 adatait kiegészíthetjük még *Cottington* leveleiből (*Let-*
ters from Madrid), melyek 1609-ből valók, de csekély
 értékűek. Végül *Winwood*, *Memorials of affaires*
of state III, 73, 91, 104, 118. London folió 1725.

¹⁴⁴ Egy egykoru prédikációban, mely a kiűzetés em-
 lékére tartatott, a szónok következő örömteljes kifakadásban
 tör ki: „Pues, que mayor honta, podemos tener en este
 Reyno, que ser todos los que vivimos en el, fides a Dios
 y al Rey, sin compañía de estos Hereges y traydores?“
Ximenez, *Vida de Ribera*, p. 423. Egy másik pap így
 kiált fel: „Al fin salieron estos, y quedo la tierra libre de
 la infamia de esta gente.“ *Davila*, *Vida de Felipe Fer-*
cero, p. 149. Lásd még a 151. oldalt is: „Y es digno de
 poner en consideracion el zelo, que los Reyes de España
 tuvieron en todo tiempo de susfontar la Fé Catolica; pues
 en diferentes expulsiones que han hecho, han sacade desus
 Reynos tres millones de Moros, y dos millones de Judios,
 enemigos de nuestra Iglesia.“

¹⁴⁵ Lásd a valenciai érsek prédikációját; egészen
 kinyomtatva *Ximenez*: „*Vida de Ribera*“ függelékében
 411—428 l. Nagy kedvem lett volna az egésznet idézni, de

az olvasónak be kell érnie záradéka egy részével 426, 427 l. „Entre las felizidades, que, cuenta el Espiritu Santo que tuvieron los hijos de Israel en el gobierno del Rey Salomon, es una: que vivian los hombres seguros, durmiendo á la sombra de su parra, y de su higuera, sin tener de quien temer. *Assi estaremos en este Reyno de aqui adelante*, por la misericordia de nuestro Señor, y paternal providenzia de su Magestad, todo nos sobrará, y la misma tierra se fertilizará y dará fruto de bendicion. Brocardico es, de que todos usabades, diziendo que despues, que estos se bautizaron no se avia visto un año fertil; *acora todos lo seran*, porque las lereguas y blasfemias de estós tenian esterilizada, abrasada, y inficionada la tierra, como dixo el Real Propheta David, con tantos pecados y abominaciones.“ . . . „Y edificarán en las tierras, que antes eran desiertas, plantando viñas, y bebiendo el vino de ellas, y sembrarán huertas, y comeran del fruto de los arboles; que han plantado y nuncha seran hechados de sus casas, dize Dios. Todo esto prome-e nuestro Señor por dos Prophetas suyos, *Todo: (digo otra vez) nos sobrará.*“ Mindennek kell vala történnie a néppel, mialatt a királyt ugyanazon predikáció Dávidhoz hasonlítja s egy másik nagy tekintély is mórok kiűzetését a király részéről oly nagy tettnek (hazaña) jelenti ki, a mely „durará su memoria pos los venideros siglos.“ *Porreño, Yanez: Memorias pare Felipe III. könyvében*, 281 l.

¹⁴⁶⁾ Amidst the devout exultation of the wholl kingdom. — Cervantes, Lope de Vega and others of the principal men of genius then alive, joining in the general jubilee.“ *Tiknor, History of Spanish Literature*, I, 428, 429. V. ö. *Dunlop, Memoirs*, I, 16. Porreño azt mondja, hogy a világ hét csodája mellé lehet ezt sorolni: „la podemos poner entre las siete maravillas del mundo.“ *Yanez, Memorias* p. 297 és *Davila (Vida di Felipe Tercero lib. II. cap. 41 p. 139.)* Pelayo napjai óta a legdicőségesebb tettnek nevezi. Mindez nagyon természetes, de sokkal érdekesebb ezen fel fogás maradványait a legujabb időkig követni: Campomanes (*Apendice á la Educacion Popular IV. 130; Madrid 1777*), a ki pedig nemcsak rendkívül tehetséges, hanem sokkal szabadabb elvü ember, mint legtöbb honfitársa, nem á tallja azt mondani, hogy: „la justa expulsion de los moriscos desde 1610 à 1613.“ Ortiz 1801-ben kissé tétovázva fejezi ki magát, de azért helyesli amaz eljárását, mely által Spanyolországból kiveszett „la perniciosa semilla, de Mahoma, que restaba en ella.“ *Compendio della His-*

toria de España, VI, 304. 305. Sőt még 1856-ban a spanyolok újabb nagy történetírója ugyanakkor, midőn a komoly anyagi veszteséget fejtegeti, melyet ez a szörnyű vétek az országra hozott, azt állítja, hogy megvolt amaz „óriási haszna,” hogy vallási egyöntetőséget teremtett; és fel nem fogja azt, hogy ép ezen vallási egység, melylyel dicsekszik, az teremt szellemi tespedést és lomhaságot, mely minden igazi haladásnak megölő betűje; mert megakadályozza az eszmék cseréjét és összeütközését, mely által az ész élesedik és használhatóvá válik. „Con la expulsion se completó el principio de la unidad religiosa en España, que fué un inmenso mal.” *Lafuente, Historie de España XVII, 340. Madrid 1856.* És alig egy évvel ezen éleseszi felfogás világgá bocsájtása után egy másik kitünő spanyol ember a történelemnek spanyol királyi akadémia által bábérra méltatott művében még tovább ment, és kijelentette, hogy a mórok elűzetése nemcsak nagyon hasznos volt a vallási egység behozatalára, de sőt az ilyen egység spanyol földön szükséges vala. „J si bajo el aspecto económica reprobamos semejante medida por la influencia perniciosa, que tuvo desde el momento de dictarse. la imparcialidad de historiadores nos obliga a respetarla por los inmensos bienes que produjo en el orden religioso y en el orden politico“ . . . . „La unidad religiosa era necesaria en el suelo español.“ *Janer, Condition social de los Moriscos de España, Madrid, 1857, p. 110. 114.* Mit is gondolhatunk azután oly országról, melyben ilyen nézeteket beszélnek el, még pedig nem valami szedett-vedett rajongó, népszónok vagy prédikátor, hanem jeles és tanult emberek, kik azt állásuk egész tekintélyét latba vetve hirdetik és kik még így is majdnem túlmerészeknek és tulságosan szabadelvűeknek látszanak ama nép előtt, melynek számára írnak?

¹⁴⁷⁾ „Los moros eran muy diestros en todo lo que mira a obras de agua.“ *Campomanes, Apendice à l'Education Populaire, III köt. 107. lap.* „The Moors were the most intelligent agriculturists Spain ever had.“ *Laborde, Spain. II, 216.* Még Jovellanus is ráhagyja, hogy „except in the parts occupied by the Moors, the Spaniards were almost totally unacquainted with the art of irrigation.“ *Clarke, Internal State of Spain, 116. lap, V. ö. még Circourt, Arabes d'Espagne, I, 255; II, 12; III, 162; 222. Bourgoing, Tableau de l'Espagne, II, 170, 171. és Townsond, Spain, III, 74.* Pompás vízvezetékeiknek romjai még mindenfelé láthatók. *Hoskins, Spain, I, 120, 125, 291, 292.*

V. ö. Spain by an American, II, 112, ugyszinte L'Estat de l'Espagne, Genève 1681, p. 399.

¹⁴⁸⁾ V. ö. Janert, Condicion de los Moriscos, p. 47. 48., *Campomanest*, Apendice à la Educacion Popular III, 22 és *Dunlop*, Memoirs, I, 13.

¹⁴⁹⁾ Az eszesebb spanyolok sajnálattal nézik ezt a megvetést, melylyel honfisáruik mindenféle hasznos ipar iránt viseltetnek. L. *Campomanest*, Educacion Popular, p. 128. és *Sempere*, Monarchie Espagnole, II, 277, 288. Egy utazó, a ki Spanyolhonban 1659-ben járt, azt mondja a népről: „Ils méprisent tellement le travail, que la plupart des artisans sont étrangers.“ *Voyages faits en divers Temps par M. M * * * Amsterdam*, 1700, p. 80. Egy másik utazó, 1693 vagy 1695 tájékaról így szól: „They think it below, the dignity of a Spaniard to labour and provide for the future“. *Travels by a Gentleman (by Bromley?) London*, 1702 p. 35. Egy harmadik szemtanu pedig 1679-ben arról értesit, hogy: „Ils souffrent plus aisément le faim et les autres nécesités de la vie, que de travailler disent ils, comme de mercenaises, ce que n'appartient qu'a des Esclaves.“ *D'Aulnoy*, Relation du Voyage d'Espagne, Lyon, 1693, II, 369, 370 lap. További adatokat nyujt e pontban *Labat*, Voyages en Espagne, Paris, 1730, I, 285, 286. *Capmany*, Questiones Criticas, p. 43, 49, 50. *Laborde*, Spain, I. p. 50. *Ranke*, Spanish Empire, p. 163. *Townsend*, Journey through Spain, II. 240, 241.

¹⁵⁰⁾ „Pudo, pues, decirse con razón de nuestra patria, que de Arabia Feliz se habia convertido en Arabia Desierta, y de Valencia en particular, que el bello jardin de España se habia convertido en páramo seco y deslucido. Dejose en breve sentier en todas partes el azote del hambre y al alegre bullicio de las poblaciones sucedió el melancólico silencio de los despoblados, y al frecuente cruzar de los labradores y trajineros por los caminos signio el peligroso en cuentro de los salteadores que los infestaban abrigándose en las ruinas de los pueblos desiertos.“ *Janer*, Condicion de los Moriscos, 100 l. — Lásd még *Dunlop*: Memoires I, 16. — *Compomanes* azt mondja: „El gran número de artesanos que salieron con la expulsion de los moriscos causó un golpe mortal á las manufacturas, y á la labranza.“ *Apendice á la Educacion Popular* I, 13. És a 268. lapon: „El punto de decadencia de nuestras manufacturas, puede fixarse desde el año de 1609, en que tuvo principio la expulsion de los Moriscos.“

¹⁵¹⁾ „Sur la carte d'Espagne, en mille endroits est inscrit ce funeste mot: *despoblado*; en mille endroits la nature sauvage a repris la place de culture. Étudiez la direction des despoblados, et consultez les registres des commissaires de l'Expulsion, vous verrez presque toujours que les familles morisques couvraient ses solitudes. Leur patrimoine abandonné forma le domaine des voleurs, qui établirent avec une sorte de sécurité leurs correspondances effrontées à travers toute l'Espagne. Le brigandage s'organisa comme une profession ordinaire; et la contrebande, sa compagne, leva le front avec autant d'audace, autant de succès.“ *Circourt, Histoire des Arabes d'Espagne III, 226, 228.*

¹⁵²⁾ „Declinó pues muy sensiblemente la vasta monarquía, y callaron atonitos los historiadores, como huyendo la necesidad de traer á la memoria lo que veían y aporras creían. En mudeció pues la historia de España en los dos reynados de Felipe IV. y Carlos II. viendo continuabá nuestra decadencia, hasta quedar España al nivel de los menos poderosos Estados de Europa. Este silencio nos ha privado de saber no solo las causas de nuestra decadencia sino también de los acontecimientos civiles y militares del siglo XVII.“ *Ortiz, Compendio de la Historia España vol. VI. prologo p. I.* Az Ortiz által említett hiányt csak 1856-ban próbálta Lafuente megpótolni, mikor megírta Madrid-ban Spanyolhon történetének 16. és 17-ik kötetét, mely VI. Fülöp és II. Károly történetét foglalja magában. Erről a munkáról csak tisztelettel és elismeréssel szólhatok: bámulatreméltó világosságánál fogva, melylyel a különböző tárgyak rendezvék és szép irálya miatt, mely a castiliai próza legszebb napjaira emlékeztetett, lehetetlen azt érdeklődés nélkül olvasni. De egyszersmind kénytelen vagyok azt is kijelenteni, hogy mint történeti munka, még pedig olyan, mely hivatva van Spanyolhon hanyatlásának okait kideríteni, tökéletesen el van hibázva. Először is Lafuente maga sem tudott azon előítéletekből kibontakozni, melyek Spanyolország vesztét okozták. Azután pedig különösen IV. Fülöp és II. Károly uralkodását illetőleg nem fordított kellő gondot azon források megválogatására, melyek Spanyolhon közgazdasági viszonyaira, vonatkoznak s azon közgazdasági viszonyokra, melyek azt lábáról leütötték. Szeme nagyon is odatapad a felületre, a tüneményt nem egyszer oknak tekinti és így Spanyolhon népének igazi története mindenütt kiskamlik kezei közül. Minthogy tanulmányaim szándoka arra utal, hogy a dolgokat az övénel magasabb és általánosabb

szempontból tekintsem, természetes hogy nagyon eltérő eredményre jutottunk, mindazonáltal szívesen teszek tanúságot, könyvének, mint műterméknek nagy értékéről míg azzal mint tudományos munkával nézetem szerint mitsem mutatott és ezen szerencsétlen, bár egykor dicső nép történetére új fényt nem derített, ama népére, melynek ékesszólásával, tudományával és izlésével nagy díszére válik.

¹⁵³⁾ *L. Dunlop*, *Memoirs*, II, 520 és *Ustariz* érdekes számvetéseit *Theorica y Practica de Comercio*, Madrid 1757. folio p. 35, 36. Korábbi idők statisztikai tudatlanságának közepette ezen adatok természetesen tökéletlenek, de Spanyolországnak a XVII. században bekövetkezett elnéptelenedése után a főváros népességének fogyása elkerülhetetlen volt. És II. Károlyrak egyik kortársa azt mondja, hogy Madridnak 1699-ben csak 150,000 lakosa volt. *Mémoires de Louville*, Paris, 1818, I, 72. Ezt az adatot, mind mondják, megőrizte „un memoire manuscrit, en langue espagnole, trouvé dans le papiers du marquis de Louville“, p. 67.

¹⁵⁴⁾ *Capmany* (*Questiones criticas* p. 30.), a kijelentés, de épen nem pontos s könyvét ügylátszik egyenesen azon czélból írta, hogy hazája vesztét eltitkolja, ezen adatokat tévesen mutatta ki. Az én tudósításom a sevillai czéhek (a „gremios“-ok) 1701-ik évből való hivatalos jelentésen alapszik. „Fiján la época de la ruina de nuestras fabricas desde el Reynado de Felipe II, y añaden haber llegado a tener solo en esta ciudad el arte mayor, y menor a la sede, el numero de mas de diez y se ocupaban en los exercicios adherentes á él mas de Ciento treinta mil personas de ambos sexos.“ *Campomanes*, *Apendice a la Educacion Popular*, I, 473, Madrid 1775. V. ö. ezenkívül még *Ustariz* munkáját. (*Theorica y Practica de Comercio* p. 14 „diez y seis mil telares“, a hol azonban kútfőre nem történik hivatkozás.

¹⁵⁵⁾ „El principal origen y causa de que los 16,000 telares de seda, lana, oro y plata, que se contaban en Sevilla se hallen oy reducidos a menos de 300.“ *Ustariz*, *Theorica de comercio*, p. 243.

¹⁵⁶⁾ *Sempere*, *Monarchie Espagnole* II, 52; maga a jelentés szorosán véve ama jelentésre vonatkozik, melyet *Alonso Nunez de Castro* hirdetett ki.

¹⁵⁷⁾ *Laborde*, *Spain*, IV, 388, a hol többi között az is megvan, hogy *Tunis* a moriszkok elűzése következtében kapott oly nagy hirre sapkagyáraitól, „they were subse-

quently imitated at Orleans.“ L. a tuniszi sipkagyárakról Campomanes munkájának egyik jegyzeté (Apendice a la Educacion Populara) IV. k., 248. lapjain.

¹⁵⁸⁾ „Tolède où se mettaient en oeuvres 435,000 livres de soie, avait déjà perdu ce travail, qui suffisait autrefois à l'existence de 38,484 personnes. La population de cette ville avait éprouvé un tiers de diminution, et vingt-cinq maisons de ses familles les plus illustres étaient passées dans la domaine de divers couvens.“ *Sempere, Monarchie Espagnole II*, 50

¹⁵⁹⁾ Lásd az ő értekezését, újra lenyomtatva *Campomanes* függelékében IV, 251. Azt mondja: „La fábrica de los guantes, que tenian pocos años ha todas las ciudades de estos reynos para el consumo de España y las Indias, era muy considerable; y se ha destruido despues que se dió eltrada al consumo de guantes estrangeros.“ Az i:y adatot, mint a melyet a kortársak egyike jegyzett fel, nem lehet kétségbe vonni; de az, mit okul felhoz, már nem kielégítő.

¹⁶⁰⁾ Segoviát, a mint 1659-ben nézett ki, így írja le *Boisel, Journal du Voyage d'Espagne, Paris, 1669, 4-to, 186 lap*: „Autresfois, cette ville qui paroist assez grande, estoit fort riche, tant à cause que les rois de Castille y demeuroient, qu'à cause du grand commerce des laines et des beaux draps qui s'y faisoient; mais à présent le trafic n'y est plus, et on n'y fait plus que fort peu de draps, de sorte que la ville est presque deserte et fort pauvre. Une marque de sa pauvreté, du mauvais ordre d'Espagne, et du peu de prévoyance des Espagnols (quoy qu'on dise de leur flegme), c'est que le jour que j'y arrivay jusques à deux heures après midy il n'y avoit point eu de pain en toute la ville, et ils ne s'en étonnoient point.“ A segoviai selyem- és grapjuszövés hanyatlását *Martinez de la Mata* is említi, ki 1650-ben irt. Lásd „*Dos Discursos*“ cz. munkáját, kiadta *Canga, Madrid 1794. 8 l.* *Saint Simon*, ki 1722-ben ott járt, mondja: „À l'égard de leurs laines, j'en vis les manufactures à Ségovie qui me parurent peu de chose et tort tombées de leurs ancienne reputation.“ *Mémoires de Duc de Saint Simon, XXXVI, 230 l., Paris, 1848.* Segovia posztójának szép színe folytán vált híressé, melyhez festőanyagot egy nyugotindiai kagyló szolgáltatta; a kagyló állítólag ugyanaz volt, mint a régiek biborcsigája. Lásd a jegyzetet *Dillon: Spain, Dublin 1871, 19–20 l.*

¹⁶¹⁾ Így ír erről egy spanyol a tizenhatodik század közepén: „Porque à la ciudad de Burgos, cabeza de Castilla,

no le ha quedado sino el nombre, ni aun vestigios de sus ruinas; reducida la grandeza de sus tratos, Prior, y Consul, y ordenanzas para la conservacion de ellos, á 600 vecinos, que conservan el nombre, y lustre de aquella antigua y noble ciudad, quo encerró en sí mas de seis mil, sin la gente suelta, natural, y forastera.“ *Campomanes*, Apéndice á la Educacion I, 453, Madrid, 1775. Egy értelmes hollandi, ki 1655-ben utazta be Spanyolországot, ezt mondja Burgosról: „Elle a esté autrefois fort marchande, mais depuis peu, elle a presque perdu tout son commerce.“ *Aarsens de Sommerdyck*, Voyage d'Espagne, Paris, 1665, 4-to, 16 lap. A mi engem illet, bizvást azt hiszem, hogy az ily természetű tényeknek több közük van Spanyolország valódi történetéhez, mint a királyokról, szerződésekről és csatákról szóló részletes tudósításoknak, melyeket a spanyol történetírók halomra gyűjteni szeretnek.

¹⁶²⁾ „Could contribute little to the exigencies of the state.“ *Dunlop*, Memorias, I, 285. V. ö. Lamentos Apologeticos a „Dos Discursos“ czimű munkában, Canga kiadásában, Madrid, 1794 p. 82., mely élénken szellőzteti a dolgok állását in „lo mas fértil de Andalucía.“ A kormány mindezt csak akkor vette észre, mikor látta, hogy az alattvalóktól már nincs mód benne pénzt kitérni. 1667-ben egy államtanács, melyet a királyné hívott össze, következőleg nyilatkozott: „Avant aux ressources, qu'on voudrait tirer de l'Espagne, sous forme de dons volontaires ou autrement, le conseil estime qu'il est bien difficile d'imposer aux peuples de charges nouvelles.“ S ugyanazon év november havában, az államtanács egy másik gyűlése alkalmával, emlékiratot szerkesztettek, melyben a többi közt az is benfoglaltatik, hogy: „Depuis le règne de don Ferdinand le Catholique jusqu'à ce jour la monarchie d'Espagne ne s'est pas encore vu si près de sa ruine, si épuisée, dénuée de ressources nécessaires pour faire face à un grand péril.“ Lásd ama kivonatokat, melyeket az államtanács jegyzőkönyveiből legelőször, ha jól emlékszem, Mignet adott ki „Negociations relatives à la succession d'Espagne“, II, 124, 601, Páris 1835, 4-to V. ö. Ugyanazon értékes munkában (II k. 127 lap.) XIV. Lajos levelét, melyet 1667. évi június 2-áról keltezte madridi követjéhez intézett s a melynek egyik helye így szól: „L'extrémité est ici si grande, qu'il se fait une contribution volontaire de tous les particuliers que l'on appelle donativo, fournir quelque argent présent pour les nécessités publiques.“

¹⁶³⁾ 1664-ben sir Richard Fanshawe Madridből így ír Bennetnek: „Since my last to you. of yesterday, the President of Castile, having, by the king's special and angry command. gone forth to the neighbouring villages, attended, with the hangman, and whatsoever else of terror incident to his place and derogatory to his person, the markets in this town begin to be furnished again plentifully enough.“ *Memoirs of Lady Fanshawe*, written by herself edit. London, 1830. p. 291.

¹⁶⁴⁾ Csakis egy kortársnak határozott s meg nem czáfolt tanúsága tehet ilyesmit hihetővé. Alvarez Osorio y Redin 1686-ban írta meg „Discursos“-ait. Ezek először 1687 és 1688-ban adattak ki; újra megjelentek Madridban 1775-ben; s ez újabb kiadásból (345—348 l.) vonom ki a következő részleteket: „Es preciso decir con la mayor brevedad, que pide al asunto, en la forma que los comisionantes continuamente están saqueando todos los lugares, con capa de servir à V. M. Entran en ellos, intiman sus comisiones à las justizias, y ellas les suplicán, tengan misericordia de los moradores, que están con mucha necesidad. Y luego que toman el uso, dicen: que à ellos no les toca dispensar en hacer gracias: que traen orden de cobrar con todo rigor les cantidades, que deben los lugares; y tambien dicen han de cobrar sus salarios. Y se van entrando por las casas de los pobres labradores, y demás vecinos; y con mucha cuenta y razon, les quitan el poco dinero, que tienen: y à los que no tienen les sacan prendas: y donde no las hallan, les quitan las pobres camas, en que duermen: y se detienen en vender las prendas, todo el tiempo que pueden“. . . „Los saqueos referidos van continuando, obligando à los mas vecinos de los lugares, à que se vayan huyendo de sus casas, dexando baldias sus haciendas de campo; y los cobradores no tienen lástima de todas estas miserias, y asolaciones, como si entráran en lugares de enemigos. Las casas, que hallan vacias, si hay quien se las compre, las venden: y quando no pueden venderlas, las quitan los texados; y venden la texa y madera por qualquier dinero. Con esta destruicion general, no han quedado en pie en los lugares la tercera parte de casas, y han muerto de necesidad gran multitud de personas. Con lo qual los lugares no tienen la mitad de familias, que antiguamente habia en España. Y si no se pone remedio o todo referido, sera preciso, que la vengan à poblar de otros Reynos“.

¹⁶⁵⁾ „Alli acabó aquella antigua milicia española que

desde el tiempo de los reyes católicos habia ganado tan gloriosos triunfos, siendo el terror de sus enemigos.“ *Tapia, Civilizacion Española*, III, 150, Madrid 1840. „La batalla de Rocroy, en que el jóven Condé recogió los laureles con que engalanó la dorado cuna del niño Luis XIV., acabó con la reputacion que aun habian podido ir conservando los viejos tercios españoles de Flandres.“ *Lafuente, Historia de España*, XVII, 368, Madrid 1856.

¹⁶⁶⁾ Clarendon „*State Papers*“ czimü gyűjteményében (Oxford 1767, folio, I. 275. lap.) sikerült Hoptonnak levelére akadnom, melyet Windebank államtitkárhoz intézett és Madridban 1635. május 31-éről keltezett. Ez pedig nem más mint hivatalos jelentés az imént toborzott spanyol katonákról, melyben többi között azt olvassuk: „I have observed these levies, and I find the horses are so weak, as the most of them will never be able to go to the rendezvous, and those very hardly gotten, the infantry so unwilling to serve, as they are carried, like galleyslaves, in chains, which serves not the turn, and so far short of the number that was proposed, as they come not to one of three. Ez nyolcz évvel történt a Rocroy melletti csata előtt; ezután minden rohamosan fogyott és rosszabult. Sir Edward Hydenak levele, melyet Nicholas államtitkárhoz intézett, s mely Madridban, 1649—50 márczius 18-áról van kelteve, következőleg nyilatkozik: „Spanish affairs are really in huge disorder, and capable of being rendered almost desperate“ egy másik 1650 április 14-iki levél pedig azt mondja „If some miracle do not preserve them, this crown must be speedily destroyed.“ *Clarendon, State Papers*, III, 13, 17. Oxford, 1786. Egy XIV. Lajoshoz intézett Németalföldről szóló hivatalos jelentés mely 1655-ből való, azt mondja, hogy a németalföldiek „considered Spain so weakened as to be out of condition to renew the war within the next one hundred years.“ *Raumer, History of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, illustrated by Original Documents*, London 1835, I. 237. Lásd még *Mignet* művét „*Négociations relatives à la succession d'Espagne*, Paris 1835—1842, 4° I, 37, 38, 314, 315; III, 684; IV, 218 és *L'Etat de l'Espagne*, Genève 1681. p. 83, 271. „L'Espagne faisant en nos jours plus de pitié, que de peur a ceux qui elle a tenus long-temps dans une crainte perpétuelle, et dans une respectueuse vénération“ . . . „Auss peut-on dire que les Espagnols qui étoient autrefois de lions ou des véritables hommes et incomparables en valeurs, son

maintenant des cerfs, ou des femmes et enfin des personnes peu propres à la guerre.“ És végre mindenek spanyol magyarizátát lásd *Yaneznel*, *Memorias*, Prologo, p. 148, 149, Madrid 1723.: „La monarquia de España, cuyá decadencia la avia yá Dios decretado desde el año de 1621.“ etc; istenkáromló módon kenik a mindenhatóra a mi egyesegy dül saját ostobaságuk következménye mig hanyatlásuk igazi oka előtt szemet hunynak.

¹⁶⁷⁾ „A century ago, Spain had been as supreme at sea as on land; her ordinary naval force was 140 gallies, wich were the terror both of the Mediterranean and Atlantic. But now (1656) in consequence of the decline of commerce and fisheries, on the coast, instead of the numerous squadrons of the Dorias and Mendozas, wich were wont to attend the movements of the first great John of Austria and the Emperor Charles, the present High-Admiral of Spain, and favourite son of its monarch, put to sea with three wretched gallies, wich, with difficulty, escaped from some Algerine corsairs, and were afterwards nearly shipwreck d on the coast of Afrika.“ *Dunlop*, *Mémoires*, I, 549. Az 1663-ik évben pedig „Il ny avait à Cadix ni de vaisseaux ni galères en état d'aller en mer. Les Maures insultaient audacieusement les côtes de l'Andalousie e prenaient impunément les barques qui se hasardaient à un lieu de la rade, Le duc d'Albuquerque, qui commandait les forces navales. se plaignait hautement de la position humiliante dans laquelle on le laissait. Il avait demandé avec instance, qu'on lui donnât de matelots et de soldats pour mettre sur les vaisseaux: mais le comte de Castri'lo, président du conseil de finances (de la hacienda) avait déclaré, qu'il n'avait ni argent, ni la possibilité d'en trouver et consaillait de renoncer à l'armée navale.“ *Mignet*, *Negociations relatives à la succession d'Espagne*, I, 315, 316; Paris 1835. Egykoru kéziratokból. De már 1648-ban is „Spain had become so feeble in point of naval affairs as to be obliged to hire Dutch vessels for carrying on her American commerce.“ *Macpherson*, *Annals of Commerce* II, 435, London, 1805, 4° s hogy az adatok sorát kiegészítsük, ide igtatunk egy levelet, mely a Clarendon-féle „*State Papers*“ czimű gyűjteményben foglaltatik (II, 86; Oxford 1773.) Madridból 1640 junius havából van keltezve, s melyben többi között ez is bennfoglaltatik: „For ships they have few, mariners fewer, landmen not so many as they need, and by all signs, money not at all that can be spared.“ Spanyolország e kor-

szakbani történelmét soha meg nem irták, s ezt mentségül meg is kell emlitenem, nehogy olvasóimat ezen és hasonló helyek terjedelmes idézése által fárasztjam.

¹⁶⁸⁾ És ha rájok bizták is magukat, az mindig saját kárukra történik vala, mint például Stanhope Madridban való kövesége első évében, ugymint 1690-ben. Lásd Lord Shrewsburyhoz intézett levelét *Mahonnál*, Spain under Charles II. London, 1840 p. 3. „We were forced into a small port, called Ferrol, three leagues short of the Groyne, and by the ignorance of a Spanish Pilot, our ships fell foul one with another and the admirals ships was on ground for some hours, out got off dear without any damage“. Sőt a spanyol tengerészek, a kik egykor a világ legmerészebb és legügyesebb hajósai valának, annyira elfajultak, hogy a tizennyolczadik században magától értetődik „to form the Spaniard to marine affairs, is transporting them into unknown countries.“ The history of Cardinal Alberoni, London, 1719, p. 25.

¹⁶⁹⁾ „Le peu de soldats qui résistaient à la désertion, étaient vêtus de haillons sans solde, sans pain.“ Mémoires de Louville. Paris 1818, I, 72. „Dans l'état le plus misérable“. 43 l. V. ö. Lafuente, IV. Fülöp uralkodása (Historia XVI, 519) „los soldados peleaban andrajosos y medio desnudos“; és D'Aulnoy, 1679. évben (Relation du Voyage de Espagne I. 168) írja: Il est rare que dans tout un régiment il se trouve deux soldats qui ayent plus d'une chemise.“

¹⁷⁰⁾ „Ruinosos los muros de sus fortalezas, aún tenía Barcelona abiertas las brechas que hizo el duque de Vendoma; y desde Rosas hasta Cadiz no había Alcazar, ni Castillo, no solo presidiado, vero ni montada su artilleria. La misma negligencia se admiraba en los puertos de Vizcaya, y Galicia; no tenía los almaganes sus provisiones, faltaban furdidores de armas, y las que había, eran de ningun uso. Vacios los arsenales y astilleros, se había olvidado el arte de construir naves y no tenía el Rey mas que las destinadas al comercio de Indias y algunos galeones; seis galeras, consumidas del tiempo, y del ocio, se ancoraban en Cartagena.“ *Bacallar* Comentarios de la Guerra de España I, 43. Egy másik szemtanu írja: „the best fortresses consisting of ruined walls, mounted, with here and there a rusty cannon, and the man thought an able engieer who knew

how to fire them.' *Ripperda*, *Memoirs*². London 1740. 227 l.

¹⁷¹⁾ *Dunlop*, *Memoirs* II, 224, 225. Madame de Villars, a francia követ neje 1680-ban írja Madridból: a helyzet oly fo:dulatot vett hogy férje tanácsosnak látja őt hazaküldeni. *Lettres de Madame de Villars*, Amsterdam 1759, 169 l. A dán követnek egyik levele 1677-ből minden egyes madr:di házat úgy ír le, mint a mely te:őttől talpig „de haut en bas“ valóságosan föl van fegyverkezve. *Mignet*, *Négociations relatives à la Succession* IV, 638, Paris 1842. 4-to. Az éhhalálesetek állítólag különösen Andalusiában fordultak elő nagy számmal. Lásd *Tapia*, *Civilizacion Española* III. 167. „En Andalusia especialmente moria mucha gente de hambre, y el consulado de Sevilla envió una diputacion para representar que aquella ciudad habia quedado reducida à la cuarta parte de la poblacion que habia tenido cincuenta años antes.“ A nép általános állapotát illetőleg az 1680. évben v. ö. *Lettres de Villars* 145, 152, 161 lap.

¹⁷²⁾ „Point de libertés et point de frein.“ *Memoire de Louville* I, 68.

¹⁷³⁾ 1681-ben írja a francia követ neje Madridból: „Je ne vous parle point de la misère de ce royaume. La faim est jusques dans les palais. J'étois hier avec huit ou dix camaristes, et la Moline, qui disoient qu'il y avoit for long-temps qu'on ne leur donnoit plus ni pain ni viande. Aux écuries de roy et de la reine, de même.“ *Lettres de Madame la Marquise de Villars*, Amsterdam 1759, 216, 217. S a II. Károly halálát követő évben: „Il n'y avoit pas de fonds pour les choses les plus nécessaires, pour la cuisine l'écurie, les valets de pied, stb. *Millot*, *Mémoires du Duc de Noailles* II. 26, *Petitot*-kiadás, Paris 1828. Egyéb jelkiismeretlen kisegítő eszközök közt szerepelt a pénznek értéktelenítése is úgy hogy Martinnak egy 1680. márczius 6-án Madridból Dr. Fraserhez irt levelében olvassuk, miszerint a pénz értéke a korábbinak negyedrézére csökkent.“ *Miscellany of the Spalding Club* V, 187, Aberdeen, 4-to, 1852.

¹⁷⁴⁾ „The king has taken away, by a late decree, a third part of all wages and salaries of all officers and ministers without exception, and suspended for the ensuing year. 1694 all pensions for life granted either by himself or his father. V. ö. Az angol követnek Madridból, 1693, no-

vember 18-áról keltezett levelét *Mahon*, „Spain under Charles II.“ cz. munkájában (London, 1840; p. 40.) Ugyanezt olvassuk *Millotnál*, is „Mémoires de Noailles I, 359, Páris 1828: „retranchant le tiers des dépenses de sa maison, et des appointements de ses officiers tant militaires que civiles.“ A megelőző kormány alatt a nyugdíjakat időnkint visszatartották. 1650-ben Sir Hyde Madridból a következőket írja: „There is a universal stop of all pensions wich have been granted formely.“ *Clarendon*, State Papers, II, 538 Oxford 1773. A legközelebbi lépés, mely ezen uton történt, 1667-ben volt, mikor azt indítványozták, hogy Castilia, Arragonia stb. államtanácsainak tagjait meg kell adóztatni; de akkor félretették az eszmét, míg végre az 1693-iki általános jellegű kiáltvány hatáskörébe azok is, mások is belekerültek. Lásd a francia követ levelét XIV. Lajoshoz Madridból 1667, június 2-áról *Mignetnél*, *Négociations*, II, 128; Paris 1835; 4-to. Spanyországnak XVII. századbeli történetét nem is lehet másképp helyreállítani, mintha ezen és más hasonló okmányokat azon sovány jegyzetekkel és adatokkal, melyek a spanyol íróknál előfordulnak.

¹⁷⁵⁾ 1695 „the miserable poverty in this country“. *Travels through Spain, performed by a Gentleman*, London, 1702 p. 62. És ugyanazon évről: „L'Espagne manquant de tous, d'hommes et d'argent“. *Memoires de Noailles I, 402. L'Espagne presque anéantie*, p. 424.

¹⁷⁶⁾ Lásd a leveleket *Mahonnál*, *Spain under Charles II*, p. 138—140. Május 21-éről így: „We heve an addition of above 20000 beggars, flocked from the country round, to share in that little here is, who where starving at home and look like ghosts“. Május 27-én így: „The scarcity of bread is growing on apace towards a famine, which increases, by vast multitudes of poor that swarm in upon us from the countries round about I shifted the best I could till this day, but the difficulty of getting any without authority, has made me recur to the conegidor, as most of the foreign Ministres had done before; he, very, courteously, after inquiring what my family was, gave me an order for twenty loaves every day, but I mast send two leagues to Vallejas, to fetch it, as I have done this night, and my servants with long guns to secure it when they have it, otherwise it would be taken from them, for several people are killed every day in the strechts in seuffles for bread all being lawful prize that any body can catch“ . . . .

„My secretary, Don Francisco, saw yesterday five poor women stifled to death by the crowd before a bakehouse“.

¹⁷⁷⁾ Még Lafuente is, a ki pedig egyikét sem használta ama kútfőknek, melyeket az utolsó lapokon felsoroltam, s így Spanyolhon nagy elhanyagoltságáról helyes fogalommal nem birhat, mégis megvallja, hogy: „Jamás monarca ni pueblo alguno se vieron en tan lastimosa situacion y en tan misero trance como se hallaron en este tiempo“ (1699) „Carlos II. y la España“. *Lafuente*, Historia de España, XVII, 426, Madrid, 1856.

¹⁷⁸⁾ „Les Maures d'Afrique assiégeoient Ceuta. Le roi d'Espagne manquait non-seulement de troupes, mais de vaisseaux pour transporter le peu de secours qu'il pouvait y envoyer: Louis XIV lui fit offrir les troupes et les vaisseaux dont il auroit besoin. Il s'agissoit non seulement de conserver Ceuta, mais de plus Oran; par consequent d'empêcher la prise de deux place, dont la conquête facilitoit aux Maures un retour en Espagne“. Mémoires du Marquis de Torey I, 46, Paris 1828. A Ceuta ellen 1596—1698 ban intézet támadásokról lásd: *Ortiz*, Compendio de la Historia de España VI, 556, 557, 561.

¹⁷⁹⁾ Egy újabbkori hires író néhány megjegyzést tett e részben, melyek sokkal ellentétesebbek, hogysen mellőzhetők lennének. „Con el siglo XVII. acabò tambien la dinastia austriaca en España, dejando á esta nacion pobre, despoblada, sin fuerzas maritimas ni terrestres, y por consiguiente á merced de las demas potencias que intentaron repartir entre si sus colonias y provincias. Asi habia desaparecido en poco mas de un siglo aquella grandeza y poderio, aquella fuerza y heroismo, aquella cultura é ilustracion con que habia descollado entre todas las naciones“. Biografia de Ensenada, *Navarrete*: Opusculos cz. könyvében II, 5, Madrid 1848.

¹⁸⁰⁾ Kivéve Lajosnak 1724. évi rövid interregnumát, mely csak néhány hónapig tartott s mialatt a gyermek, noha királynak nevezték, nem gyakorolt királyi hatalmat, és a tényleges kormányzó Fülöp maradt. „Aun el nuevo rey no resolvia negocio de consideracion sin asenso de su padre“. *Ortiz*, Compendio VII, 374.

¹⁸¹⁾ Saint-Simon, ki Fülöpöt jól ismeré és 1721- és 1722-ben Spanyolországban volt, azt mondja felőle: „L'amour de la France lui sortait de partout“. Mémoire du Duc de Saint-Simon XXXVII, 3, Paris 1841. És 1746-ban,

valamivel halála előtt, irja Noailles Araujuezból: „Ce prince à le coeur tout français“. *Millot*, Mémoires de Noailles IV, 191, Paris 1829.

¹⁸²⁾ „N'oublier jamais que vous êtes Français et ce qui peut vous arriver“. *Millot*, Mémoire de Noailles II, 6. Hasonlítás össze: *Coxe*, Memoirs of the Bourbon kings of Spain, London 1815, I, 103.

¹⁸³⁾ 1702-ben Fülöp „parlait moins que jamais, et seulement aux Français comme s'ils eussent été les seuls êtres de son espèce“. *Memoires de Louville* I, 276. „Le dégoût que Philippe laissait voir pour sa cour espagnole“, 333. lap. Egy spanyol államférfi, ki a század végén hires, vagy inkább hirhedt volt, méltatlankodva felkiált: „A Bourbon ház trónralépésének következtése, hogy idegenek uralkodnak fölöttünk tulajdon hazai földünkön“. *Godoy*, Memoirs, London 1836, II, 171.

¹⁸⁴⁾ Az 1701. évben a francia követnek feladta volt, „qu'il pût au besoin être premier ministre d'Espagne.“ *Millot*, Mémoires de Noailles II. 31. „Que l'ambassadeur de sa Majesté soit ministre du roi Catholique; que, sans en avoir le titre, il on exerce les fonctions; qu'il aide au roi d'Espagne à connoître l'état de ses affaires, et à gouverner par lui-même.“ 55 lap. Marsin 1702-ben irja XIV. Lajosnak: „Comme il est absolument nécessaire que l'ambassadeur de Votre Majesté en Espagne ait un crédit sans bornes auprès du Roy son petit-fils.“ 183 l. Amelot, a francia követ, 1705-ben „décidoit de tout en Espagne.“ *Mémoires de Louville* II, 165; és 1706-ban „étant à la tête des affaires, et joignant presque les fonctions de premier ministre à celles d'ambassadeur.“ Noailles II, 398.

¹⁸⁵⁾ „Il est clair que l'embarras de Philippe venoit surtout de la crainte que ses décisions ne fussent point approuvés en France. où toutes les affaires importantes se decidoient.“ *Millot*, Mémoires de Noailles, II, 244. „The King of France had always certain persons at Madrid, which composed a Council, of which that of Versailles was the soul, and whose members were all creatures of the French Court and sent to Madrid, from time to time to direct all affairs there, according to the views of the most Christian King and to give him an account of every thing that pass'd in the Council of Escorial. Alberoni got to be initiated in the mysteries of this cabal. History of Cardinal Alberoni, London 1719. p. 70.

A spanyol történetírók ezt a tagadhatatlan tényt nem szívesen vallják meg; Bacallar azonban megemlíti a francia követ befolyását és őszintén hozzáteszi: „Desde entonces tomaron tanta meno sobre los de España los ministros Franceses, que dieron mas zelos à los Principes, viendo estrechar la union à un grado, que todo se ponía al arbitrio de Luis XIV.“ *Bacallar*, *Comentarios de la Guerra de España*. I, 33.

¹⁸⁶⁾ Még Torcy is, a vén kivénült diplomata is annyira csodálkozott azon, hogy Spanyolország kikerülte teljes enyészését, hogy ur lkodóinak változását egyenesen az istenségnek tulajdonítja. „La seule puissance avait placé Philippe V. sur le trône d'Espagne; elle seule pouvait l'y maintenir; les hommes n'avaient pas conduit ce grand événement.“ *Mémoires de Torcy*, I, 133. „Le trône ou Dieu l'avait placé.“ p. 401. És tovább II, 3, 227. „The Spanish people received him with unhesitating obedience to the deceased kings will, and rejoiced at the prospect of a rule that world at least have the merit of being different from that under which they had so long withered.“ *Memoirs of Peterborough*, London 1853, I, 102. „Muchos españoles recibieron por su soberano a Felipe V, cansados de la dominacion de la casa de Austria. Esperaban de la mudanza de la dinastia la felicidad y el buen gobierno.“ *Castro*, *Decadencia de España*, Cadiz 1852, p. 131. Ugyanígy *Millot*, *Mémoires de Noailles*, I, 420, 426; II. 9.

¹⁸⁷⁾ „He comitted the military defence of these provinces to the Marquis of Grana, the Austrian Ambassador at Madrid, from the want of any Spanish commender whose courage or military endowments qualified him to repel such an enemy as the King of France.“ *Dunloup*, *Memoirs*, II, 232. V. ö. A spanyol hadvezérekben való hiányról *Mémoires de Maréchal de Grammont* II, 82; édit. Paris 1827. Grana saját véleményét a spanyol kormányról legjobban ama párbeszéd tartalmából lehet megítélni, melyet 1680-ban Madridban a francia követ feleségével folytatott, s mely az utóbbinak levelezésében van megőrizve. *Lettres de Madame la Marquise de Villars*. Amsterdam, 1759. p. 118. 119.

¹⁸⁸⁾ Lásd V. Fülöp levelét XIV. Lajoshoz 1703. június 22-éről. *Mémoires de Noailles* II, 256, 257, Paris 1828, Petitot.

¹⁸⁹⁾ Lásd *Bacallar*: *Comentarios de la Guerra de España* I, 137, 166, hol „el Duque de Bervich“ néven

említették. Ő maga beszéli el: „J'arrivai à Madrid le 15 février“ (1704) „où d'abord S. M. Catholique me fit Capitaine General da ses armées.“ Mémoires de Berwick, Paris 1778, I, 227; és 25 l. Ezt senki föl nem tette volna Lafuente megjegyzései után, a melyeket Historia de España (XVIII, 80, Madrid 1857.) könyvében tett.

¹⁹⁰⁾ „Philippe n'étoit pas content de Bervick, ou plutôt il témoigna ne le pas être, et il demanda un autre général à Louis XIV. On lui envoya la maréchal de Tessé, pour qui il avoit montré du penchant.“ *Millot, Mémoires de Noailles II, 331.* Maga Berwick elbocsáttatását Gramont és a spanyol királynő befolyásának tulajdonítja; Mémoires de Berwick I, 269—273. Annyi minden esetre is, hogy az új tábornok mindenen felülkerekedett. 1705. december havában írja Ursins hercegnő Madridból Maintenon asszonynak: „M. le maréchal de Tessé, quand il est à Madrid, est consulté, et décide sur toutes les affaires, autant, pour le moins, que M. l'ambassadeur; et lorsqu'il est à l'armée, il est le maître absolu non seulement des troupes de France, mais encore de celles d'Espagne, commandant aux capitaines-généraux, ses anciens, contre l'usage du pays“. *Lettres inédites de Madame de Maintenon et de Madame la Princesse des Ursins III, 259, Paris 1826.*

¹⁹¹⁾ 1706. évben: „Le duc de Berwick, redemandé par Philippe V, arrivé à Madrid le 11 Mars, avec le titre de maréchal de France, pour defendre l'Estremadure et la Castille, ayant rassemblé ce qu'il peut de troupes espagnoles, empêcha les ennemis d'entreprendre le siège de Bajadoz“. *Millot, Mémoires de Noailles II, 387.* Fülöp „pria le Roi, son grand-père, d'envoyer un général pour commander sur les frontières de Portugal. Ce fut donc sur moi que le choix tomba“. *Mémoires de Bervick I, 305.*

¹⁹²⁾ Egy újabban megjelent munka (*Memoirs of Peterborough London, 1853, I, 148, 155, 161, 206, 210, II, 34, 93*) Károlyt nemcsak spanyol királynak mondja, a mi sohasem volt, mert Spanyolország sohasem akarta őt, de daczolva minden történeti igazsággal, még III. Károlynak is nevezi, míg V. Fülöpöt egyszerűen „Anjou Fülöp“ névvel illeti. Ha ezt megengednők, úgy azon királyt, kit a spanyolok most III. Károlynak hívnak, IV. Károlynak kellene neveznünk; míg IV. Károly nevét V. Károlyra változtatná. Az már csakugyan sok a jóból, midőn az életirók kicsinye előítéleteiket a történelem nagy mezejére rátukmálni akarják s a történelmileg megállapított névsort (*nomenclatura*) eltö-

rölni igyekeznek, mivelhogy beleszerettek a hősbe, a kinek életét megírják.

¹⁹³⁾ „E győzelem megalapította Fülöp trónját“. *Dunham*: History of Spain V, 136. „Oly győzelem, melyből igazán el lehet mondani, hogy megmentette Spanyolországot“. *Coxe*: Bourbon Kings of Spain I, 408. Maga *Ortiz* is elismeri, hogy Fülöp veszve lett volna, ha *Berwick* legyőzetik. „Esta batalla de Almansa, que las circunstancias hicieron ruidosa, comenzó á poner mejor la corona de España en la cabeza de Felipe V.; y se tudo por indubitable qua si la hubiera perdido, tambien hubiera perdido a corona“. *Ortiz*, Compendio VII, 116. Lásd még *Lafuente*: Historia de España XVIII. 185. „*Berwick*, a quien, sin duda, debió su salvacion la España“.

¹⁹⁴⁾ „Sa réputation étoit grande et bien établie; le roi d'Espagne avoit été témoin de sa conduite en Lombardie; il demanda au Roi un général si capable de commander ses armées“. *Mémoires de Torcy* I, 386. Lásd azonkívül: *History of Alberoni*, London 1719, 45 lap. „Le duc de Vendôme alloit enfin commander les troupes d'Espagne“. *Mémoires de Noailles* III, 12. *Berwick* szerint először őt magát kínálták meg a vezérséggel. *Mémoires de Berwick* II, 106, 109. *Lafuente* a forrás megnevezése nélkül (*Historia de España*, XVIII, 279) írja: „Luego que se perdió la batalla de Zaragoza escribió Felipe al rey Christianisimo, su abuelo, rogandole que no pudiera socorrerle con tropas, la enviara al menos al duque de Berwick ó al de Vendome“. De miután *Berwick*-nek módjában állott a dolog valódi állását megtudni, valószínűleg helyesen tudja, hogy az első felhívást hozzá intézték.

¹⁹⁵⁾ „E perczben érkezett meg Vendome, hogy a fejedelem szellemét s alattvaló nak buzgalmát tette serkentse“. *Coxe*, Bourbon Kings of Spain II. „Vendome herczegnek megérkezése ismét megváltoztatta Spanyolország sorsát“. *Memoirs of Peterborough*, II. 130.

¹⁹⁶⁾ „*Portocarrero*, abrumado con las dificultades de la gubernacion, que excedian en mucho á sus escasas luces, no contento con hacer inducido al rey á que aumentara su consejo de gabinete con dos ministros más, que fueron el marqués de Mancera, presidente del de Aragon, y el duque de Montalto, del de Italia, pidió á Luis XIV. le enviara una persona que pudiera establecer un plan de hacienda en

España, y corregir y reformar los abusos de la administracion“. *Lafuente*, Historia de España XVIII, 15. — 1701. június 22-én írja XIV. Lajos d' Harcourt hercegnek: „„Qu'enfin le cardinal Porto-Carrero m'a fait demander quelqu'un intelligent en matière de finances pour voir et connoître l'état de celles du roi d'Espagne, pour examiner les moyens le plus propres de soulager ses sujets, et de pour voir aux plus pressans besoins du public; qu'il m'assure que toute l'Espagne le désire en général: toutes ces raisons m'ont déterminé à choisir le sieur Orry, pour l'envoyer à Madrid“. *Millot*, Mémoires de Noailles II, 44-

¹⁹⁷⁾ „Il faudra que vous enverrez pour les finances. (car vous aurez la bonté d'en envoyer un, ou bien nous n'aurons plus de finances)“, stb. *Memoires de Louville* I, 149.

¹⁹⁸⁾ *Ugyanott*, I, 181.

¹⁹⁹⁾ „Canalez, qu'on a substitué à Rivas pour le département de la guerre, n'a aucun talent pour cet emploi, selon l'instruction; et toute l'Espagne voit clairement qu'Orry ne le lui a procuré qu'afin d'en exercer les fonctions tous le nom d'un Espagnol“. *Millot*, Mémoires de Noailles II, 305, az 1704. évről szóló részben. Orry hatalmát illetőleg a hadügyi dolgokban lásd *Mémoires de Berwick* I, 226, 227, 306, 316, II, 166. Berwick, ki gyűlöli Orryt, azt mondja róla (I, 232): „il se méloit de tout et faisoix tout“. De kétséget sem szenved, hogy ő kiváló tehetségű ember volt; és *Lafuente* (*Historia de España* XIX, 253, Madrid 1857) egész őszintén mondja: „Es lo cierto que hizo abrir mucho los ojos de los españoles en materia de administracion“. V. ö. XVIII, 369; *Mémoires du Duc de Saint-Simon* VII. 102, 195, Paris 1842; és *Bacallar*, *Comentarios de la Guerra de España*, I, 82, 83, 99, 168, II, 95, 107. *Bacalla* keményen bánik vele.

²⁰⁰⁾ *Ripperda*: *Memoirs*, London 1740, II. kiad. 117, 118 lap. *Saint-Simon* (*Mémoires* XXXVI, 246) mondja: „Riperda fut premier ministre aus i absolu, que le fut jamais son prédécesseur, Alberoni“. Az angol publicisták és politikusok a múlt században igen igazságtalanok voltak Alberoni iránt, ki jelleme veszedelmes merészségének daczára, egyike volt a legjobb ministereknek. kik valaha Spanyolországot kormányozták. *Lafuente* e ismeri hibáit, de azt mondja (*Historia de España* XIX, 437, 438) „Negarle gran capacidad seria una gran injusticia. Tam-

poco puede desconocerse que reanimó y regeneró la España, levantándola á un grado de esplendor y de grandeza en que nunca se habia vuelto á ver desde los mejores tiempos de Felipe II“. Mindazt, a mit ő Spanyolországért tett, igen jól összegezi *Tapia: Historia de la Civilization Española*, Madrid, 1840. IV, 50, 51.

²⁰¹⁾ The all-powerfull Königseg.“ *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, III, 154; „the prime mover of the Spanish counsels.“ p. 159; 1727–28. „Königseg usurped the control over every operation of government.“ p. 190. és 205. Jelentékeny hatalma ugyanigy van méltatva *Lafuente-ndl, Historia de España*, XIX, 71 „el hombre de mas inflyo y valimiento en la corte.“

²⁰²⁾ „Originally a Clerk under Orry, he gained the favour of his employer“ etc. *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, III, 39. Cox hozzáférhetett sok XVIII. századbeli levélhez, oly személyek leveleihez, kik Spanyolországot törül-hegyre ismerték s mely levelek mindeddig kiadatlanok. Ez könyvét igen becsessé teszi, s mint politikai események hagyományainak letéteményese felülmul mindent, mit a spanyolok eddigelé végeztek, daczára annak, hogy szerző mint író és mint a tények rendezője messzire elmarad Lafuente-től, a mit különben alig szükséges megjegyezniem.

²⁰³⁾ „Que les Espagnols depuis longtems ignoroient la guerre et la politique; qu'on devoit être sensible à leurs démonstrations d'attachement, et de zèle, sans le croire suffisantes pour soutenir un État“ . . . . „l'incapacité des sujets pour le gouvernement.“ *Millot, Mémoires de Noailles* III, 24, 25.

²⁰⁴⁾ „C'étoit un parti pris, comme l'observe Bonnac, de ne plus mettre le gouvernement entre leurs mains. On avoit trouvé parmi eux peu d'hommes capables de grands emplois: ceux à qui on les avoit confiés, malheureux ou infidèles, avoient inspiré de l'éloignement pour les autres.“ *Millot, Mémoires de Noailles* III, 81.

²⁰⁵⁾ 1701. „Les églises d'Espagne ont des richesses immenses en or et en argenterie, qui augmentent tous les jours par le crédit de religieux; et cela rend l'espèce très rare dans le commesce. On propose d'obliger le clergé à vendre une partie de cette argenterie. Avant que de prendre ce parti, il en faudroit bien examiner non-seulement l'utilité que l'on connoît, mais aussi les inconvéniens qu'un pareil ordre pourroit produire.“ *Millot, Mémoires de Noailles* II, 60.

²⁰⁶⁾ „Il intistoit sur la nécessité de ne pas donner à un ecclésiastique, ni à une créature du cardinal, la présidence de Castille, quand on rempliroit cette importante place; les prêtres et les moines n'avoient déjà que trop de pouvoir.“ *Millot, Mémoires de Noailles, II., 77. V. ö. 71, 72, Louville egy levelét, melyet 1701. aug. 5-én irt Torcynak.*

²⁰⁷⁾ *Coxe: Bourbon Kings of Spain II, 163—165. Mémoires de Noailles III, 143.*

²⁰⁸⁾ 1714 ben szükségeseznek látták, hogy V. Fülöpöt, ki nem részesült a spanyol nevelés jótéteményében, az inquisitióról felvilágosítsák. Ezért előadták neki, „que la pureza de la religion Catolica en estos reynos se debia á la vigilancia de la Inquisicion y sus ministros, todos justos, elementes y circunspectos, no rigidos, violentes ni crueles, como por error ó malicia los pintan comunmente los Franceses. Y que la conservacion de la Monarquia dependia en gran parte de mantener ilibata la religion Catolica.“ *Ortiz: Compendio VII, 286. — Bacallar (Comentarios II, 122—125) érdekesen írja le az egyház jogai ellen intézett támadásokat; ezek, mondja a 12. lapon, „poco ajustados á la doctrina de los Santos Padres, á la Inmunidad de la Iglesia, y que sonaban á heregia.“ Jellemzőleg hozzáteszi még 125 l.: „Los pueblos de España, que son tan religiosos, y professan la mayor veneracion á la Iglesia, creian que esta se atropellaba, y hubo alguna interna inquietud, no sin fomento de los adversos al Rey, cuyo puro y sincero corazon podia ser engañado; pero no inducido á un evidente error contra los sagrados Canones.“ stb. Az ily mondások, a 18. században oly emberek szájából a minő Marquis de San Felipe volt, nem csekély fontosságuk a spanyol művelődés történelmére nézve.*

²⁰⁹⁾ Már 1702. májusban panaszkodott V. Fülöp egy XIV. Lajoshoz irt levelében afelől, hogy a spanyolok mindenben ellenszegülnek. „Je crois être obligé de vous dire que je m'aperçois de plus en plus du peu de zèle que les Espagnols ont pour mon service dans les petites choses comme dans les grandes, e qu'ils s'opposent à tout ce que je désire.“ *Millot, Mémoires de Noailles II, 136. A spanyolok ellenszenvé a francziák által életbeléptetett szabadelvű reformok iránt növekedőben volt 1709-ig, „se renovaron los antiguos odios entre las dos naciones, con tanto ardor, que deseaban las tropas Españolas el haber de combatir con los Franceses.“. Bacallar, Comentarios I, 360.*

²¹⁰⁾ „L'opulence de l'Église devoit évidemment fournir de secours à la patrie. Un emprunt de quatre millions, fait sur le clergé l'année précédente 1707, avoit cependant fort déplu au Pape au à ses ministres.“ Millot, Mémoires des Noailles II, 412.

²¹¹⁾ „He (Alberoni) continued also the exaction of the ecclesiastical tax, in spite of the papal prohibitions, imprisoning or banishing the refractory priests who defended the privileges of their order. *Coxe*, Bourbon Kings of Spain, II, 288.

²¹²⁾ Stanhope, madridi angol követ ezt írja 1698, január 2-áról: „This Court is not all inclined to admit the offer of the Dutch troops to garrison their places of Flanders. They have consulted their theologians, who declare against it as a matter of conscience, since it would give great opportunities to the spreading of heresy. They have not yet sent their answer; but it is believed it will be in the negative and that they will rather choose to lie at the mercy of the French, as being Catholics“ (*Mahon*, Spain under Charles II, p. 98, 99.)

²¹³⁾ „Entre el catolicismo y las diferentes sectas que brotaron en las imaginaciones de Calvino y de Lutero podía mediar tolerancia, y aun transacción, si bien, como dice un escritor político, cuando se comienza á transigir sobre un principio, ese principio comienza á perder su imperio sobre las sociedades humanas. Pero entre el cristianismo de los Españoles y el mahometismo de los Moriscos era imposible todo avenimiento.“ *Janer*, Condición Social de los Moriscos, Madrid 1857, 112 l.

²¹⁴⁾ San Phelipe marquis, a ki 1725-ben irt, mondja: „Es ley fundamental de los Reyes Catholicos, nunca hacer a paz con los Mohametanos; y esta guerra permanece desde el Rey don Pelayo, por mas de siete siglos, sin hacer jamás paces, ni Areguas con ellos, como cada dia las hacen el Emperador, y otros Principes Catholicos.“ *Bacallar*: Comentarios de la Guerra de España II, 169. És a legjelentékenyebb munkában, melyet a kereskedelmi szakban V. Fülöp uralkodása felmutat, akadok a következő tanulságos helyekre: „Aunque en los puertos de las dilatadas Costas, que de Europa, Asia y Africa baña el Mediterraneo se hace comercio muy considerable, y util por diversas naciones, no podrá España tener gran parte en él, mientras se observare la maxima de hacer continua guerra á todos los

Muros y Turcos, eu cuyo dominio se hallan la mayor parte de aquellas Provincias; sin embargo de ser constante, que en esta guerra, aunque procedida de zelo Christiano, es mayor el daño que recibimos, que el que ocasionamos á los Infideles“ (hogy a kereskedői szellem mily tisztán átláthatja a dolgokat, rendkívül csudálatos) „á los menos de muchos años á esta parte como lo he explicado en diversos capitulos“ *Uztariz*, Theorica y Practica di Comercio, Madrid 1757, 399 lap. Ez harmadik kiadása egy oly könyvnek, mely a körülményeket tekintve, a melyek közt iratott, igen nevezetes terméknek mondható.

²¹⁵⁾ V. ö. *Coxe*: Bourbon Kings of Spain, London 1815, II, 314 cz könyvét „The History of Alberoni“-val, London 1719, 119, 25³; és *Bacallar*: Comentarios de la Guerra de Espana II, 168, 169. Hogy e miatt nagy lármát csaptak, könnyen elképzelhetjük; és Alberoni, látván hogy nagy veszély fenyegeti az alkudozások titkos voltát használta fel arra, hogy az ellene felhozott vádakat legalább részben tagadhassa. Lásd boszús kedvvel, de elővigyázattal a pápához írt levelét: *History of Alberoni* 1719, 124 lap. *Ortiz*, ki a bizonyságokba nyilván be nem tekintett, oly rosszul van értesülve, hogy az egész dolgot az Alberoni ellen ennek bukása után felhozott rágalmozó vádnak tartja „Caido ya por entonces Alberoni de su grandeza, expelido ignominiosamente de España, y aun perseguido por el Rey en Italia, preso en Roma por orden del Papa, etc. no era difícil atribuirle culpas age as ó no cometidas“. *Ortiz*, Compendio VII, 321 a jegyzetben.

²¹⁶⁾ „Leur paresse, et l'ignorance ne sont seulement des sciences et des arts, mais quasi généralement de tout ce qui se passe hors de l'Espagne, et on peut dire même hors du lieu ou ils habitent, vont presque de pair, et sont inconcedables. La pauvreté est grande parmi eux, ce qui provient de leur extrême paresse; car si nombre de nos Français n'alloient faucher leurs foins, couper leurs blés et faire leurs briques, je crois qu'il courroient fortune de se laisser mourir de faim, et de se tenir sous des tentes pour ne se pas donner la peine de bâtir des maisons“. . . . „L'éducation de leurs enfans est semblable à celle qu'ils ont eu de leurs pères, c'est-à-dire sans qu'ils apprennent ni sciences ni exercices; et je ne crois pas que parmi tous les grands que j'ai pratiqués, il s'en trouvât un seul qui sût décliner son nom“. . . . „Ils n'ont nulle curiosité de voir les pays étrangers, et encore moins de s'enquérir de ce qui s'y passe.“

Mémoires du Maréchal du Gramont II, 77, 78, 82, 83, a „Collection des Mémoires par Petitot et Mommerqué LVII. kötetében. Lásd még: *Aarsen de Sommerdick: Voyage d'Espagne*, Paris 1665, 4-rét, 124 l. „La terre mesme n'y est pas tout cultivée par des gens du pays: au temps du labourage, des semailles et de la récolte, il leur vient quantité de paysans du Béarn et d'autres endroits de France, qui gagnent beaucoup d'argent, pour leur mettre leurs bleds en terre et pour les recueillir. Les architectes et charpentiers y sont aussi pour la plupart estrangers, qui se font payer au triple de ce qu'ils gagneraient en leur pays. Dans Madrid on ne voit pas un porteur d'eau qui ne soit estranger, et la plupart des cordonniers et tailleurs le sont aussi“.

²¹⁷⁾ „Mais aussi de quelle manière les élève-t-on? Ils n'étudient point; on néglige de leur donner d'habiles précepteurs; dès qu'on les destine à l'épée, on ne se soucie plus qu'ils apprennent le latin ni l'histoire. On devrait au moins leurs enseigner ce qui est de leur mestier, les mathématiques, à faire des armes et à monter à cheval. Ils n'y pensent seulement pas. Il n'y a point ici d'Académie ni de maîtres qui montrent ces sortes de choses. Les jeunes hommes passent le temps qu'ils devraient employer à s'instruire dans une oisiveté pitoïable.“ Egy 1679. június 27-én kelt levél *D'Aulnoyndl: Relation du Voyage d'Espagne*, Lyon 1693, II. kötet 232., 233. lapjain.

²¹⁸⁾ „Madrid étant la capitale d'une monarchie aussi vaste, il n'y eut dans cette ville jusqu' à l'époque du règne de Philippe V. aucune bibliothèque publique“. *Sempere, De la Monarchie Espagnole*, Paris 1826, II, 79.

²¹⁹⁾ Az egyetemet Valenciából helyezték át Salamancába, még a 13. század elején. *Forner, Oracion Apologética por la España*, Madrid 1786, 170 lap. A 15. század kezdetén nagy virágzásnak indult (*Sempere, De la Monarchie Espagnole* I, 65); 1535-ben, ugy emlitik, mint „egy nagy egyetemet hét- vagy nyolcezer tanulóval“. Lásd John Mason-nak Valladolidban 1535. július 3-án kelt levelét: *Ellis, Original Letters, second series* (második sorozat) II, 56, London 1827. De mint minden, a mi jó volt Spanyolországban, a 17. században ez egyetem is hanyatlásnak indult; és Monconys, ki 1628-ban gondosan megvizsgálta s még érvényben levő szervezetének egyes részeit dicséri, hozzáteszi: „Mais je suis aussi contraint de dire après tant de louange, que les écoliers qui étudient dans cette université sont de vrais ignorans“. *Les Voyages*

de Monsieur de Monconys, negyedik rész, V. 22, Paris 1695. Jóllehet Monconys érdekes példákat hoz fel az ő tudatlanságukról, e körülmény az akkori s még sokkal későbbi írókat sem tartott vissza attól, hogy a salamancai egyetemet a világ legnagyobb ilyenmü intézményének képzeljék. „La mayor del orbe, madre gloriosísima de todas las ciencias y de los mas vehementes ingenios, que han ilustrado las edades“. Vida de Calderon de la Barca III, IV. l. újra kinyomtatva az 1827-iki lipesei Keil-féle Calderon-kiadásban. V. ö. *Davila* (Felipe Tercero, 81 l.): „Salamanca, madre de ciencias y letras“; *Yañez* (Memorias, 228. l.): „Universidad insigne, y Oficina de las buenas Letras de España“; *Bacallar* (Comentarios I 238): „El Emporio de las ciencias; és *Ximenez* (Vida de Ribera, 6 lap): „Salamanca, cathedra universal de las artes, y emporio de todas ciencias“.

²²⁰⁾ Beszélük, hogy miután már öt évet töltött ez egyetem egyik iskolájában, véletlenül értesült a matematikai tudományok létezéséről. *Ticknor*, History of Spanish Litterature III, 223. Egy híres spanyol író a 18. századból valósággal kérkedik honfitársainak tudatlanságával a matematika terén s e bolondos foglalkozás elhanyagolásában határozott tanuságát látja a spanyolok fölényének más nemzetek fölött. „No se dexé deslumbrar con los ásperos calculos é intrincadas demostraciones géométricas, con que astuto el entendimiento, disimula el engaña con los disfraces de la verdad. El uso de las matemáticas es la alquimia en la fisica, que da aperiencias de oro á lo que no lo es“. *Forner*, Oracion apologética por la España y su Mérito Literario, Madrid 1786, 38. l. V. ö. az ő megvető nyilatkozatát (66 l.) azon jelentéktelen egyénekről, kik „con título de filósofos han dado algun aumento á las matemáticas“; nemkülönben (222 l.) a mit Mercadot és Newton összehasonlítva mond.

²²¹⁾ „L'université de Salamanque, excitée par le Conseil à reformer ses études, en l'année 1771, lui répondit qu'elle ne pouvait se séparer de péripatétisme, parce que les systèmes de Newton, Gassendi et Descartes ne concordent pas autant avec les vérités révélées que ceux d'Aristote“. *Sempere*, Monarchie Espagnole II, 152. E válasz, mond Sempere a 153. lapon, a királyi rendeletek gyűjteményében — „dans la collection des ordonnances royales“ — található. A Letters from Spain by an English Officer-ben (London, 1788, II, 56) olvassuk, hogy „New-

ton és a modern bölcészet“ az összes spanyol egyetemeken „még el van tiltva. Semmi sem szoríthatja ki Aristotelest, és az egyháznak babonás atyáit és tudósait“.

²²²⁾ Vagy mint egy más helyen mondja: „nagyon kevéssel tudna többet a semminél“. El que estudio Logica, y Metaphysica, con lo demás que, debaxo del nombre de Filosofia, se enseña en las Escuelas, por bien que sepa todo, sabe muy poco mas que nada; pero suena mucho. Dicese, que un gran Filosofo; y no es Filosofo grande, ni chico.“ *Feijoo*, *Theatro Critico Universal* II, 187, quinta impresión, Madrid 1741.

²²³⁾ „La science est un crime, l'ignorance et la stupidité la première vertu.“ *Mémoires du Duc de Saint-Simon* XXXV, 209, Paris 1840. Másutt (XXXVI, 252) meg azt mondja: „Les jésuites, savants partout et en tout genre de science, ce qui ne leur est pas même disputé par leur ennemis, — les jésuites, dis-je, sont ignorants en Espagne, mais d'une ignorance à surprendre.“

²²⁴⁾ Egy közönséges nevelésben részesült angol tudós itt sáramba jönné; s ha még görögül is értene, valóságos tüneménynek tartanák.“ *Swinburne*: *Travels through Spain in 1775 and 1776*, II, 212, 213, 2-ik kiadás, London 1787.

²²⁵⁾ Townsend, egy valódi tudós férfit, ki Spanyolországot azon határozott czéllal utazta be, hogy a tudományok állapotával, úgy mint az ország gazdasági helyzetével megismerkedjék s a ki a vállalatra jól el volt készülve, még 1787-ről is ezeket írja: „Általában azt vettem észre, hogy az orvosnövendékek, a kikkel alkalmam volt érintkezésbe lépni, mind az ő kedvenczöknek, doctor Piquer-nek tanítványai, a ki tagadta a vér keringését vagy legalább is kételkedett benne.“ *Townsend's Journey through Spain*, 2 kiad., London 1792, III, 281. Ez időben mindazáltal a spanyol orvosok kezdték olvasni Hoffmann, Cullen és más eretnek gondolkozók munkáit s ezekben, az ő nagy csudálkozásukra, azt találták, hogy a vér keringése föltételeztetik s még vitás kérdést sem képez. De a tanulók hasonló dolgokat kénytelenek voltak jó hiszemre elfogadni, mert mint Townsend hozzáteszi: „Az ő orvosi iskoláikban nem bonczoltak.“ V. ö. *Laborde*: *Spain* I, 76, III, 315, London 1809, és *Godoy's Memoirs*, London, 1836, II, 157. Godoy a madridi, barcelonai és cadixi három orvosi fakultásról szólván, mondja, hogy az ő hivataloskodásáig 1793-ig: „A

fővárosban szintűgy mind San-Carlos-éban nem volt tanterem a gyakorlati oktatásra“.

²⁰⁶⁾ E kis episod föl vagy jegyezve *Cabarrus*, „Él o- g- gio de Carlos III. cz. munkájában. Madrid 1789, 4-to, XIV. lap. „La salubridad del ayre, la limpieza, y seguridad de las calles.“ . . .“ „Pero; quién creerá que este noble empeño produjo las mas vivas quejas: que se conmovió el vulgo de todas clases; y que tuvo varias autoridades á su favor la estraña doctrina de que los vapores mefíticos eran un correctivo saludable de la rigidez del clima?“ De a leg- r- szletesebb tudósítást Rio M. ujabban közzétett s igen ki- merítő munkájában, „III. Károly történetében“ található, melyből kivonatossan közlök egyetmást: „Para la limpieza de las calles poseia mayores ó menores fondos al ayuntamiento, y cuando el Rey quiso poner la mano en este ramo de po- licia, le presentaron dictámenes de médicos en que se de- fendia el absurdo de ser elemento de salubridad la basura.“ *Rio: Historia del Reinado de Carlos III.*, Madrid 1856, IV., 54. Lásd azonkívül I, 267, 268, hol fölemliti, hogy Esquilache minister ragaszkodván ahhoz, hogy Madrid utczáit tisztogassák, tervének ellenzői e tárgyban őseik vé- leményét igyekeztek kitudni; s az eredmény az volt, „que le presentaron cierta originalisima consulta hecha por los- médicos bajo el reinado de uno de los Felipes de Austrias y reducida á demostrar, que, siendo sumamente sutil el aire, de la poblacion á causa de estar próxima la sierra de Gua- darrama, ocasionaria los mayores estragos si no se impreg- nara en los vapores de las inmundicias desparramadas por las calles“. Hogy a spanyol orvosok sokáig ragaszkodtak e nézethez, egy másik forrás is tanúsítja, a melyet egy spa- nyol történetiró sem ismert. Sir Richard Wynne, ki 163-ban látogatta meg e fővárost, leírja a lakosoknak egy undorító szokását és hozzáteszi: „Kíváncsi lévén megtudni, mért tűr- nek meg ily baromi szokást, azon váraszt nyertem, hogy ezt az orvosak rendelték így; mert szerintök a levegő oly átható éles és finom, hogy ez n ártalmas gőzökkel való megrontása adja meg neki a kellő jó keveréket.“ *The Autobiographie and Correspondence of Sir Simonds d'Ewes*, kiadta Halliwell J. O. London 1845, II, 446.

²¹⁷⁾ Még harmincz évvel később is joggal mondták, hogy „es menester deshacer todo lo que sa hecho“ és „con- fiar exclusivamente el precioso depósito de la sanidad pú- blica á las manos capaces de conservarlo y mejorarlo“. Car- tas por el Conde de *Cabarrus*, Madrid 1813, 280 l. E

levelek, melyek, jóllehet kevesen ismerik őket, nem egy érdekes közleményt tartalmaznak, 1792. és 1793. évben irattak. Lásd a 54. lapot és az előzót I. l.

²²⁸⁾ De különösen az érvágás. Lásd a nevezetes bizonyítékokat *Townsendnél*, *Journey through Spain in 1786 and 1787 II*, 37—39. *Townsend* birt némi ismeretekkel az orvosi tudomány terén és azért elbámult a spanyol orvosok tudatlanságán és lelkiismeretlenségén. Azt írja: „The science and practice of medicine are at the lowest ebb in Spain, but more especially in the Asturias“. V. ö. *Sprengel*, *Histoire de la Médecine*, III, 217 (Paris 1815.) *Winwood*, *Memorials* jaival (London 1725 folio, II, 219.) Ezen helyekből kitünik, hogy a boldogtalan spanyolok milyen rettentéses érvágásnak és purgálásnak voltak kitéve III. Fülöp kormányja alatt. Egy másik, de sokkal későbbi szemtanu úgy nyilatkozik: „La seignèe leur est assez familière. Ils se la font faire hors du lit tant que leur forces le permettent et lorsqu'ils en usent par précaution, ils se font tirer du sang deux jours de suite du bras droit et du gauche, disant qu'il faut égaliser le sang. On peut juger de là, si la circulation leur est connue“. *Voyages faits en Espagne par Monsieur M * * ** Amsterdam 1700. p. 112. Lásd továbbá *Clark*, *Letters concerning the Spanish nation* czimü művét; London 4°, 1763. p. 55. Valamint a következő munkát: „Spain by an American“ London 1831, II, 321.

²²⁹⁾ 1780-ban szegény Cumberlandot Madridban három spanyol orvos pár nap alatt majdnem halálra kinozta, s a legnagyobb nyomorítás okozója nem volt más, mint „the chief surgeon of the Gardes du Corps“ az pedig, a szegény ádozat saját szavai szerint „was sent to me by authority“. *L. Memoirs of Richard Cumberland, written by himself*, London 1807. II, 67. 68.

²³⁰⁾ *Duclos* mondja V. Fülöpről: „Il étoit fort attentif sur sa santé; son médecin, s'il eût été intrigant, auroit pu jouer un grand rôle. *Hyghens* Irlandois, qui occupait cette première place, fort éloigné de l'intrigue et de la cupidité, instruit dans son art, s'en occupoit uniquement. Après sa mort, la reine fit donner la place à *Servi*, son médecin particulier“. *Mémoires par Duclos*, 2-ik kiad., Paris 1791, II, 200, 201. „*Hyghens*, premier médecin, étoit Irlandais“. *Mémoires du Duc de Saint-Simon* XXXVI, 215, Paris 1841.

²³¹⁾ A tizennyolczadik században a spanyolok kezdék ezt általában elismerni; mert nem hunyhattak szemet azon tény előtt, hogy barátjaik és rokonaik az orvosi kezelés alatt oly rohamosan tönkre mentek, hogy a betegség majdnem egyértelmű volt a halállal. Ez okból, daczára a francia nemzet iránti gyűlöletöknek, igénybe vették a francia orvosok és sebészek tanácsát, valahányszor szükségök volt rá. Ursins hercegnő 1707-ben ezt írja Madridból Madame de Maintenon-nak: „Les chirurgiens espagnols sont mésestimes même de ceux de leur nation“; és egy másik levélben: „Les Espagnols conviennent que les médecins français sont beaucoup plus savant que les leurs; ils s'en servent même très-volontiers, mais ils sont persuadés que ceux de la faculté de Montpellier l'emportent sur les autres“. Lettres inédites de Madame de Maintenon et de la Princesse des Ursins, III., 412, IV., 90.

²³²⁾ *Campomanes* (Apendice á la Educacion Popular, Madrid 1796, III, 74, 75) egy a leparólást tárgyaló munkáról szólván, mondja: „La tercera (parte) describe la preparacion de los productos quimicos sólidos: esto es la preparacion de varias sustancias terreas, como argamasa, magnesia blanca, ojos de cangrejo etc., la de varios sales, como sal de glaubero, amoniaco, cristal mineral, borax refinado etc., y la del antimonio, mercurio, plomo, litargirio etc., comunicando sobre todo lo expresado varias noticias, que demuestran lo mucho que conducen á los progresos del arte, las observaciones del fisico reflexivo: unidas á la práctica de un profesor experimentado. Este arte *en toda su extension falta en España*. Solo le tenemos para aguardientes, rosolis, y mistelas. *La salud publica es demasiado importante, para depender de los estraños en cosas esenciales*; quando no estimulase nuestra industria la manutention de muchas familias“. . . . „Gran parte de estas cosas se introducen de fuera, por no conocerse bien las operaciones quimicas. No son dificultades en la execucion; pero *es necesario enseñarlas y conocer los instrumentos que son apropiato*. Un laboratorio quimico, que se va á establecer en Madrid, producira maestros para las capitales del reyno“.

²³³⁾ „Su ministro el célebre Ensenada, que tenia grandes miras en todos los ramos de la administracion publica, deseaba ardentemente mejorar la enseñanza, lamentándose del atraso en que esta se hallaba. „Es menester, decia hablando de las universidades, reglar sus cátedras, reformar las superfluas y establecer las que faltan con nuevas orde-

nanzas para asegurar el mejor método de estudios. No sé que haya cátedra alguna de derecho público, de física experimental, de anatomia y botánica. No hay puntuales cartas geográficas del reyno y de sus provincias, *ni quien las sepa grabar, ni tenemos atras que las imperfectas que vienen de Francia y Holanda.* De esto proviene que ignoramos la verdadera situacion de los pueblos y sus distancias, que es una vergüenza: *“ Tapia, Civilizacion Española, Madrid 1840, IV, 268, 269. Lásd azonkivül Ensenada életrajzát Navarrete „Collection de Opúsculos“ cz. gyűjteményében, Madrid 1848, II, 21, 22. „La parecía vergonzoso que para conocer la situacion y distancias respectivas de nuestros mismos pueblos y lugares, dependiésemos de los franceses y holandeses, quienes por sus mapas imperfectas de la peninsula extraian de ella sumas considerables“. Nyolczvan évvel Ensanada e kifakadása után, egy utazót látunk Spanyolországban. ki azt állítja, hogy „lehetetlen egy tisztességes térképet kapni az ország egyes részeiről, sőt még a főváros közvetlen környékéről sem“. Cook's Spain from 1829 to 1832, London 1834, I, 322. V. ö. Notices of Geological Memoirs (4 lap), a „Quarterly Journal of the Geological Society“ IV. kötete végén, London 1850; „még egy jó földirati térkép sincs a félszigetről“.*

²³⁴⁾ *Rio M.* (Historia del Reinado de Carlos III., I., 185.) nagyon jellemző módon említi föl ezt: *„Varios extranjeros distinguidos hallaron fraternidad entre los españoles, y correspondieron hidalgamente al hospedaje: Cervi dió vida á las sociedades médicas de Madrid y Sevilla; Virgili al colegio de Cirurgia de Cádiz; Quer trabajó sin descanto para que el Jardin Botánico no fuera un simple lugar de recreo, sino principalmente de estudio; Bowles comunicó grande impulso á la mineralogia,“* etc.

²³⁵⁾ Az e tényt igazoló adatok eltévedtek kezeim közt; de az olvasó bizhatik helyességében.

²³⁶⁾ *Townsend* (Journay through Spain in 1786 and 1787, II, 275) mondja: Don Antonio Solano, a kísérleti bölcsészeti tanára, előadásának vilagossága és szabatosságaért figyelmet érdemel; de jóllehet előadásai ingyenesek, oly kevés a vágy a tudományokkal való megismerkedésre, hogy senki sem látogatja őket.“

²³⁷⁾ „La ignorancia reinante en los ultimos años del siglo XVII. depravó en tal manera el buen gusto, que á principios del XVIII. las artes se hallaban en la mas lasti-

mosa decadencia.“ *Tapia, Civilizacion Española, Madrid 1840, IV, 346.* Az izlésnek e hanyatlásáról vagy inkább kivészéséről lásd még *Velasquez: Origines de la Poesia Castellana, Malaga 1754, 4-to.* „Un siglo, corrompido, en que las letras estaban abandonadas, y el buen gusto casi desterrado de toda la n.acion.“ 70. l. „Al passo que la nacion perdia el buen gusto, y las letras iban caminando á su total decadencia.“ 107 l. „Los caminos por donde nuestros poetas en el siglo pasado se apartaron del buen gusto en esta parte“ 170 lap.

²³⁸⁾ „Solo cuatro navios de linea y seis de poco porte dejaron los reyes de origen austriaco, y todos tan podridos que apenas podian aguantar el fuego de sus propias baterias.“ *Rio, Historia del Reinado del Carlos III, Madrid, 1856, I, 184.*

²³⁹⁾ „Se mandaron construir 12 navios á la vez, y se contrabaron otros. Por medio de D. Jorge Juan se trajeron de Inglaterra los mas hábiles constructores y maestros para las fábricas de jarcia, lona y otras.“ — *Biografia de Ensenada, a Navarrete: Coleccion de Opusculos-ában, Madrid 1848, II, 18.* Rio M, ki ugy beszél erről, mint valami ragyon természetes dologról, nyugodtan mondja: „D. Jorge Juan fue á Londres para estudiar la construccion de navios.“ *Historia del Reinado de Carlos III., Madrid 1856, IV, 485.*

²⁴⁰⁾ Lafuente M. mondja, hogy Ensenada volt a spanyol hajóhad helyreállítója, sőt ugy szólván, megteremtője; „de la cual fué el restaurador, y casi pudiera decirse al creador.“ *Lafuente, Historia de España, XIX, 344, Madrid 1857.*

²⁴¹⁾ „C'est par un Irlandais aussi, O'Reilly, que la discipline de l'infanterie est reformée.“ *Bourgoing, Tableau de l'Espagne Moderne, Paris 1808, II, 132.* „Las escuelas militares del puerto de Sta. Maria para la infanteria, que dirigió con tanto acierto el general Ofarril bajo las ordenes del conde de O'Reilly.“ *Tapia, Civilizacion Española, IV, 128.*

²⁴²⁾ Vino á diriger la academia de guardias marinas de Cadiz.“ *Tapia, Civilizacion Española, IV, 79.* „Godin figuró como director del colegio de Guardias marinas.“ *Rio, Historia de Carlos III, I kt. 186 l. — V. ö. Biographie Universelle, XVII, 564, Paris 1816.*

²⁴³⁾ Lásd az érdekes megjegyzéseket *Bourgoing: Tableau de l'Espagne Moderne, cz. munkájában (Paris*

1808, II, 96, 142) Nem ok nélkül mondo: ták tehát néhány évvel később, hogy „c'est à des étrangers que l'Espagne doit presque tous les plans, les réformes utiles, et les connoissances dont elle a eu besoin.“ *Voyage en Espagne par le Marquis de Langle, 1785. II, 159.*

²⁴⁴⁾ Como los del pais entendian poco de trabajar minas, vinieron de Alemania algunos prácticos para enseñarlos.“ . . . „Los Alemanes sacaron de dicha mina por largo tiempo cosa de 500 à 600 quintales de cobalto al año.“ *Bowles. Historia Natural de España, Madrid, 1789, 4-to, 418, 419. Lásd még Dillon: Spain cz. könyvét, Dublin 1781, 227—229 l.*

²⁴⁵⁾ „In 1728 a new adventurer undertook the work of opening the mines of Guadalcanal. This was Lady Mary Herbert, daughter of the Marquis of Powis“ . . . „Lady Mary departed from Madrid for Guadalcanal to which miners and engines had been sent from England at her expense and at that of her relation, Mr. Gage, who accompanied her. and of her father, the marquis.“ *Jacob, Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals.“ London, 1831, I, 278, 279.*

²⁴⁶⁾ Los mineros de Almaden nunca hicieron los socavones siguiendo la inclinacion de las betas, sino perpendiculares, y baxaban á ellos puestos en una especie de cubos atados desde arriba con cuerdas. De este mal método se originó todo al desorden de la mina, porque al paso que los operarios penetraban dentro de tierra, era forzoso que se apartesen de las betas y las perdiesen.“ *Bowles, Historia Natural de España, Madrid 1789, 4-to, 14 l.*

²⁴⁷⁾ „Fué mi proyecto bien recibido del Ministerio, y habiendo hecho venir mineros Alemanes, le han executado en gran parte con mucho habilidad. Los mineros Españoles de Almaden son atrevidos y tienen robustez, maña y penetracion quanta es menester, de suerte que con el tiempo serán excelentes mineros, pues no les falta otra cosa que la verdadera ciencia de las minas.“ *Historia Natural de España, 16 l. Itéletének végső részében az igazság érdeke szemmel láthatólag küzködik azon követelményekkel, melyeket egy a madridi királyi nyomdában nyomtatott és a spanyol hatóságok által engedélyezett könyv iránt támasztottak.*

²⁴⁸⁾ „Encargado por el gobierno el laborioso extranjero Bowles de proponer los medios convenientes para beneficiar con mas acierto las famosas minas de azogue de Al

maden, descubrió algunos nuevos procedimientos por medio de los cuales casi se duplicaron los productos de aquellas, y bajo una mitad el precio de los azogues.“ *Tapia, Civilización Española*, IV, 117

²⁴⁹⁾ *Memoirs of Ripperda* 2-d ed. London 1740 p. 23, 62, 91, 104. „A ship arrived at Cadiz with fifty manufacturers on board, whom the Baron de Ripperda had drawn together in Hollnd“. . . . „The new manufactures at Segovia, wich though at his time wholly managed by foreigners, ne wished in the next age, might be carried on by the Spaniards themselves, and by them only.“

²⁵⁰⁾ „Te minister Wall, an Irishman, contrived to decoy overone Thomas Bevan, from Melksham, in wiltshire, so set the machinery and Matters to rights.“ *Ford, Spain*, London 1847 p. 525.

²⁵¹⁾ „Ademas de la invitacion que se hizo a millares de operarios estrangeros para venir á establecerse en España etc.“ *Tapia, Civilización Española*, IV, 112. 113. 1768-ból Harris, ki Pampelunából Madridba utazott, így ír: „I did not observe, a dozen men either at plough or any other kind of labour, on the road.“ *Diaries and Correspondence of James Harris Earlof Malmesbury*, London, 1844; I, 38.

²⁵²⁾ „A national bank, a design originally suggested by Ripperda.“ *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, V. 202.

²⁵³⁾ Bourgoing, ki nem tudta, hogy az elsőség Ripperdát illeti, mondja (*Tableau de l'Espagne Moderne II*, 49): „L'idée de la banque nationale fut donnée au gouvernement par un banquier français, M. Cabarrus“. V. ö. *Rio: Historia del Reinado de Carlos III.*, IV. kt. 122, 123 l. „Banco nacional de San Carlos; propusolo Cabarrus, apoyólo Floridablanca, y sancionólo el Soberana por Real cedula de 2 de junio de 1782“ Ez jól hangzik; de a kikerülhetlen válság csakhamar bekövetkezett. „IV. Károly“, mond Peace herczeg, „épen trónjára lépett; a San-Carlos-bank rohamosan hanyatlani kezdett s a tönk szélére jutott“. *Godoy: Memoirs*, London 1836, I, 124.

²⁵⁴⁾ „A Londres, à Stockholm, à Paris, à Vienne et à Venise, le souverain est représenté par des étrangers. Le prince de Maserano, Italien, ambassadeur en Angleterre; de comte de Lacy, Irlandais, ministre à Stockholm; le marquis de Grimaldi, ambassadeur en France, avant de parvenir au ministère; le comte de Mahoni, Irlandais, ambassadeur à Vienne; le Marquis de Squilaci, ambassadeur à

Venise, après sa retraite du ministère“. *Bourgoing Tableau de l'Espagne*, II, 142, 143. Kiegészítésül fölemlitem még, hogy V. Fülöp uralkodása alatt egy olasz, Marquis de Beretti Landi, volt Spanyolország schweizi s később hágai követe (*Ripperda: Memoirs*, 1740, 37, 38 l.); s hogy 1779. évben, vagy kevés-sal előbb, Lacy volt a követ Szentpét-rváron. *Malmesbury: Diaries and Correspondence*, 1844, I, 261. S így nyilatkozik Rio is (*Historia de Carlos III.*) azon fontos tárgyalásokról, melyek 1761. évben Spanyol-Angol- és Franciaország közt folytak. „Y asi de las negociaciones en que Luis XV. trataba de enredar á Carlos III. quedaron absolutamente excluidos los Españoles, come que por una parte las iban á seguir el duque de Choiseul y el marques de Ossun, franceses, y por otra el irlandés D. Ricardo Wall, y el genovés marques de Grimaldi“. Ugyanazon időtájban írja *Clarke* (*Letters concerning the Spanish Nation*, London 1763, 4to, 331), hogy „Spanyolországot, a lefolyt számos években, idegen miniszterek kormányozták. Vajjon ennek a benszülttek képességének hiánya, vagy a fejedelem vonakodása volt-e az oka, nem akarom kutatni; bármint legyen is, a benszüllött nemesség, mint valami nagy veszedelemről, panaszkodik felőle“.

²⁵⁵⁾ Lord Stanhope, ki a spanyol dolgok felől rendszeren jól van értesülve, mondja, hogy „Wall irlandi születésű volt“. *Mahon: History of England* IV, 182, 3-ik kiad., London 1853, de a *Mémoires de Noailles* (IV, 47, Paris 1829) azt írja róla: „irlandais d'origine, né en France“. Lásd még *Ensenada* életrajzát *Navarrete Opusculos*-ában, Madrid 1848, II, 26. „D. Ricardo Wall, irlandés de origen, nacido en Francia“. *Swinburne*, ki személyesen ismerte őt s irt is róla egyet-mást, nem említi, hogy hol született. *Swinburne: Travels Through Spain*, second edition, London 1787, I. 314 - 318.

²⁵⁶⁾ „A Genoese and a creature from France“. *Dunham, History of Spain*, V. 170.

²⁵⁷⁾ „Era siciliano“. *Rio, Historia del Reinado de Carlos III*, I, 244.

²⁵⁸⁾ Elbocsáttatásáról legtöbb az adat *Riónál, Historia del Reinado de Carlos Tercero* című műve második kötetének első fejezetében, a mit azonban egybe kell vetnünk *Coxe*-val, *Bourbon Kings of Spain*, IV, 340—346. *Coxe* következetesen *Squillacin*nak nevezi, de én a spanyol írók írása módját követem, a kik mindig *Esquilachen*nek

nevezik. A királyra oly nagy befolyást gyakorolt, hogy Coxe szerint (IV, 347.) III. Károly nyilvánosan kimondotta, hogy „if he was reduced to a morsel of bread, he would divide it with Sguilaci“.

²⁵⁹⁾ *Coxe, King of Spain*, IV, 15, 135. *Rio, Historia de Carlos III*, I, 246, 247, 400, 401. *Navarrete, Biografia de Ensenada*, p. 26—28.

²⁶⁰⁾ 1776-ban köszönt le, de azért ügyeit mindaddig vezette, míg azokat utódja Florida Blanca át nem vette, a mi 1777-ben történt. *Rio, Historia de Carlos III*, III, 171, 174. 1763-ban történt kineveztetéséről Rio ezt jegyzi meg, I, 402: „De que Grimaldi creciera en fortuna se pudo cong atular no Roma sino Francia“. 1770-ben Harris, az akkori spanyol követ így ír: „His doctrine is absolutely French: quided in every thing by the French closet etc.“ *Malmesbury, Diaries and Correspondance*, I, 56; London 1844.

²⁶¹⁾ „Guided in his operations by the counsels of Choiseul“. *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, IV, 339. „The prosecution of the shemes which hi had concerted with Choiseul“ p. 373. „His friend and Patron“ p. 391 és V, 6.

²⁶²⁾ „Personne n'ignoroit le credit prodigieuse que M. de Choiseul avoit sur le Roi d'Espagne, dont il se ventoit lui-même, au point que je lui ai oui dire, qu'il etoit plus sur de sa préponderance dans le cabinet de Madrid, que dans celui de Versailles“. *Mémoires de Baron de Bésenal, écrits par lui même* II, 14, 15 Paris 1805.

²⁶³⁾ Murdel (*Gobierno del Rey don Carlos III*, Madrid 1839 p. 44, 45.) Spanyolhonból való kiűzetésöket úgy nevezi, hogy az „un acto de violencia hecho meramente de complacer al duque de Choiseul, ministro de Francia y protector del partido filosofico“. L. még *Cretineau-Joly* művét, *Histoire de Compagnie de Jesus*, V, 291. Paris 1845. und *Georgel*, „Memoires pour servir a l'histoire des Evénements depuis 1760 I, 95. Paris 1817.

²⁶⁴⁾ Az egykori esperes Coxe némikép a czéh bélyegét viselő ezen szavakat mondja Arandáról: „In France he had accquired the graces of polished society, and imbibed that freedom of sentiment with then began to be fashionable and has since been aruad to such a dangerous excess“. *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, IV, 402. Le legnagyobb ellensége, a béke-fejedelem, akarata ellenére is

dicséri, midőn gáncsolni szándékozván így ír róla: „he was connected with the most distinguished literary Frenchmen of the middle of the last century“, és „divested of religious prejudices, though swayed by philosophical enthusiasm“. *Godoy Memoirs*, London, 1836. I, 319. Már igaz, hogy némely emberek ellenséges indulata sokat ér! A herceg azután hozzát teszi „Aranda could only lay claim to the inferior merit of a secretarian attachement“ és megfélekedzik arról, hogy Spanyolországban minden felvilágosodott embernek átkozottul csekély felekezethez kell tartoznia

²⁶⁵⁾ *Elogio de Carlos III*, Madrid 1789, 4° p. XXIV.) meglehetősen lóhátról beszélve, következőleg nyilatkozik: „El acierto de la execucion que correspondió al al pulso y prudencia con que se habia deliberado esta providencia importante, pasára a la ultima posteridad.“

²⁶⁶⁾ *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, IV. 362. *Rio, History of Carlos III*, Madrid, 1856 című munkája második kötetében bosszu, de nem épen eszmeszerű, sem kimerítő jelentést nem adott a jezsuiták kiűzetéséről; ő csupán spanyol szemponból tekinti és megfélekedzik azon tényről, hogy csupán egyik eredménye volt ez ama nagy európai áramlatnak, melynek élén Franciaország állott. Ő tagadja Choiseul befolyását és a 125-ik oldalon kárhoztatja Coxet, ki pedig helyesen adja elő a dolgot, utoljára pedig oly okoknak tulajdonítja a dolgot, melyek kizárólag a spanyol félszigeten gyökereztek „De ser los jesuitas adversarios del regalismo emanó su ruina en España, cuando triunfabun las opiniones sortenidas con heroica teson desde mucho antes por doctisimos jurisconsulto.“ p. 519.

²⁶⁷⁾ A jezsuiták legújabb történetírójának egyike nagy méltatlankodással jegyzi meg: „Depuis deux cent vingt ans le J. suites vivent et prêchent en Espagne. Ils sont comblés de bienfaits par des monarque dont ils étendaient la souveraineté. Le clergé et les masses acceptent avec bonheur leur intervention. Tout à coup l'Ordre se voit déclaré coupable d'une crime de lése majesté, d'un attentat public que personne ne peut spécifier. La sentence prononce la pain et ne prononce pas le délit.“ *Crétineau Joly, Histoire de la Compagnie de Jésus*, V, 205; Paris 1845.

²⁶⁸⁾ *Dunham, History of Spain*-jában (V, 235.) a tények jól vannak csoportosítva. Llorente megbecsülhetetlen műve az inquisitőről, ezen dolgokban nem eléggé határozott, daczára annak, hogy igen gondos, s ami még inkább meglepő, rendkívül becsületes könyv.

²⁶⁹⁾ *Rio*, *Historia de Carlos III*, III, 103—107
összevetendő *Coxe*val *Bourbon Kings of Spain*, IV,
401—415. Adatait nagyobbrészt Arandának egyik személyes
jó barátjától kapta. Aranda életének jóra való elbeszélése
rendkívül érdekes lenne. A „*Biographie Univer-*
selle”-ben lévő nagyon szárazon és könyelműen van írva.

²⁷⁰⁾ *Coxe*, *Bourbon Kings of Spain*, IV, 407.

²⁷¹⁾ „When at Paris, in 1786, I received the following
anecdote from a person connected with the encyclopedists.
During his residence in that capital D'Aranda had frequently
testified to the literati with whom he associated, his reso-
lution to obtain the abolition of the Inquisition, should he
ever be called to power. His appointment was therefore
exaltingly hailed by the party, particularly by D'Alambert
and he had scarcely his reforms before an article was in-
serted in the Encyclopedia, then printing in which this event
was confidently anticipated from the liberal principles of
the minister. D'Aranda was struck on reading his article and
said: „This imprudent disclosure will raise such a ferment
against me, that my plan will be foiled.” He was not mis-
taken in his conjecture.” *Coxe*, *Bourbon Kings of*
Spain, IV, 408.

²⁷²⁾ Még az 1781 iki eset is, úgy látszik, boszorkány-
ság és nem eretnekség miatt történt. „La dernière victime
qui périt dans les flammes fut une béate: on la brûle à Sé-
ville, le 7 novembre 1781, comme ayant fait un pacte, et
entretenu un commerce charnel avec le Démon, et pour
avoir été impénitente négative. Elle eût put éviter la mort
en s'avouant coupable du crime dont on l'accusait.” *Llorente*,
Histoire de l'Inquisition d'Espagne, Paris 1818, IV, 270. Ez
idő tájt kezdett Spanyolországban a kinzószerék alkalmazása
kimenni a szokásból. Láss egy érdekes jegyzetet John-
ston, *Institutes of the Civil law in Spain* cz. munkájában,
London 1825, 263 l.

²⁷³⁾ „Menester es decir que al marqués de Grimaldi
cayó venciendo á sus enemigos, pues, léjos de legarles el
poder, á que aspiraban con anhelo, trasmitiolo á una de sus
más legitimes hechuras; que tal era y por tal se reconocia
el conde de Floridablanca;” *Rio*, *Historia del Reinado de*
Carlos III., 3-ik kt. 151, 152 l.

²⁷⁴⁾ 1690. évben megállapították, hogy „a mórok ki-
üzetése óta” nem volt eset rá, hogy a spanyol király egy
mohamedán fejedelemhez valaha követett küldött volna.
Lásd *Mahon: Spain under Charles II.*, 5. l. Ez évben

küldtek egy követet Marokkóba, de csupán a foglyok kiváltása végett s bizonyára a legtávolabbról se' békekötési szándékkal.

²⁷⁵⁾ „A többi európai udvarok meglepetve és sajnálkozva látták a szerződés megkötését, mely véget vetett a Spanyolország és a porta közt oly soká fennállott politikai s vallási versengésnek.“ *Coxe: Bourbon Kings of Spain V.*, 152, 153. „Une des maximes de la politique espagnole avait été celle de maintenir une guerre perpétuelle contre les mohamétans, même après la conquête de Grenade. Ni les pertes incalculables éprouvées par suite de ce système, ni l'exemple de la France et d'autres puissances catholiques, qui ne se faisaient point scrupule d'être en paix avec les Turcs, n'avait suffi pour détromper l'Espagne sur l'inconvenance d'une telle politique. Le génie éclairé de Charles III. corrigea un préjugé aussi dangereux; dicta la paix avec les empereurs de Turquie et d'autres potentats mahométans: delivra ses sujets de la terrible piraterie des corsaires, et ouvrit à leur commerce de nouvelles voies pour spéculer avec des plus grands avantages.“ *Sempere, La Monarchie Espagnole II*, 160.

²⁷⁶⁾ *Rio: Historia del Reinado de Carlos. III.*, 4-ik köt. 11—13 lap.

²⁷⁷⁾ Ugyanaz, IV, 16, 17 lap.

²⁷⁸⁾ „Ha sido notable el numero de cautivos, que los piratas de Berberia han hecho sobre nuestras costas por tres conturias. En el siglo pasado de solian calcular existentes á la vez en Argel, treinta mil personas españolas. Su rescata á razon de mil pesos por cada persona á lo menos, ascendia 30 millones de pesos.“ *Campomanes: Apéndice á la Educacion Popular I*, 373, Madrid 1775. Azon óvintézkedésekről, a melyeket a spanyol tengerpartoknak a mohamedán kalózok elleni megvédése érdekében tettek, lásd *Uztariz: Theorica y Practica de Comercio*, Madrid 1757, folio, 172, 173, 222—226; és *Lafuente: Historia de España*, XV, 476, Madrid 1855. A tizenhétedik század közepén rendes órséget kellett tartani Spanyolország középtengeri partjain „a végből, hogy a kiadóval jelezzék az ellenség megjelenését.“ Lásd: *A Tour through Spain by Udal ap Rhys*, 2nd edit., London, 1760, 170 l. A tizenhetedik századbéli állapotokról lásd *Janer: Condicion de los Moriscos*. Madrid 1857, 63 lap.

²⁷⁹⁾ „De esta suerte quedaron los mares limpios de piratas desde los reinos de Fez y Marruecos hasta los ulti-

mos dominios del emperador Turco, por el Mediterráneo todo; vióse á menudo la bandera españo, la en Levante, y las mismas naciones mercantiles que la persiguieron indirectamente, preferianla ahhra, resultando el aumento del comercio y de la Real marina, y la pericia de sus tripulaciones, y el mayor brillo de España y de su augusto Soberano: termino habo la esclavitud de tantos millares de infelices con abandono de sus familias é indelebles perjuicios de la religion y el Estado, cesando tambien la continua extraccion de enormes tumas para los rescates que, al paso que nos empobrecian, pasaban á enriquecer á nuestros contrarios, y á facilitar sus armamentos para ofendernos; y se empezaban á cultivar rápidamente en las costas del Medierráneo leguas de terrenos los más fertiles del mundo, desamparados, y eriales hasta entónces por miedo á los piratas, y donde se formaban ya pueblos enteros para del salida á los frutos y las manufacturas.“ Rio, Historia del Reinado de Carlos III., IV. kt. 17, 18 l.

²⁸⁰⁾ Rio M., kinek terjedelmes történeti munkája III. Károly uralkodásáról, számos fogyatkozásai daczára, nagybecsü mü, a király személyes befolyását találóbban méltányolta, mint a korábbi írók bármelyike; ő hozzáfért oly kiadatlan okiratokhoz, melyek III. Károlynak nagy erélyességéről és tevékenységéről tanuskodnak. „Entre sus mas notables figuras ninguna aventaja á la de Carlos III.; y no por el lugar jerár quico que ocupa, si no por el brillante papel que representa, ora tome la iniciativa, ora el consejo, paro effectuar las innumerables reformas que se valieron in extinguable fama. Ya se que algunos tachan á este Monarca de cortedad de luces y de estrechez de miras; y que algunos otros suponen que sus ministros le engañaron ó sorprendieron para dictar ciertas providencias. Cuarenta y ocho tomos de cartas semanales y escritas de su puño desde octubre de 1759 hasta marzo de 1783 a^l marquis de Tanucci, existentes en el archivo de Simancas, por mi leidas hoja iras hoja, sacando de elles largos apuntes, sirven á maravilla para pintarle tal como era, y penetrar hasta sus más reconditos pensamientos, y contradecir á los que le jusgan á bulto.“ Rio, Historia del Reinado de Carlos III., Madrid 1856, I. kt. XXII, XXIII. lap.

²⁸¹⁾ „Although born and educated in Spain. Charles had quitted the country ai too early anage to retain a partiality to its customs, laws, manners, and language; whilé, from his residence abraod, and his intercourse with France,

he had formed a naturel predilection for the French character and institutions.“ *Coxe, Bourbon Kings of Spain*, IV, 337.

²⁸²⁾ „He far surpassed his two predecessors in his exertions to reform the morals and restrain the power of the clergy.“ *Ugyanott V*, 215.

²⁸³⁾ Az ő rendszabályai „alarmaron el clero en general, que empezó á murmurar con impaciencia, y aun algunos de sus individuos se propasaron á violentos actos.“ *Tapia, Civilizacion Española IV*. 98.

²⁸⁴⁾ Nagyön népszerű vád volt a kormány ellen, „que se despojara á la Iglesia de sus inmunidades.“ *Rio, Historia del Reinado de Carlos III.*, 2-ik kt. 54 l. Lásd azon kívül a 201. 202 lapokon a cuençai püspöknek 1766-ban a király gyóntatójához intézett levelét, melyben a főpap azt mondja: „que España corria á su ruina que ya no corria, sino que volaba, y que ya estaba perdida sin remedio humano;“ és hogy ennek oka a szegény egyház üldözése, a mely „sequeada en sus bienes, ultrajada en sus ministros, y atropellada en su in munidad.“

²⁸⁵⁾ *Coxe (Bourbon Kings of Spain V*, 144.) az 1783 békét „a legtisztességesebbnek és legelőnyösebbnek nevezi, melyet a spanyol korona a Saint-Quintini béke óta kötött“. Hasonlóképen nyilatkozik *Rio is (Historia del Reinado de Carlos III*, III, 197): „Siglos habian pasado para España de continuas y porfiadas contiendas, sin llegar nunca desde la famosa jornada de San Quintin y al alborear el reinado de Felipe II, tan gloriosamente al reposo“.

²⁸⁶⁾ Kormányának vége felé egyik kortársa azt a bizonyítványt állítja ki számára, hogy megvan benne „the honest and obstinate adherence of his present Catholic masejti to all his treaties, principles and engagements“. *Letters by English Officer, London, 1788*, II, 237. V. ö. *Muriel (Gobierno del Rey Don Carlos III*, Madrid, 1839 p. 34): „Tan conocido lledó á ser Carlos III, en los reinos estraños por la rectitud de su carácter, que por árbitro, y se sometian a sus decisiones“ és *Cabarus (Elogio de Carlos III*, Madrid 1789, 4° p. 40): „Esta probidad llega á ser el resorte politico de la Europa; todas las cortes penetradas des respeto á sus virtudes le buscan por árbitro y mediador“. Idegen hatalmaknak III. Károly iránt mutatott kiváló nagyrabecsüléséről számos bizonyíték van *Rional, Historia del Reinado de Carlos Tercero*, IV, 41–43, 253.

²⁸⁷⁾ A hajóhad szaporításáról. V. ö. *Tapidt*, *Civilizacion Española*, IV, 127; *Muriellel*, *Gobierno del Rey Carlos III*, p. 73, 82.

²⁸⁸⁾ Ezen pénzügyi javításokat nagyobb részt a francia Cabarrusnak köszönhatték. Lásd *Rio*, *Historia del Reinado de Carlos III*, IV, 122, 123.

²⁸⁹⁾ Lásd ugyanott *Riót*, IV, 164—166; és *Tapidt*, *Civilizacion Española* IV, 96, 97.

²⁹⁰⁾ „La providencia mas acertada para el fomonto de nuestra agricultura fué sin duda la real pragmática de 11 de julio de 1765, por la cual se abolió la tasa de los granos y se permitió el libre comerciό de ellos“. *Tapia*, *Civilizacion Espanola*, IV, 105. Lásd még *Dulon*, *Spain* czimú műve 69 lapját és *Townsend*, hasonzimújét a II. kötet 320-ik lapján. Az első lépés e nagy reformhoz 1752-ben történt. Lásd az akkor kiadott kiáltványt: „Libertase de Derechos el trigo, cebada, centeno y maiz que por mar se transportare de unas provincias á otras de estos dominios“. Ezen a nemzetgazdaságtan történetére nézve rendkívül érdekes okmányt egész terjedelmében közli *Campomanes*. nagy művének, az „*Educacion Popular*“nak függelékében (II, 16, 17) Madrid 1775.

²⁹¹⁾ „Pronto se establecieron los correos maritimos y se comunicaron con regularidad y frecuencia no vistas hasta entónces la metrópoli y las colonias. Por efecto del importante decreto de 24 de agosto de 1764, salia el primero de cava mes un paquebot de la Corunna con toda la correspondencia de las Indias; desembarcábala en la Habana, y desde alli se distribuia en balandra y otros bajoles á propósito para puntear los vientos escasos, á Veracruz, Portobelo, Cartagena, islas de Barlovento y provincias de la Plata; y aquellos ligeros buques volviañ á la Habana, de donde zarpaba mensualmente y en dia fijo otro paguebot para la Coruña. *Rio*, *Historia del Reinado de Carlos III*, I, 452. Úgy látszik azonban, hogy a terv azon részét, miszerint Coruñát Cadix vetélytársává tegyék, nem sikerült. Lásd egy coruñai levelet 1774-ből *Dalrymple*-nál (*Travels through Spain*, London 1777, 4° p. 99).

²⁹²⁾ Lásd a rendeleteket *Campomanes*-nél, *Apendice* II, 37—47, Madrid, 1775. Mindakettő 1765. évi október 16-áról van keltezve.

²⁹³⁾ Alaman joggal mondta „que el gobierno de America llegó al colmo de su perfeccion en tiempo de Carlos

III⁴. *Río*, Historia del Reinado de Carlos III, IV, 121. És Humboldt megfigyelései (Essai politique sur le Royaume de Nouvelle-Espagne Paris 1811, 4°, I, 102): „C'est le roi. Charles III surtout qui, par des mesures aussi sages qu'énergiques, est devenu le bienfaiteur des indigènes; il a annullé les Encomiendas; il a defendu les Repartimientos, par lesquels les corrégidors se constituoient arbitrairement les créanciers et par conséquent les mairres du travail des natifs, en les pour voyant, à des pris axagérés, de chevaux, de mulets et des vêtements“. (ropa.)

²⁹⁴) *Cabarrus*, Elogio de Carlos III, Madrid 1798, p. XLII, és Canga jegyzete Martinéz de la Mata „Dos Discursos“ czimü munkájában (Madrid, 1794 p. 31. Hanem ezek az írók nem értettek annyit a nemzetgazdaságtanból, hogy ezen intézkedést kellőleg méltányolhatták volna.

²⁹⁵) „Early in the reign of Charles, stap had ben taken towards, the adoption of more liberal principles in the commerce with America; but in the year 1778 a complete and radical change was introduced. The establishment of a free trade rapidly produced the most beneficial consequences. The export of foreign goods was tripled, of home-produce quintupled; and the returns from America augmented in the astonishing proportion of nine to one. The, produce of the customs increased wid equal rapidity“. *Clarke*, Examination of the internal state of Spain, London, 1818, p. 72.

²⁹⁶) *Coxe*, Bourbon Kings of Spain, V, 197, 317 318.

²⁹⁷) Lásd Florida Blanca adatait *Coxe*-nál, Bourbon Kings of Spain, V, 331: „to facilitate to artisans and journeymen the seanty payment of their labours, in spite of the privileges and interest of the powerful“.

²⁹⁸) *Río*, Historia del Reinado de Carlos III, IV, 317. 318. és egyebütt.

²⁹⁹) „Desde ni feliz advenimiento al trono“ (dijo el Rey en la ordenanza de reemplazos) ha merecido mi Real proteccion el arte de la imprenta y para que puede arraigarse solidamente en estos reinos, vengo en declarar la exencion del sorteo y servicio militar, no solo a los impresores, sino tambien á los fundidores que se empleen de continuo en este ejérciuó y a los abridores de punzones y matrices“. *Río*, Historia del Reynado de Carlos III, III, 213.

³⁰⁰⁾ Az egyetemek reformjára irányzott lépésekről, melyek 1768 és 1774 között történtek, lásd *Riót*, Historia del Reinado de Carlos III, III, 185–210. V. ö. IV. 296–299.

³⁰¹⁾ „La educacion de la juventud por los maestros de primeras letras es uno y aun el más principal samo de la policia y buen gobierno del Estado“. Real Provision de 11 de julio de 1771; lenyomatva Rióuál, III, 182.

³⁰²⁾ Lafuente, a ki VI. Ferdinand békeszeretét joggal dicsérte (Historia de España, I, 202; XIX, 286, 378) hozzáteszi (XIX, 384): „De modo que con razon se admira, y es el testimonio mas honroso de la buena administracion económica de este reinado, que al morir este buen monarca dejára, no diremos nosotros repletas y apuntaladas las arcas publicas, como hiperbolicamente suele decirse, pero si con el considerable sobrante de trescientos millones de reales, despues de cubiertas todas las astenciones del Estado: fenómeno, que puede decirse se veia por primera vez en España, y resultado satisfactorio, que aun rupuesta una buena administracion, solo pudo obtenerse a favor de su prudente politica de neutralidad y de paz“.

³⁰³⁾ „But it is to Charles III, that Madrid owes all its present magnificence. Under his care, the royal palace was finished, the noble gates of Alcala and San Vincente were raised; the custom house, the post-office, the museum, and royal printing-Office, were constructed; the academy of the three noble arts improved; the cabinet of natural history, the botanic garden, the national bank of San Carlos and, many gratuitous schools established, while convenient roads leading from the city and delightfull walks planted, withen and without it, and adorned by statues and fountains, combine to announce the solicitude of this paternal king“. Spain by an American, London 1831, I, 206. V. ö. még ugyanott p. 297.

³⁰⁴⁾ A következőkből láthatjuk, hogy micsoda állapotban volt az a tartomány még 1766-ban: „por coñivencia de los venteros, dentro de sus casas concertaban frecuentamente los ladrones sus robos, y los ejecutaban a mansalva occultandose en guerdidas de que ahuyentaban á las fieras. Acaso a muy largas distancias se descubrian entre contados caserios algunos pastores como los que alli hizo encontrar el ilustre manco de Lepanto al ingenioso hidalgo de la Mancha. Parte de la sierra estudo problada en

tiempo de moros; actualmente ya no habia más que espesos matorrales hasta en torno de la ermita de Santa Elena, donde resonaron cánticos de gracias al cielo por el magnifico triunfo de las Navas“. *Rio*, Historia del Reynado de Carlos III, III, 9. A Sierra Morena állapotáról 100 évvel azelőtt V. ö. *Boisel*, Journal du Voyage d'Espagne, Paris 1669, 4° p. 62, 296; többi között ezt is olvassuk: „le lieu le plus désert et ou il n'y a que ventas sans villages“.

³⁰⁵⁾ *Rio*, Historia del Reinado de Carlos III, III, 9—11, 35. 1771 táján „sin auxilio de la Real hacienda pudieron mantenése al fin los colonos“. p. 42. V. ö. ugyanott még IV, p. 114. 115. Ezen telepitvény további történetéről lásd *Inglis* Spain czimü művét (II, 29—31, London 1831.)

³⁰⁶⁾ „En 1760 se destinó por primera vez un fondo especial para la construccion de caminos“. *Tapia*, Civilizacion Española, IV, 123.

³⁰⁷⁾ Sőt *Rio* azt állítja, hogy a költségek $\frac{2}{3}$ -adra, sőt néhol $\frac{3}{4}$ -re szállottak el. „Antes se regulaba en un millon reales la construccion de cada legua; ahora solo ascendia á la tercera ó quarta parte de esta suma“. *Rio*, Historia del Reinado de Carlos III, IV, 117.

³⁰⁸⁾ *Bowles*, Historia natural de España, czimü művében (Madrid, 1789, 4° p. 158.) ugy nevezi ezt az országutat, hogy „un camino alienado y solido“. *Cook*nál (Spain, London 1834, I, 209) azt olvassuk, hogy az „a magnificent road“.

³⁰⁹⁾ „Para dar salida á los frutos, que regaban los pantanos de Lorea, ejecutóse una bien trazada via al puerto de las Aguilas“. *Rio*, Historia del Reinado de Carlos III, IV, 115. 116.

³¹⁰⁾ 1796-ben *Baretti* ugyancsak csodálkozva írja: „The Biscayans are actually making a noble road, which it is to go from Bilbao to Osma“. *Barelli*, Journey trough England, Portugal, Spain and France, London, 1770, IV, 311.

³¹¹⁾ „Otras diferentes carreteras, construidas de nuevo á rehabilitadas, multiplicaron las comunicaciones durante los nueve primeros años de estara cargo de *Floridablanca* la superintendencia general de caminos, haciendose de facil y comodo transito puntos escabrosos como el del Puerto de la Cadena y los que mé dian entre Astorga y Galicia, y Malaga, Antequerra“. *Rio*, Historia de Reynado de Carlos III, IV, 115.

³¹²⁾ „The reigns of Ferdinand the Sixth and Charles the Third produced the most beneficial changes in this important branch of political economy. New roads were opened which were carefully leveled, and constructed with solidity. There are at the present time in Spain several superb roads, such as my vie with the finest in Europe: indeed, they have been made with superior judgment and upon a grander scale“. *Laborde, Spain, London 1809, 4, 427.*

³¹³⁾ *Coxe, Bourbon Kings of Spain, V, 287.*

³¹⁴⁾ *Ugyanott V, 198, 199, 286, 287. Townsend, Spain, I, 212—214. Laborde, Spain, II, 271.* Ezt a csatornát, melynek feladata a biscayai öblöt a középtengerrel összekötni, amugy madárröptében felemliti Macpherson is „Annals of Commerce“ czimü munkája IV. kötete 95. és 96-ik lapjain. Ez egy tudós és értékes mű, mely azonban magára Spanyolországra nézve nagyon tökéletlen. Ezen nagy vállalat értéke, valamint azon határ, melyen belül az sikerült, igen rosszul van megbecsülve *Ford-nál, Spain, p. 587.* Oly munka ez utóbbi, melyet ugyan nagyon dicsértek, de a mely meglehetősen gondatlanul van írva és olvasóit könnyen tévutra vezetheti, hacsak más tekintélyekkel össze nem hasonlíthatják. Rio nagy munkája III Károlyról igen érdekes adatokat tartalmaz ezen tárgyról, de sajnos a lapszámot elmulasztottam feljegyezni. (IV. kötet, 119-ik oldal. *A ford.*)

³¹⁵⁾ *L. Coxe, Bourbon Kings of Spain, V, 287, 289.* Ki Florida Blanca személyes befolyását méltatja.

³¹⁶⁾ *Ugyanott V, 199. Townsend, Spain, I, 304.*

³¹⁷⁾ Lásd Florida Blanca jellemzését *Coxe-nál Bourbon Kings of Spain, V, 289:* „In many other parts similar works have been promoted, for canals of irrigation and for encouraging agriculture and traffic. The canals of Manzanares and Guadarrama are continued by means of the national bank, which has appropriated one-half of the profits derived from the export of silver to this end“ . . . . „The town of Almuradiel, formed in the middle of the campo nuevo of Andalusia, for the rugged pass of Despeña Berros is another example of agriculture for the neighbouring places; since instead of woods and frigtfull deserts we have seen in a few yars public buildings houses; plantations and cultivated lands, producing every species of grain and fruits, which border the road, and banish the danger of robbers and banditti.“ V. ö. *Murvelt is (Gobierno de Rey don Carlos III, p. 5):* „Habiendo vido el reinado de Carlos

III, una serie continua de mejoras en todas ramos.“ L. továbbá még a részletes képet a 15. lapon: „Agricultura, artes mecánicas, comercio, enseñanza, milicia, navegacion, ciencias, letras, legislation, en una palabra, todo cuanto puede influir en la prosperidad del Estado, todo lámo la atencion de los ministros y en todo hicieron las mejoras que permotian las circunstancias.“ A belső közlekedés javításáról lásd ugyanazt a jeles művet a 187—192 lapokon.

³¹⁸⁾ Erről a rendszabályról, mely 1754-ben lépett életbe, lásd *Tapidt*, Civilizacion Española, Madrid, 1840 p. 81, 82. „Fue este tratado utilisimo para España pues por él se liberto del pago de enormes numas que hasta entonces habian pasado á los estados pontificos. En el informe canonico-legal escrita a virtud de real orden en 1786 por el fiscal de la cámara de Castilla Don Blas de Jover, se decia, que sequin el testimonio del historiador Cabrera, en el espacio de 30 años ol solo renglon de las coadjutorias y dispensas habia hecho pasar a Roma de la corona de Castilla millon y medio de ducados romanos. Y añade el mismo Jover que a principios del siglo XVIII. subia aun esta contribucion cada año en todos los estados de la monarquia española 500,000 escudos romanos, que era *un tercio poco mas ó menos de lo que Roma percibia de toda la cristiandad.*“

³¹⁹⁾ V. ö. *Coxe*, Bourbon Kings of Spain czimü munkája I. függelékét. (V, 334.)

³²⁰⁾ Fontos azt megjegyezni, hogy a cortés, hol Spanyolhon népének egyedül volt alkalma saját szavát érvényesíteni, az egész 18. század folyamában csak háromszor gyültek össze és akkor is csak formalitás volt az egész. „Les cortes ne se reunivens que trois fois pendant le dix-huitième siècle et plutôt enevre comme des solennités formulaires pour la préstation du serment aux princes héritiers de la couronne que comme étant nécessaires pour de nouvelles lois et de constitutions.“ *Sempere*, Histoire de Cortés d'Espagne, Bordeaux, 1815 p. 30.

³²¹⁾ Ezen három tulajdonság egyesítése által a mostani barcelonai érsek teljes és osztatlan tetszését vivta ki. Ő tudniillik nemrég megjelent és a spanyol egyházzól szóló művében úgy hívja őt, hogy „un monarca tan piadoso.“ *Observaciones sobre el Presente y el Porvenir de la Iglesia en España por Domingo Costa y Borrás*. Barcellona, 1857 p. 80.

³²²⁾ Még *Alison* művében is. (History of Europe) a ki pedig a hasonfajtaju emberekről mindig dicsérőleg szo-

kott megemlékezni, meglehetősen megvetéssel beszélnek róla. Igy például: „Charles IV. was not destitute of good qualities, but he was a weak, incapable prince.“ VIII. p. 382. Edinburgh 1849.

³²³⁾ *Sempere*, *Monarchie Espagnole*, II. 167. Talán felesleges is mondanom, hogy Godoy memoirjainak előadásában senkinek sem szabad megbiznia. A ki csak némi-képen ismeri a spanyol történelmet, be fogja látni, hogy könyvével csupán a maga dicsőítésén dolgozik, valamint sok tehetséges és nemes férfiú rágalmazásától sem retten vissza hason czélből.

³²⁴⁾ *Ticknor*, *History of Spanish literature* III, 277, 278.

³²⁵⁾ „In all its worst forms, therefore oppression, civil, political and religious, appeared to be settling down, with a new and portentous weight, on the whole country.“ *Ticknor*, *History of Spanish Literature*, III, 318.

³²⁶⁾ „Caballero, fearing the progress of all learning, which might disturb the peace of the Court, sent, not long since, a circular order to the universities, for bidding the study of moral philosophy. „His majesty“ is was said in the order, „was not in want of philosophers, but of good and obedient subjects.“ *Doblado*, *Letters from Spain*, p. 358.

³²⁷⁾ „Le gouvernement de Charles IV. Avait epuisé toutes les ressources de l'état.“ *Sempere*, *Histoire de Cortés d'Espagne*, p. 323.

³²⁸⁾ Spanyolországban a nép szava mindig ellenzékelt képezett a szabadelvű párttal szemben. Ezt sok író észre-vette, de anélkül, hogy annak okára rájöttek volna. Walton (*Revolutions of Spain*, London, 1837; I, 322, 323.) így szól a cortesről: „Public indignation hurled them from their seats in 1814; and in 1823 they were overpowered, not by the arms of France, but by the displeasure, of their own countryman etc.“ V. ö. ugyanott a 290 lapot és *Quin*, *Memoirs of Ferdinand the Seventh*, London 1824, p. 121, a hol a következőket említik: „In all the towns through which the King passed the multitude, excited by the friars and clergy: overturned the constitutional stone, and uttered the most atrocious insult against the Constitution, the Cortes and the Liberals.“ V. ö. *Sempere*, *Histoire de Cortés*, p. 335 és *Bacon*, *Six Years in Biscay*, p. 40. Sőt egy különben is, belátásos író, midőn 1855-ben spanyol viszonyokról írt, kimondotta azt — mit különben én is igaznak

vallok, hogy Spanyolhon „un pays où les populations sont toujours à coup sûr moins liberales que les gouvernements.“ *Annuaire de deux mondes*, 1854, 1855. Paris 1855 p. 266.

³²⁹⁾ *Buckle*. A civilizáció története, III. kötet, 9. oldal.

³³⁰⁾ *Prescott* History of Ferdinand and Isabella, I, 48.

³³¹⁾ V. ö. Ugyanazon munka I. kötete, 96-ik lapját.

³³²⁾ *Hallame*, Middle Ages^o. London, 1846, II, 153–157; V. ö. *Hallam*, Supplemental Notes, London 1848, p. 323–327.

³³³⁾ Lásd ugyanott az I. kötet, 373-ik lapját. *Prescott*, Ferdinand and Isabella I, 45. 46.

³³⁴⁾ „Ce fut alors, que les successeurs de Pélage descendirent de leurs montagnes dans les plaines, des leurs fortresses perchées sur de rocs inaccessibles dans le villes populeuses, le long des fleuves, dans le fertiles vallées et sur les côtes de la mer; ce fut alors que la ville d'Astorgue revint de pouvoir des Arabes à celui des Asturiens et chassa toute la partie musulmane de ses habitants; ce fut alors, enfin, que commencèrent en Espagne ces concessions de franchises municipales par lesquelles les rois et les seigneurs chrétiens cherchèrent à attirer de populations chrétiennes dans les lieux d'où ils avaient chassé les Musulmans“. *Fauriel*, Histoire de la Gaule Méridionale, Paris, 1836, III, 215. V. ö. *Semperét* is (Monarchie Espagnole, II, 256, 257.)

³³⁵⁾ A spanyoloknak a tizennegyedik században emelkedő bizalmáról érdekes hely van *Mariana*, Historia de España cz. művében (IV, 172, 173.)

³³⁶⁾ Valósággal a spanyol városok képviselői utoljára maguk tették tönkre szabadalmaikat, a mint azt egy spanyol történetíró helyesen jegyzi meg a következőkben: „Il n'est pas étonnant, que les Monarques espagnols tâchassent d'affermir leur autorité autant que possible, et encore moins que leurs conseillers et leurs ministres coopérassent à leur desseins. L'histoire de toutes les nations nous offre des nombraux exemples de cette politique; mais ce qu'il y a de plus remarquable dans celle d'Espagne, c'est que les députés de villes qui auraient dû être les plus zélés défenseurs de leurs droits, conspirèrent ouvertement contre les tiers-état, et tentèrent d'anéantir les restes de l'ancienne représentation nationale“. *Semperere*, Histoire de Cortés d'Espagne, p. 213. Önkény-

telenül is fell kell tünnie, hogy Sempere miért nem vetette fel soha azt a kérdést, hogy ez miért történt épen Spanyolhonban és miért nem történt sehol másutt. Egy későbbi író akkor, midőn a közigazgatási elemnek a királyi hatalom által való elpusztulását összefoglalja, oly nyilatkozatra fakad, mely, ép úgy mint sok más úgynevezett magyarázat, csupán másodszer mondja el ugyanazt a tényt. „Al fin la autoridad real logró alcanzar un gran predominio en el gobierno municipal de los pueblos, porque los corregidores y alcaldes mayores llegaron a eclipsar la influencia de los adelantados y alcaldes elegidos por los pueblos“. *Antequera, Historia de la Legislacion Española, Madrid, 1849, p. 287.*

³²⁷⁾ A népszabadság végleges elpusztulását a legtöbb író az 1521-ben történt villalari csatáról szokta keltezni, ámbár egészen biztos dolog, hogy ha a royalisták ezt a csatát a helyett, hogy megnyerték, elveszítették volna is, a végleges eredmény mégis ugyanaz marad vala. Egy ideig szándékom volt a municipalis és repräsentativ elemeket Spanyolországban a tizenötödik század folyamában megörökíteni; de az anyag, melyet gyűjtöttem, meggyőzött arról, hogy a szabadság szelleme Spanyolhonban soha sem létezett, azért tehát annak formái és jelei előbb-utóbb ugyis elenyésztek volna.

³²⁸⁾ „Ceux qui servent la messe en Espagne, soit Religieux, ou Seculiers, ne manquent jamais d'aider le Prêtre à s'habiller, et le font avec beaucoup de respect. Les plus grands Seigneurs s'en font honneur, et à mesure qu'ils présentent au Prêtre quelque partie des ornemens, ils lui baisent la main, on se met à genoux pour donner à laver au Prêtre pendant la messe et après qu'il a essuyé ses doigts, celui qui lui a donné l'eau demeurant à genoux lui présente le bassin retourné, sur lequel le Prêtre met sa main pour la lui laisser baiser. Au retour à la sacristie, il ne manque pas d'aider le Prêtre à se déshabiller, après quoi il se met à genoux pour recevoir sa benediction et baiser sa main“. *Labat Voyages en Espagne, et en Italie, Paris 1730; I, 36.*

³²⁹⁾ „Telle et la coutume de Païs, on s'exposeroit à laisser douter de sa foi, et passer au moins pour Maran, au Chrétien nouveau, si on ne laissait pas le tiers de ses biens mobiliers à l'Église“. *Labat, Voyages en Espagne I, 268.*

³⁴⁰⁾ A pápa véleménye szerint Károly ezáltal veszélyeztette lelkének üdvét. „Dans un bréf adressé a Charles III il declare: „Que les actes de Roi contres les Jesuites mettaient évidemment son salut en danger“. *Crétineau-Joly*, Histoire de la Compagnie de Jésus, Paris 1845; V, 302.

³⁴¹⁾ Ezt a eseményt *Crétineau-Joly* is (Histoire de la Compagnie de Jésus V, 311), mások is (pl. *Dunham*, History of Spain V, 180) megemlítik. De minthogy hamis szinben tüntették fel, sőt egy író kétségbe is vonta, kénytelen vagyok *Coxe*-ot fejökre idézni. Az ő tudósítói III. Károly kormányát illetőleg egytől egyig szemtanuk. „A remarkable and alarming proof of their influence was giwen at Madrid, the year after their expulsion. At the festival of St. Charles when the monarch showed himself to the people from the balcony of the palace, and was accustomed to grand their general request; to the surprise and confusion of the whole Court, the voice of the immense multitude, with one accord, demanded the return of the Jesuits and the permission for them to wear habit of the secular clergy. This unexpected incident alarmed and mortified the King; and after a vigilant inquiry, he thought proper to banish the Cardinal Archbishop of Toledo and his Grand vicar, as the secret instigators of this tumultuary petition“. *Coxe*, Bourbon Kings of Spain, 2. London, 1815, IV, 308. 309. Rio megjegyzései, melyek e dologra tartoznak (Historia del Reinado de Carlos III, Madrid, 1856, II, 197—199) nem válnak becsületére sem kritikájának, sem igazságszeretetének. Kritikátlan dolog valami szemtanu állítását kétségbevonni, hogyha magában véve természetes dologra vonatkozik, melyet a kor folyamán együtt úszó egyének tagadásba sem vettek. Sőt *Coxe*nak tudós spanyol fordítója *Muriel* még nevével is felruházta ezt az adatot. És az sem valami felettébb becsüleletes dolog, mikor Rio előbb szemére lobbantja *Coxe*nak, hogy amaz 1767-re teszi ezt az eseményt, azután pedig a toledói érsek viszonyaiból azt következteti, hogy az abban az esztendőben nem történhetett Mert *Coxe* nyíltan és világosan mondja, hogy 1768-ban volt, vagyis „a száműzetésükre következő évben.

³⁴²⁾ Lásd *Florida Blanca* jelentését *Coxe* „Bourbon Kings of Spain“ cz. művének I. függelékében (V. 282.) Egy másik spanyol ember, még pedig sem több, sem kevesebb mint a békefejedelem, azt mondja IV. Károly trónra-

lépte alkalmával, 1788: „The doisters were encumbered with an ever increasing number of monks of all orders and off all ages.“ *Godoy*, *Memoirs*, London, 1836, I, 126. Lásd továbbá a papi intézetek állapotáról, ugyanazon évben sok érdekes adalékot Cabarrus leveleiben: „Con que horrible desproporcion superabundan los individuos estériles á los operarios utiles y preciosos“. *Cartas escritas por el Conde de Cabarrus*. Madrid, 1813 p. 133.

³⁴³⁾ Egy ötödik Fülöp korabeli hires író dicsérőleg mondja róla, hogy: „In exacta vigilancia comprehende igualmente á Naturales y Estrangeros“. *Ustariz*, *Theorica y practia de Comercio*,³. Madrid, 1757, folio p. 27. Hogyha az olyan ember mint Ustariz, képes volt ilyen mondatot írni, képzelhetjük, mit érzett a nép, mely nálánál sokkal tudatlanabb és óhitűbb volt. Tapia sajtószereje és szokatlanul merész nyilatkozatban fejti ki, hogy a közvélemény nyomása akadályozza meg III. Károlyt abban, hogy az inquisitiót megszüntesse. „Estraño pareceria quie habiendose hecho tanto en aquel reinado para limitar el poder escesivo del clero, y acabar con absurdas preocupaciones, no se supprimiese el monstruoso tribunal de la inquisicion; pero es necesario tener presente que el rey despues del motin de Madrid procedia, con timidez en toda providencia que pudiese contrariar la opinion pública; y el creda que los españoles querian la inquizicion, como se lo manifesto al ministro Roda y al conde de Aranda, añadiendo que en nada coartaba su autoridad“. *Tapia*, *Civilizacion Española*, IV, 98. Madrid 1840. Az én szememben persze furcsa ember az, ki előszeretét épen az inquisiczióra pazarolja, de hogy ez a szenvedély tényleg létezik, azt tagadni nem lehet. „L'inquisition est reverée en l'Espagne“. *Mémoires de Louville*, I, 36. És *Geddes* (*Tracts*, London, 1730; I p. 400) következőleg nyilatkozik: „The inquisition is not only established by law, but by a wonderfull fascination is so fixed in the hearts and affections of the people, that one that should offer the least affront to another for heaving been an informer or witness of the Inquisition would be torn in a thousand pieces“.

³⁴⁴⁾ „The Familiars of the Inquisition, Abrantes, Mera, and others, grandees of spain, attended as servants, without hats or swords“. *Coxe*, *Bourbon Kings of Spain*, IV, 418, 419. Ez a hirhedt Olavide bünper volt

³⁴⁵⁾ Egy újabb tudós geographus így szól: „Frome the extent of its coats-line, its numerous ports, its geogra-

phical position and natural products Spain possesses greater commercial advantages than any other country of Europe“ *Johnston, Dictionary of Physical, Geological and Historical Geographie*“, London 1780, p. 1203.

³⁴⁶⁾ „No quiero hablar de los frutos de España, no obstante que los produzca san exquisitos de todas especies. Solo diré que sus naranjas dulces las traxeron de la China los Portugesez, y de Portugal se ha difundido su planta por lo restante de Europa. En fin, España es celebrada entre otras cosas por sus lemines, por la fragancia de sus cidras, por sus limás dulces, por sus granadas, por sus azelytunas, que merecieron ser alabadas hasta del gran ciceron, y sus almendras, sus higos, sus uvas etc“. *Bowles, Historia natural de España, Madrid, 1789, 4', p. 236,*

³⁴⁷⁾ „The marbles of Spain are in greater variety and beauty than those of any country in Europe, and most valuable kinds of them are in situations of easy access and communication with the sea; but they have long been entirely neglected, the greater part being unknown, even to the more intelligent of the natives“. *Cook, Spain, London, 1834, II, 51.* A madridi terményrajzi gyűjteményben pedig „the specimens of marbles are splendid and show what treasures yet remain buried in the Peninsula“. *Ford, Spain, London, 1847, p. 413.*

³⁴⁸⁾ „Hay infinitas minas de cobre en España, las quales nunca se han tocado“. *Bowles, Historia natural de España, Discurso Preliminar p. 34.*

³⁴⁹⁾ Cook 1832-ről így ír: „The lead-mines of the Sierra de Gador are in a state of repletion at present form the enormous quantity of the mineral and the facility of raising it“ . . . „Lead abounds in other parts of the same chain, nearer to Almeria. *Cook, Spain, II, 75* „The most valuable of the existing Spanish mines are those of lead in Granada and the supplies obtained from them during the last twenty years have been so large, that they have occasioned the abandonment of several less productive mines in other countries and a considerable fall in the price of lead“. *McCulloch, Geographical and Statistical Dictionary, London, 1849, II, 705.*

³⁵⁰⁾ A kőszenet csupán népszerű modorban nevezem szervetlennek, bár szövetére és alkatára nézve a növényországba tartozik.

³⁵¹⁾ „The most valuable of the whole mineral richness of Spain will be in all probability, in a few years, the iron

which is found everywhere, and of the best qualities“. *Cook*, Spain, II, 78. V. ö. még *Bowlest* is, *Historia natural de España*, p. 56, 67, 106, 273, 346 és 418 és *Ford* „Spain“ cz. művét p. 565, 618.

³⁵²⁾ „The quantity is inexhaustible, the quality excellent, the working of extraordinary facility and they possess an easy communication with the sea; yet they are practically useless; and afford only a miserably existence to a few labourers and mules used in conveying the mineral to Gijon“. *Cook*, Spain, III, 79, 80. „In the immediate neighbourhood of Oviedo are some of the largest coal-filds in Europe“. *Ford*, Spain, p. 381. V. ö. p. 392. 606.

³⁵³⁾ „La nacion española posée casi quantas producciones naturales puede apetecer la necesidad, ó curiosidad de los hombres“. *Campomanes*, Apendice a la Educacion Popular, IV, 6; Madrid 1777.

³⁵⁴⁾ „Ils sont fort charitables, tant à cause du mérite que l'on s'acquiert par les aumônes, que par l'inclination naturelle qu'ils ont à donner, et la peine effective qu'ils souffrent lorsqu'ils sont obligés, soit par leur pauvreté, soit par quelqu'autre raison, de refuser ce qu'on leur demande. Ils ont encore la bonne qualité de ne point abandonner leurs amis pendant qu'ils sont malades“. . . . „De manière, que des personnes qui ne se voyent point quatre fois en un an, se voyent tous les jours deux ou trois fois, dès qu'ils souffrent. *D'Alnoy*, Relation du Voyage d'Espagne, Lyon 1693. II, 374. „They are grave, temperate, and sober; firm and warm in their friendships, though cautions and slow in contracting them“. A tour through Spain by udal ap Rhys ². London 1760 p. 3. „When they have once professed it, none are more faithful friends“. . . . „They have great probity and integrity of principle“. *Clarke*, Letters concerning the Spanish Nation, London, 1763, 4° p., 334. „To express all that I feel, on the recollection of their goodness, would appear like adulation; but I may venture at least to say, that simplicity, sincerity, generosity, a high sense of dignity, and strong principles of honour, are the most prominent and striking features of the Spanish character“. *Townsend*, Journey through Spain, ². London 1792, III, 353. „The Spaniards, though naturally deep and artful politicians, have stil something so nobly frank and honest in their disposition“. *Letters from Spain by an English Officer*, London 1788, II, 171. „The Spaniards hawe faver bad qualities than any other

people that I have had the opportunity to know". *Crocker, Travels through Spain, London 1799. 237. 238.* „Spanish probity is proverbial and it conspicuously shines in commercial relations“. *Laborde, Spain, London, 1809, IV, 423.* „Certainly, if it be taken in the mass, no people are more humane than the Spaniards, or more compassionate and kind in their feelings to others. They probably excell other nations, rather than fall below than, in this respect“. *Cook, Spain, London, 1834, I, 189.* „The Spaniards are kind hearted in all the relations of life“. *Hoskin, Spain, London, 1851, II, 58.* Végre két szoros értelemben vett politikai nyilatkozatát akarom még idézni, a kik mindketten nagyon jól ismerték a spanyolokat. Harris, a későbbi Lord Malmesbury, 1770-ben így ír: „They are brave, honest and generous“. *Diaries and Correspondence of the Earl of Malmesbury, London 1844, I, 48.* Moor szerint pedig Lord Holland úgy vélekedett róluk, „that the Spaniards altogether are amongst the best people of Europe“. *Moore, Memoirs, edited by Lord John Russell III, 253. London 1853.*

³⁵⁵⁾ Ezt egész történelmük minden kétségen kívül helyezi, újabb időbeli kedélyállapotokról pedig a „Revelations of Spain in 1845“ czimű munka szerzője így ír (I, 340): „But religion is so deeply rooted in the national character, that the most furious political storms, wick prostrate every thing else, blow over this and leave it uncathed. It is only amongst the educated male population that any lack of fervour is witnessed“.

³⁵⁶⁾ „The habitual temperance of these people is really astonishing: I never saw a Spaniard drink a second glass of wine. With the lower order of people a piece of bread with an apple an orion or pomegranate, is their usual repast. *Crocker, Travels in Spain, London, 1799, p. 116.* „They are temperate, or rather abstemious, in their leving to a great degree: borracho is the highest term of reproach; and it is rare to see a drunken man, except it be among the carriers and muleteers.“ *Dalrymple, Travels through Spain, London 1777, 4° p. 174.* „Drunkenness is a vice almost unknown in Spain among the people of a respectable class, and very uncommon even among the lower orders.“ Lásd Esménard jegyzetét Godoy emlékirataiban, London, 1836, II, 231.

³⁵⁷⁾ „This is the most wonderfull country under the sun; for here, intellect wields no power.“ *Inglis, Spain,*

London, 1831. I, 101. „Tandis que l'activité public, en Espagne, se porte depuis quelques années dans la sphère des intérêts pratiques et matériels, ils semblent au contraire, qu'il y ait une sorte de valentissement dans la vie intellectuelle.“ L. az 1850-ik évi „Annuaire de deux Mondes“ 40-ik lapján „La vie intellectuelle n'est point malheureusement la sphère ou se manifeste le plus d'activité en Espagne.“ V. ö. ugyanazon mű 1856 és 1857-re vonatkozó kiadásának 316-ik lapját. És most már hallgassuk meg azt is, hogy mi lesz belőle, ha az értelem gyepelőit bátran és szabadon el nem bocsátjuk. „It is singular upon landing in the Peninsula, and making a short excursion for a new miles in any direction, to see reproduced, the manners of England five centuries back, — to find yourself thrown into the midst of a society which is a dose counterpart of that extinct semi-civilisation of which no trace is to be found in our history later than the close of the fourteenth century and the reign of Richard the „second.“ *Revelations of Spain in 1845 by an English Resident II. p. 1.*

³⁵⁸⁾ „That the Spaniards, as a people, are ignorant supremely ignorant it is impossible to dissemble, but this comes from the control of education being altogether in the hands of the clergy, who exert themselves to maintain, that ignorance to which they are indebted for their power.“ *Spain by an American, II, 360.* „The schools in Madrid are all conducted by Jesuits; and the education received in them, is such as might be expected from their headt.“ *Inglis, Spain, I, 156.* Private education heres is almost entirely in the hands of clergy“ *Revelations of Spain in 1845. p, 27, II k.* Spanyolhonban ép úgy, mint minden más országban — legyen az akár reformatus, akár katolikus, a papság, mint testület, mindig hitet ébreszt, a helyett hogy kutatásra bátoritana s bizonyos konzervatív ösztönből mindig a merész kutatásnak elcsüggesztésén fáradozik, a mely nélkül pedig nincs igazi tudomány, bár van sok ismeret és könyvekből összehordott képzettség. Spanyolországban a papság hatalmasabb, mint bármely más országban, azért ott ez az irány hatalmasabban fejlődött ki. Igen jó és találó példája látható ennek a barcellonai püspök nemrég megjelent könyvében, a hol egyik a természettan és bölcsélet tudományára intézett heves támadását következőleg végzi: „No intento recriminar a ningun católico de los que se asocian al nuevo sistema de filosofar y de extender indefinidamente el imperio de esta ciencia, pero deseo que fijen toda

ne atención en los puntos que no haré sino indicar. Primero, que las escuelas de Holanda, Alemania, Inglaterra, y Francia desafectas al Catolicismo, hon iniciado y promovido con el mayor compeño ciertas discusiones filosóficas, presentandolas como un triunfo de la razon sobre la Religión, de la filosofia sobre la teologia, del materialismo sobre el espiritualismo. Segundo, que sus máximas no son, en gran parte, mas que reproducciones ó nuevas evolutiones de erroneos mil vecoes refutados y condenados por la sana filosofia y por la Iglesia; bajo cuyo concepto no tienen por qui felicitarse, en razon de su progresso, sino mas bien avergonzarse por su retroceso. *Costa y Borrás, Iglesia en España, Barcelona, 1857, p. 150.*

³⁵⁹⁾ „Immediately after this arrival in Madrid, Ferdinand reestablished the Inquisition; and his decree for that purpose was hailed throughout all Spain with illuminations, thanksquings, and other rejoicings.“ *Quin, Memoirs of Ferdinand VII, London, 1824, p. 189. 190.* Ezen és hasanló tények a népet is, meg az egyházat is oly elragadtatásba hozták, hogy egy theologus szerint Ferdinandnak Spanyolhonba való visszatérte az isteni gondviselés közvetlen intézkedése, melylyel az az ország üdve felett örködik. „La divina Providencia abrevió los dias de prueba, y la católica España respiró ceñida con las laureles del triunfo, recobrando luego á su tan deseado monarca, el señor rey Don Fernando VII.“ *Costa y Borrás, Observaciones sobre la Iglesia en España, Barcelona, 1857 p. 91.*

³⁶⁰⁾ „The Spirit of the Inquisition is till alive; for no king, cortes or constitution, ever permits in Spain any approach to any religious toleration.“ *Ford, Spain, London, 1847. p. 60.* „Les cortés auraient beau permettre l'exercice du culte protestant ou juif, il n'est point certain, que cela ne suscitat de périlleux conflits.“ *Annuaire de deux Mondes, ou Histoire générale des divers États 1854—1855, V, 272 Paris 1855;* a mi igen jeles munka, hasanló az évi lajstromokhoz, de kivitелére nézve sokkal jobb. Az inquiziciónak ujból való felállitásának lehetőségéről láss két érdekes helyet a „Spain by an American“ szimű munka II. kötete, 330. lapján és *Inglis* „Spain“-jában (1831, I, 85.) Azóta a dolgok folyása az egyháznak egészen véve kedvezett, s hatalma még megszaporodott ama lényegesen vallásos és szerencsés kimenettelű háboru által, melyet a mórok ellen folytattak. Azért hogyha uj politikai katasztrófa következne be Spanyolhon-

ban, épenséggel nem csodálkoznám azon, ha az inquiziciót régi jogaiba visszahelyeznék.

³⁶¹⁾ L. néhány igen értelmes megjegyzést *Baconnál*, *Six Years in Biscay*, London, 1838, 40, 41 és 50 lap, és *Quint*, *Memoirs of Ferdinand VII.* p. 192. 193.

³⁶²⁾ *Walton*, *Revolutions of Spain*, London, 1837. II, 343.

³⁶³⁾ Kevéssel a szerzetesrendek elnyomatása előtt: „Le respect pour le froc en général est poussée si loin, qu'on lui attribue une vertu préservatife, même ou delà de la vie, quelque peu régulière qu'elle ait été. Aussi n'y a-t-il rien, de si commun, que de voir de morts ensevelis en robe de moines et conduits ainsi à leur dernière demeure à visage decouvert“ . . . . „De même que le froc accompagne les Espagnols ou tombeau, de même il en saisit quelques-uns sortir du berceau. Il n'est pas rare de rencontrer de petites moines de quatre à cinq ans polisonnant dans la rue.“ *Bourgoing*, *Tableau d'Espagne*, Paris 1808, II, 330, 331.

³⁶⁴⁾ Az elkobzás különböző időben történt, 1835 és 1841 között. L. *Ford*, *Spain*, p. 48. *Revelations of Spain by an English Resident I*, 366. *Costa de Borrás*, *Iglesia en España*, p. 95. Továbbá az 1850-ik évre szóló *Annuaire de deux Mondes*, Paris 1851. Ezen események részletes történetét mindhiába kerestem.

³⁶⁵⁾ „Dés 1845, une loi dit de „*devolution*“, en attendant un règlement définitif, applique à la dotation du clergé une portion de biens ecclésiastiques non vendus.“ L. *Annuaire de deux Mondes* 1851—52. Paris 1852 p. 318.

³⁶⁶⁾ „Il y a ici un règlement solennel, sous la forme d'un traité, de toutes les affaires relatives a l'église; c'est le concordat de 1851. Le concordat reconnaît a l'église le droit d'acquérir et de de posséder.“ *Ibid.* 1854. 1855. p. 273. Paris 1855.

³⁶⁷⁾ Ugyanazon évben, midőn a concordatum jogérvényre lépett, Hoskins az ismeretes Afrikautazó, és nyilván mély belátásu ember Spanyolhonból való visszatérében, jelentést tett erről az országról. Munkája főkép azért becstülendő nagyra; mert a concordatum életbeléptetése előtt való közvéleményt mutatja, tehát oly időben, midőn a papság még a szabadelvűiek őszinte szándoku, de meglehetősen értelmetlen támadásait sinylette. „We visited these Churches on a Sunday and were surprised to find them all crowded to excess. The incomes of the clergy are greatly reduced, but their fortunes are gradually reviving.“ *Hoskin*, *Spain*,

London 1851, I, 25. „The priests are slowly re-establishing their power in Spain.“ II. 201. „The crowded churches and notwithstanding the appropriation of their revenues, the absence of all appearance of any thing like poverty in the chapels and services, prove that the Spaniards are now as devout worshippers and as zealous friends of the Church, as they were in her palmy days. II. 281.

³⁶⁸⁾ „La loi de désamortissement promulguée le 1-er mai, 1855 ordonné, comme on sait la mise en vente de tous le bien de la main morte et en particulier de bien qui restent encore à l'église“ *Annuaire de deux Mondes* 1855—56, p. 310. V. ö. még az e czimü folyóirat 1854 évi folyamát a 274-ik lapon. Más lépésekről, melyek az egyház ellen 1855 tavaszán és nyarán történtek. l. *Costa y Borrassandl, Observaciones sobre la Iglesia en España*, Barcelona, 1757, p. 119, 286, 292, valamint hogy a május 1-ei törvényről szól a 245. l.

³⁶⁹⁾ „Aussi le premier mot d'ordre de l'insurrection a été la défense de la religion.“ *Annuaire de Deux Mondes*, 1854, 1855 p. 275.

³⁷⁰⁾ *L. Annaire de Deux Mondes* 1856—57 p. 315—317, 324—331, 336.

Hibaigazítás.

A 79. lapon: „A fiscusról szóló törvényeket“ helyet olv.: „a holtkézről szóló törvényeket.“

TARTALOMJEGYZÉK.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A spanyol szellem történetének vázlatja az V. századtól a XIX. század közepéig.

	Lapszám.
Az előbbi kötetekben négy vezérelv állapotott meg	3
Melyeknek igaz volta a spanyol történelem tanulmányozásából még jobban ki fog derülni	4
Spanyolországban a babonát a természeti tünemények segítették kifejteni	5
Hasonlókép a Franciaországgal folytatott arriánus háboru.	8
S később a mohamedánok ellen vívott harcz	10
Ez a három ok hatott főképen Ferdinand és Izabella politikájára.	13
V. Károly és II. Fülöp folytatják ezen politikát	14
II. Fülöpöt minden visszataszító tulajdonságai daczára nemzete mégis szerette	17
Iránta való szeretete általános okokból fakadt, melyek a spanyolokat több évszázadon át Európa legloyalisabb népévé tették.	19
A spanyol loyaltás eredete és annak bizonyítékai	19
Loyaltás és előítélet egyesülnek és megerősitik egymást.	19
Egyesülésök következtében nagy hódítások történnek és harcziás szellem fejlődik ki	23
De az ily haladás tulságosan függ az egyéntől és azért nem tarthatja magát	26
Ellenben Anglia haladása a nemzet tetterejétől függ és azért mindig tovább balad a maga utján, akár tehetőségesek-e egyes uralkodói vagy sem	27
Spanyolországban az uralkodó osztályok kerekedtek felül, a nép pedig nem is számított; azért ama nagyság, melyre Spanyolországot jelentékeny uralkodói a 16. században tölemelték, 17. századbeli gyenge uralkodói által csakhamar leszállított	28

Spanyolországnak 17. századbeli bukását a papi hatalomnak növekvő emelkedése kísérte	31
Az alkalom, melynél a papság hatalmát érvényesítette, a mórok elűzetése volt	39
Ezen kiűzetés befolyása Spanyolország elszegényedésére	45
A gyárak s a népesség csökkenése, a szegénység gyarapodása	46
1700, midőn az ügyek már a lehető legroszabbul állottak, az osztályok dynasztiára a Bourbonoké következett	52
Ekkor Spanyolország idegeneket uralt	52
Ők az országon az egyház hatalmának gyöngítése által akartak segíteni	58
De az egyház hatalma a nép szellemét annyira meggyöngítette, hogy a nép tudatlanságba süllyedve, tétlen maradt	59
A kormány megkísérelte ezen tudatlanságon idegenek segítségével lendíteni	64
A idegenek befolyása mutatkozott 1767-ben Spanyolországban a jezsuiták elűzetése alkalmával	71
Továbbá az inquizitio ellen intézett támadásokban	71
Ugyszinte a külügyi politikában	73
Mind ezt előmozdította III. Károly tekintélye és jelentős jelleme	75
De mitsem használt; mert a politikusok semmire sem mehetnek, ha a népszellem velök ellenkezik	76
III. Károly mégis nagy javításokat eszközölt, melyektől felületesen tekintve állandó hasznot is lehetett volna várni	78
Áttekintése annak, a mit a spanyol kormány a 18. század folyamán felmutathat	78
De ezen javítások ellenére voltak a nemzeti jellemnek, s így a reakciónak be kellett következnie	89
Ez 1788-ban kezdődött, midőn IV. Károly trónra lépett. Ő igazi spanyol volt	90
A 19. században politikai reformok még egyszer megkísérelték Spanyolhon megjavítását	93
De a már felsorolt okoknál fogva fáradozásuk hiábavaló volt, daczára a már rég fennálló községi jogoknak és a népképviselőnek	94
Igy uralkodnak mindenkor általános okok egyes tényeken	96

Ezen általános okok az országot a babonára szánták és egyes emberek nem boldogulhattak velök szemben	96
Az előítéletet csak a tudomány csökkentheti	100
Ezen kudarcz annál érdekesebb; mert Spanyolország nagy természeti előnyöket élvez	101
Voltak nagy politikusai és törvényhozói	102
Azonkívül a spanyolok régóta híresek becsületszavokról; bátorság, mértékleteletesség, emberség és vallási őszinteség voltak jelzőik	102
De a nép haladására mindezen szép tulajdonok mitsem érnek, míg a tudatlanság oly nagy és általános	103
Ez választja el Spanyolországot a többi civilizált világtól, a babona szellemét ébren tartja, valamint az ős idők iránti tiszteletet és vak s szolgai alázatosságot, mely addig a míg tart, minden javulást lehetlenné tesz, s a melynek mindaddig el kell tartania, míg csak a tudatlanságot utjából el nem takarították	105
<hr/>	
Jegyzetek	112

